

EĞİTİM yayınevi

OSMANLI MÜESSESELERİNE METHAL

2. Baskı

SELÇUKLU MÜESSESELERİ VE MEDENİYETİ TARİHİ

Yrd. Doç. Dr. Zeki ATÇEKEN
Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

SELÇUKLU MÜESSESELERİ VE MEDENİYETİ TARİHİ

Yrd. Doç. Dr. Zeki ATÇEKEN
Yrd. Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

Düzenlenmiş
2. Baskı

EĞİTİM
yayınevi

EĞİTİM YAYINEVİ

SELÇUKLU MÜESSESELERİ VE MEDENİYETİ TARİHİ

Yrd. Doç. Dr. Zeki ATÇEKEN
Yrd. Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

Copyright © Bu kitabın Türkiye' deki her türlü yayın hakkı Eğitim Kitabevi Yayınlarına aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

Eğitim Yayınevi® Eğitim Kitabevi'nin Tescilli Markasıdır.

DİZGİ & KAPAK TASARIMI

Eğitim Yayınevi - Dizgi Birimi

BASKI VE CİLT

Olgun-Çelik Ofset
Yeni Matbaacılar Sitesi Yayın Cad. No: 91
TEL: 0332 342 32 20
Sertifika No: 18394

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YAYINCI SERTİFİKA NO: 14824

Eylül - 2012
ISBN: 978-975-8890-16-6

EĞİTİM KİTABEVİ
Rampalı İş Merkezi Kat: 1 No: 121
Tel&Faks: (0332) 351 92 85 Meram/KONYA
egitimkitabeviyay@hotmail.com

İnternetten sipariş için
www.kitapmatik.com.tr

ÖNSÖZ

Medeniyet insanlığın ortak malıdır. Bu itibarla tarihteki devletler de medeniyete olan katkıları nispetinde değerlendirilirler.

Türkler, çeşitli zamanlarda ve yerlerde ayrı ayrı devletler kurmalarına rağmen, daima kendilerine özgü kültür ve medeniyeti bozmamışlar, gittikleri yerlere de götürerek günümüze kadar uzanan milli bir kültür meydana getirmişlerdir. Bilhassa "**Nizam-ı Alem**" uğruna müdafaa ettikleri İslâm'ın kültür ve medeniyetinin gelişip yayılmasına da büyük hizmette bulunmuşlardır.

İslâm ile müşerref olan Türkler'in kapalı alandan çıkarak açık denizlere ulaşmaları Selçuklular zamanıdır. Selçuklular, İran kültür tesirine maruz kaldıkları ölçüde, aynı kültürün ve edebiyatın yükselmesine de o ölçüde hizmet etmişler, bu arada kendi kültürlerini de İslâm dünyasına getirmişlerdir.

Eskiden hem tetkiklerin azlığı ve hem de hissi sebepler dolayısıyla Avrupa'da, Türkler'in ve bilhassa Selçukluların İslâm medeniyetinin yükselmesine değil çökmesine sebep olduklarına dair bazı sakat görüş ve peşin hükümler vardı. Hatta ihtisas dışında kalan bazı neşriyatta, halâ böyle hataların yer aldığı müşahede edilmektedir. İşte bu hususlar bazı tarihçilerimizi rahatsız etmiş ve bu alanda ciddi araştırmalar yaparak, malum görüşleri tamamıyla çürütmüşlerdir. İslâm medeniyetine ise asıl darbeyi Moğol istilasının indirdiğini de vurgulamışlardır.

Selçuklular'ın medeniyet tarihi bakımından taşıdığı önemi göstermek için devrin ilmi, kültürel, iktisadi ve içtimai meseleleri incelenmiştir. Ancak bu inceleme bir detay veya bilinmeyen bir konuyu ortaya koymaktan ziyade, Selçuklular'ın müessese ve medeniyetinin tanıtılmasını esas almıştır. Bu nedenle genellikle ikinci elden eserlerden faydalanılmıştır. Zaten Selçuklular konusunda hala bu eserleri aşan mükemmellikte bir eser de yazılmış değildir.

Selçuklular, kültür ve medeniyet alanında kurdukları külliyeler ve sosyal müesseselerle, geliştirdikleri hastaneler ve tedavi şekilleriyle, kervansarayları ve ticaret mallarına uyguladıkları sigorta sistemleriyle, açtıkları Nizamiye medreseleri ve İslâm'ı adeta bir muhafaza içine almışlar ve zamanımıza ulaşan eserleriyle tarihimizde mümtaz bir yere ulaşmışlardır. Çünkü bu alanda daha da ileri giden Osmanlılar'ın teşkilatına da methal yine Selçuklular'dır.

Selçuklular'ın dünya tarihine yaptıkları önemli bir hizmetleri de Haçlı seferleri sırasında, Avrupa medeniyetinin doğuşuna yaptığı önemli tesirdir. Bu durum bilhassa Batılı müsteşrikler tarafından da ifade edilmektedir.

Bu eserin kültür hayatımıza kazandırılmasında emeği geçen herkese sonsuz teşekkürlerimizi arz ederiz.

Yrd. Doç. Dr. Zeki ATÇEKEN

Yrd. Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *3*
İÇİNDEKİLER *5*
KISALTMALAR *14*
GİRİŞ *15*
Bazı Kavramlar ve Anlamları **15**
Kültürün Mahiyeti ve Vasıfları **17**
Kültür İle Medeniyet Arasında Farklar **18**
Türklerin "Bozkır İli" nden "İslâmi Türk Devleti" ne Geçişi **18**
BİRİNCİ BÖLÜM *21*
A - SELÇUKLULAR'DA DEVLET İDARESİ *21*
a) Hükümranlık **21**
b) Devlet Teşkilâtının Özelliği **22**
c) İslâm Amme Hukukunda Değişiklik **23**
d) Tuğrul Bey'in Getirdiği Bu Sistemin Sağladığı Kolaylıklar **24**
e) Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi **25**
1- Cihan Hakimiyeti Mefkuresinin İlâhi Menşei 25
2- İslâmî Devrede Bu Durum Nasıldı? 26
3- Selçuklular'da Cihan Hakimiyeti Mefkuresi 27
f) Ülkenin "Taksimi" Meselesi **27**
İKİNCİ BÖLÜM *29*
A - DEVLET TEŞKİLATI *29*
a) Hükümdar **29**
1- Sultanların Ceza Şekilleri 32
2- Hükümdarlık Alâmetleri 32
Unvanlar ve Lâkaplar 32
Saray 33
Saltanat Çadırı 35
Çetr 35
Nevbet: Nöbet 36
Bayrak: Sancak: Alem 36

Taht 37
Taç 38
Tırâz 38
Hutbe 38
Para Bastırmak: (Sikke) 39
Tevkî ve Tuğra 40
Ok ve Yay 40
Kılıç, Kemer ve Yüzük 41
Gaşiye 41
3- Hükümdarlık Adetleri 41
b) Saray Teşkilatı 41
Atabeg 42
Hâcibu'l-Hüccab 44
Yasacılık 44
Üstadüddar 45
Emir-i Çaşnigir 45
Emir-i Candar 46
Emir-i Silah 46
Emir-i Meclis 46
Emir-i Şikar 47
Emir-i Ahur 47
Emir-i Alem 47
Emir-i Mahfil 48
Camedar 48
Şarabdar-ı Has 48
Taştdar veya Abdar 48
Hansalar veya Havayiçsalar 49
Serhenk veya Çavuş 49
Nedimler ve Musahipler 49
c) Hükümet İşleri 50
1- Vezir (Sahibi Azam: Sahib-i Divan-ı Saltanat) 50
Vezir Tayinlerinde Göz Önünde Tutululan Hususlar 51

Vezirin Görev ve Yetkileri 51
Vezirin Teşrii (Kanun Yapma) Yetkileri 52
Vezirin Kazai (Hüküm Verme) Yetkileri 52
Vezirin İcrai (Yürütme) Yetkileri 52
2- Vezir ve Divan-ı Alâ 53
a) Divan-ı Saltanat (Divan-ı Alâ) 53
b) Divan-ı İnşa (veya Tuğra) 54
c) Divan-ı İstifa 54
Divan-ı İşraf-ı Memalik 56
3- Diğer Divanlar 57
Divan-ı Berit 57
Divan-ı Mezalim 57
Divan-ı Hass 58
Divan-ı Eyalet 58
Divan-ı Riyaset 58
Divan-ı Evkaf-ı Memalik 58
Divan-ı Şıhnegi 58
Müsadere Divanı 58
Divan-ı Hatun 59
d) Merkez Teşkilatını Tamamlayan Diğer Unsurlar 59
e)- Devletin Bünyesi ve Eyaletlerin İdaresi 59
Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'nda Memleket İdaresi 61
Anadolu Selçukluları'nda vilayetlerin Yönetimi 62
f) Adliye Teşkilatı 64
Şer'i Yargı Sistemi 64
Örfi Yargı Sistemi 64
C - BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA ORDU TEŞKİLATI 66
İnsan Unsuru 67
Gulaman-ı Saray 68
Hassa Ordusu 70
Tımarlı Sipahiler 71
Hanedan Mensupları ve Diğer Devlet Büyüklerinin Yanındaki Askerler 71

Türkmen Kuvvetleri 72
Vasal Hükümetlerin Kuvvetleri 73
Gönüllü Askerler (Mutavvia) 73
Ücretli Askerler 73
D - ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA ORDU TEŞKİLATI 73
a) Ordu Teşkilatı 74
Kapıkulu Askerleri 74
Tımarlı Sipahiler 75
Uç Askerleri 76
Aşiret Kuvvetleri 76
Ücretli Askerler (Ecri Har) 76
Frengüs Askerleri 77
İğdişler 77
Bağlı Devletlerin Askerleri 77
b) Donanma Teşkilatı 78
Ordu Teşkilatı'nı Tamamlayan Diğer Unsurlar: 79
Ordunun Muharip Kısmı 80
Ordunun Gayr-ı Muharip Kısmı 81
Techizat 82
Ordunun Silahları 82
At 83
Ordu Nakliye Kolları 84
Orduda Komuta ve Hiyerarşi 84
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 86
A - HALK VE TOPRAK 86
Halk 86
Büyük Selçuklu Ülkesinde Halk 86
Anadolu Selçuklu Bölgesinde Halk 87
Şehirliler 90
Köylüler 92
Göçebeler 93
b) Selçuklular'da Toprak İdaresi 94

Reayanın İkta Üzerindeki Hukuku 97
Köylünün İkta'Sahibine Ödediği Vergi 97
İkta'Sisteminin Meydana Gelişi 99
Selçuklular'ın İkta'Sistemine Karar Verişi 100
Haraci Topraklar 101
Mülk Topraklar 102
Vakıf Topraklar 103
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 105
A - SELÇUKLULAR'DA EKONOMİ 105
İktisadi Hayat 105
İstihsal, İhracat ve Servetlerin Birikmesi 108
Para İktisadiyatında Tekamül ve Yeni Usuller 110
BEŞİNCİ BÖLÜM 113
A - DİNİ HAYAT VE TARİKATLARIN KURULMASI 113
a) Dini Hayat 113
Tarikatların Kurulması 116
Bektaşi Tarikatı 117
Mevlevilik 118
b) Sosyal Müesseseler 119
1-Vakıf Müessesesi 119
2- Medreseler 128
İslâm'da Eğitim ve Öğretimin Önemi 128
Yüksek Öğretim ve Medreselerin Doğuşu 129
Medresenin Tavsifi, Bina ve Müştemilatı 131
İslâm Dünyasındaki İhtisas Medreseleri 132
1- Darü'l-Hadisler 132
2- Darü't-Tıplar 132
3- Daru'l-Kurralar 133
Medreselerde Görevli Personel 134
Selçuklu Medreseleri 135
Medreselerin Kuruluş Sebepleri 137
Medresenin Gelir Kaynakları 138

Müderris (Profesör) 139
Müderris-Öğrenci Münasebetleri..... 141
Öğrencilerin Durumu 141
Tedris ve Tatil Günleri 142
Eğitim ve Öğretim Metodu 142
Selçuklu Medreselerinde Öğretilen İlim Kolları..... 143
Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Beyliklerin Açtıkları Medreseler..... 145
3- Selçuklu Hastaneleri 146
Anadolu Selçukluları'nda Hekimler ve Tıbbî Eserler..... 147
Selçuk Hekim Kütüphaneleri..... 148
Anadolu Selçukluları'nda Tıbbi Eserler 148
Selçuklularda Ordu Hekimliği..... 149
Selçuklularda Tıp Öğretimi 149
Hastane Adları 150
Anadolu Selçuklu Hastanelerinin Kronolojik Sırası..... 151
Mardin Daru'ş-Şifası..... 151
Kayseri Tıp Sitesi (1206) 152
Sivas Tıp Sitesi (1217) 153
Konya Hastaneleri..... 153
Divriği Hastanesi (Turan Melik Sultan Darü'ş-şifası:1228)..... 155
Harput Daru'ş-Şifası (1229)..... 155
Çankırı Daru'ş-Şifası (Ata-Bey Ferruh Hastanesi) (1235)..... 156
Kastamonu Hastanesi (Ali bin Pervane Daru'ş-Şifası) (1272) 156
Tokat Daru'ş-Şifası (1277) (Muineddin Pervane Bey Hastanesi)..... 156
Sivas Darü'r-Rahanesi (1288) 157
Konya Aksarayı Darü'ş-Şifası (XIII. Asır) 157
Erzurum Darü'ş-Şifası 157
Erzincan Darü'ş-Şifası..... 158
Akşehir Darü'ş-Şifası..... 158
Amasya Darü'ş-Şifası (1308) (İlduz 'Yıldız'Hatun-Anber İbn-Abdullah) 158
Büyük Selçuklular'da İlk Hastane Tesisleri..... 158
Selçuklu Hastanelerinin Mimari Bakımdan Menşei 160

Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri 161
Selçuklu Hastanelerinin ve Tababetinin Avrupa'ya Tesiri 161
4- Selçuklu Kervansarayları 162
Kervansarayların Yapılmasını Gerektiren Sebepler 163
Selçuklu Kervansaraylarının Yapılış Gayeleri 166
Kervansarayların Vakıfları 167
Kervansarayların Mahiyetleri, Teşkilatları ve İşleyişleri 168
Kervansarayların Menşe'leri 170
ALTINCI BÖLÜM 173
A - SELÇUKLULAR'DA KÜLTÜR FAALİYETLERİ 173
a) Selçuklular'da İlim Hayatı 173
b) Selçuklular'da Dil ve Edebiyat 178
Anadolu'da Edebiyata Milli Bir Çehre Verdiren Sebepler :..... 181
YEDİNCİ BÖLÜM 183
A - SELÇUKLULAR'DA GÜZEL SANATLAR 183
a) Mimari 183
Selçuklu Mimarisinin Gelişme Sebepleri 185
Selçuklu Mimarisinin Özellikleri..... 186
b) İbadet Yerleri 187
1- Camiler..... 188
2- Mescidler..... 190
3- Namazgahlar..... 191
4- Tekkeler 192
c) Medreseler 192
d) Türbeler 194
e) Hamamlar ve Kaplıcalar 197
f) Kervansaraylar 197
g) Darü'ş-Şifalar..... 198
h) Selçuklular'da Ev Mimarisi 198
i) Selçuklular'da Resim ve Heykel 198
j) Selçuklullar'da Süsleme Sanatı 200
k) Selçuklular'da Müzik 201

I) Selçuklular'da Temsil Sanatı 202
SEKİZİNCİ BÖLÜM 204
A - KİRMAN SELÇUKLULARI'NDA DEVLET TEŞKİLATI 204
1- Devletin Yapısı ve Saltanat Veraseti 204
2- Toprak ve Halk 205
a) Toprak 205
b) Halk 207
3- Saray Teşkilatı 208
Melik 208
Atabeg ve Öteki Yüksek Memurlar: 209
Kethuda 210
Müşir 210
Naiblik (Niyabet) 210
Saray Teşkilatı 211
Üstadü'd-dâr 211
Silahdarlık 211
Ahûrdârlık 211
Emir-i Câmehane 212
Candarlık 212
Bâzdarlık 212
Nedimlik 213
Serheng (Çavuş)ler 213
Saray Muhafızlığı 213
Mutripler 213
Sâkiler 213
Hademeler 214
4- Hükümet Teşkilatı 215
a) Merkez Teşkilatı 215
Büyük Divân 215
İnşâ Divânı 215
İstifâ Divânı 216
Divân-ı İşraf-ı Memâlik 216

Divân-ı Arz 216
Berîd Divânı 217
b) Eyalet Teşkilatı 217
Vali 217
Reis 217
Amil 218
Şahne 218
Kûtvâl 218
c) Askeri Teşkilat 219
Orduyu Teşkil Eden Unsurlar 219
Boy Birlikleri 219
Gulâman 219
Deylemlirer ve Tâzîkler: 220
Yardımcı Kuvvetler 220
d) İlmiye Teşkilatı 222
Din 222
İlmiye Sınıfı 222
e) Adliye Teşkilatı 224
Şer'i Yargı Sistemi 224
Örfi Yargı Sistemi 224
f) İktisadi Durum 225
g) Kültür ve İmar Faaliyetleri 227
1- Kültür Faaliyetleri 227
2- İmar Faaliyetleri 229
DOKUZUNCU BÖLÜM 232
A - ARTUKLU DEVLETİNDE TEŞKİLAT, KÜLTÜR VE MİMARİ 232
a) Devletin Siyasi ve İdari Yapısı 232
b) İktisadi ve Sosyal Hayat 235
c- İmar Faaliyetleri 237
d) İlim ve Kültür Faaliyetleri 238
e) Bediüzzamân Ebü'l- İzz İsmail b. Er-Rezzâz el- Cezeri (1150-1220) 239
BİBLİYOGRAFYA 244

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.müel.	: Adı Geçen Müellif
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Ç16eviren
D.T.C.F.D.	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
İ. Kafesoğlu, Selçuklular	: Selçuklular Tarihi
İ. Kafesoğlu, Milli Kültür	: Türk Milli Kültürü
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.A. Köymen, Tuğrul Bey	: Tuğrul Bey ve Zamanı
M.A. Köymen, Alp Arslan	: Alp Arslan ve Zamanı, II.
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.A.D.	: Selçuklu Araştırma Dergisi
T.A.D.	: Tarih Araştırma Dergisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Bazı Kavramlar ve Anlamları

Asıl konuya geçmeden önce bazı kavramların mânaları üzerinde durmamız gerekmektedir. Meselâ, müessese nedir?

Müessese; "bina, kuruluş, kurum"[1] anlamlarına gelmektedir. Kökü "**esas"** olan müessese, şu halde devletin var olmasını gerekli kılan kuruluş veya teşkilâtın kendisidir.

Medeniyet kavramına gelince, milletler arası ortak değerler seviyesine ulaşan, anlayış, davranış ve yaşama vasıtalarının bütünüdür. **Medeniyet**, aynı daire içinde bulunan birçok milletlerin sosyal hayatlarının müşterek bir yekûnudur.

Kültürle medeniyet arasında belirli farklar vardır. Bununla beraber kültürle medeniyet umumiyetle aynı anlamlarda kullanılmıştır. Şu halde kültürü tarif ettiğimiz zaman, medeniyetin ne anlama geldiği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Kültür; Latince'de toprağı işlemek manasında kullanılmıştır. Batı Avrupa dillerinde ise "yüksek umumi bilgi" olarak ifade edilmiştir. Sosyologlar ve sosyal psikologlara göre ise kültür; bilgiyi, imanı, sanatı, örf ve âdetleri, ferdin mensubu olduğu cemiyetin bir üyesi olması itibariyle kazandığı alışkanlıkları ve diğer bütün maharetleri içine alan

---

[1] F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugatı**, Ankara 1970, s. 848.

gayet karışık bir bütündür. Kültür, bir halkın yaşama tarzıdır. Atalardan gelen maddi ve manevi değerler yekûnudur.

Ziya Gökalp'in tarifi ise şöyledir:[2]

Hür, bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, Lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenk içinde bir toplamıdır."

Tanınmış Alman Antropoloji alimi **Thurnwald,** kültürün oluşmasını şöyle tarif ediyor:[3]

"Kültür; tavırlardan, davranış tarzlarından, örf ve adetlerden, düşüncelerden, ifade şekillerinden, kıymet biçimlerinden, tesislerden ve teşkilattan mürekkep öyle bir sistemdir ki, tarihi bir mahsul olmak üzere teşekkül etmiş, ananeye bağlı cemiyet içinde onun medeni teçhizatı ve vasıtaları ile, karşılıklı tesirler neticesinde meydana çıkmış ve bütün unsurlarının zamanla diğerine kaynaşması sayesinde ahenkli bir bütün haline gelmiştir."

Netice itibariyle **kültür**; bir topluluğu, bir cemiyeti, bir milleti millet yapan, onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin bütünüdür. Bu hayat tezahürleri, her milletin kendisine has olan milli değerlerdir.[4]

Yukarıdaki ifademizde medeniyeti, milletler arası ortak değerler seviyesine ulaşmış, anlayış, davranış, yaşama vasıtaları bütünü olarak belirtmiştik. İşte bu ortak değerlerin kaynağı da kültürlerdir. Kültür ise kültür unsurlarından teşekkül eder. Kültür unsurları milli hayat olaylarının toplamı, bir milli değerler ahengi, bir milli cemiyetin sosyal akrabalık bağlarının toplamıdır. Bunlar sırası ile dil, örf ve adetler, dünya görüşü, din, sanat ve tarihtir.[5]

Meselâ batı medeniyeti denildiği zaman, din bakımından Hıristiyan toplulukları, manevi ve sosyal değerleri ile müspet ilme dayalı teknik anlaşılır. Aslında Batı medeniyetine bağlı milletlerden her biri ayrı bir

---

2 Z. Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul 1924, s. 19.
3 M. Turhan, **Kültür Değişmeleri**, M. E. B., İstanbul 1969, s. 39-40.
4 M. Ergin, **Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri**, II. Baskı, İstanbul 1985, s. 7-10.
5 Ergin, **a.g.e.**, s. 21-28.

kültür topluluğudur. Bunlar tekniği yapma ve kullanmada birbirlerine yakın yolları kullanmalarına rağmen, bu milletler, başka diller konuşurlar, âdetleri, gelenekleri, ahlak düşünceleri, güzel sanatları, mahalli müzikleri, giyinişleri ayrıdır. Hıristiyan olmalarına rağmen bunların din karşısında tutumları bile farklıdır. Bu ayrı ayrı inanış, eğitim, düşünüş, kullanış ve davranış tarzları her milletin milli kültür unsurlarını teşkil eder. Her topluluğun bir kültürü vardır. Buna göre her kültür, ayrı bir topluluğu temsil eder.[6]

Kültürün Mahiyeti ve Vasıfları

1. Kültür millîdir. Her milletin bir kültürü vardır.
2. Kültür orijinaldir.
3. Kültür tabii ve canlı bir varlıktır.
4. Kültür devamlı ve tarihidir.
5. Kültür cemiyetin müşterek malıdır.
6. Kültürün özü değiştirilemez.
7. Kültürün dereceleri vardır.
8. Kültür değişmeleri iki türlüdür:
   a. Serbest kültür değişmeleri
   b. Mecburi kültür değişmeleri
9. Kültürün çeşitleri vardır.
10. Kültür zamanla gelişir.
11. Kültür ahenkli bir bütündür.
12. Kültürler arasında grup grup akrabalıklar görülür.
13. Kültür ile medeniyet arasında fark vardır.

[6] Turhan, **a.g.e.**, s. 21-28.

14. Kültür sonraki nesillere intikal eder.

15. Kültür istiklâl ister.[7]

Kültür İle Medeniyet Arasında Farklar

1. Kültür milli olduğu halde, medeniyet milletler arasıdır.

2. Medeniyet bir milletten başka bir millete geçtiği halde kültür geçmez.

3. Bir millet kültürünü değiştiremez, fakat medeniyetini değiştirebilir.

4. Medeniyet usûl ve akıl vasıtalarıyla yapılır. Kültür ise ilham ve hads (zan, tahmin, seziş) vasıtalarıyla yapılır. Medeniyet usûl vasıtalarıyla ve ferdi iradelerle vücuda gelen içtimai hadiselerin toplamıdır. Mesela, dine dair bilgiler ve ilimler usûl ve irade ile vücuda geldiği gibi, ahlaka, hukuka, güzel sanatlara, iktisada, lisana ve fenlere dair bilgiler ve nazariyelerde hep fertler tarafından usûl ve irade (dileme) ile vücuda getirilmiştir.[8]

Türklerin "Bozkır İli" nden "İslâmi Türk Devleti" ne Geçişi

Türkler İslâmiyet'le şereflenip, bu devrede İslami Türk devletleri kurmaya başladıkları sırada artık tam bir "**Bozkır İli"** değildir. Çünkü sosyal durum, iktisadi hayat, idari ve askeri yönlerde bazı değişiklikler olduğu gibi; dil, edebiyat, sanat itibariyle de Türkler, yeni bölge ve kültür şartlarının gereklerine uymuşlar ve böylece yeni bir şekil almaya başlamışlardır. Bu yeni oluşumlarında en büyük etkiyi, İslamiyet'in dünyevi faaliyetleri de içine alan kitabi bir din olması ve diğeri de yerli halkın İslami akide ve müesseselerle birlikte, eski İran (Sasani) geleneklerinden bir kısmını yaşatmaya devam etmesi sağlamıştır.

Türkler, davranışlarını çevrenin siyasi, sosyal ve kültürel durumuna göre ayarlamakta güçlük çekmezlerdi. Bundan dolayı

[7] Ergin, a.g.e., s. 21-28.
[8] Gökalp, a.g.e., s. 19.

idarelerine aldıkları Müslüman devletlerin kendilerine münhasır gelenek ve kuruluşlarına müdahale etmemişlerdir. Bu itibarla yeni sosyal tabakalaşma sırasında;

a. Halk dili Farsça ile Kuran dili Arapça'nın konuşma ve yazışmada, edebiyatta, dini ve ilmi eserlerde kullanılması.

b. Türk idareciler tarafından İslami isimler, unvanlar, lâkaplar alınması.

c. Mevcut hükümet teşkilatının muhafaza edilmesi.

d. Devleti koruma hizmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi.

e. İslamî inanç ve ideallerinin devlette üstün bir manevi güç durumuna yükselmesi, büyük rol oynamıştır.[9]

Ancak İslami devrede şekillenen bu yeni Türk devletleri, tam bir "**İslam Devleti**" özelliği de göstermezler. İslam devleti ile İslami Türk devletleri arasındaki farklar, temelde ve özde olduğu için mühimdir. Türk-İslam devletlerinin "İslam Devleti" nden ayrıldığı noktalar özellikle;

a. Hükümranlık anlayışı,

b. Devlette askeri karakter,

c. Toprak rejimi,

d. Sosyal haklarda belirir.[10]

Bu kaynaşma muhakkak ki "**Bozkır Kültürü"** karakteriyle, "**İslâm Kültürü"** nün uzun bir geçmişiyle mümkün olabilmiştir. Emevi ve Abbasiler zamanında, onların hizmetine Türkler'in tek tek girmelerini bir kenara bırakırsak, ilk Türk-İslâm siyasi kuruluşu olan Karahanlılar zamanı bu "geçiş" in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Karahanlılar'ın bu köprü vazifesinden sonra asıl gelişme Selçuklular'la tamamlanmıştır. Gazneliler, hem kurulduğu bölge ve hem de etnik

[9] İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1983, s. 339.
[10] Kafesoğlu, a.g.e., s. 339.

bakımdan bu durumu gerçekleştiremezdi. Halbuki Büyük Selçuklu Devleti, Müslüman devletlerin ortasında kurulmuş ve bütün siyasi, dini icraatı doğrudan doğruya memleketlerin meselelerine, Türk ve Müslüman halkın arzu ve ihtiyaçlarının tatminine yönelmişti. Böylece bilhassa bahis konusu "**kaynaşmayı"** gerçekleştirmek suretiyle, Türk-İslâm devlet ve cemiyetini meydana getirmeyi başaran "**Büyük Selçuklular"** zamanı sonraki bin yıllık tarihe damgasını vuran, Osmanlı teşkilatının da temeli olan bir "**büyük çağ"** vasfını taşımaktadır.[11]

[11] Kafesoğlu, a.g.e., s. 342.

BİRİNCİ BÖLÜM

A - SELÇUKLULAR'DA DEVLET İDARESİ

a) Hükümranlık

Karahanlı devletinde idare "**Bozkır İli"** nin devamı halindeydi. Fakat bazı terim değişiklikleri de görülüyordu. Meselâ, Hakan: Arslan Han, Sad: İlig Han ... gibi.

İslami açıdan gelen bazı yeniliklerden Karahanlılar'da görülenler ise şöyleydi:

Hükümdarlığın meşruiyet kazanması için bunun Halife tarafından tasdik edilmesi gerekiyordu. Ülkede okunan hutbe de Halife namına idi. Para basımında da durum aynıydı. Satuk Buğra'dan itibaren hakanlar, Müslüman isim ve lâkapları almaya başladılar.

Karahanlı devletinde hükümranlık, aslında "**Bozkır İli"** ndeki prensiplere bağlı idi. Kutadgu Bilig'e göre meşruiyet eski Türk "**kut"** ve "**töre"** telakkisine dayanıyordu.[12]

Selçuklular'a gelince, başlangıçta eski Göktürk devlet anlayışı ve teşkilatının uygulayıcısı olan Oğuz-Yabgu Devleti'nin izinde idiler. Oğuz-Yabgu Devleti'nin başında "**Yabgu"** vardı. "**İnal",** "**İnanç",** "**Bey"** unvanlı hanedan üyeleri de onun etrafında idari sorumluluğa iştirak etmekte idiler.[13]

Oğuzlar'ın Horasan'a geçişlerinden sonra değişiklikler belirmeye başladı (1038). **Dandanakan** (Taş-Rabat) savaşı ise, Türk-İslam

---

12 Kafesoğlu, a.g.e., s. 344.
13 Kafesoğlu, a.g.e., s. 344.

cemiyetinin teşekkülünde en büyük tesiri görülen hadisedir. Çünkü bu savaşla ele geçirilen Horasan bölgesi büyük bir özellik arz ediyordu. Nişabur, Merv, Serahs, Tus ve Belh gibi büyük yerleşim mahallerini içine alan Horasan, aynı zamanda kırlık sahaların genişliği ve otlakları ile Bozkırlı nüfusu en iyi şekilde barındıracak bir ülke idi. Velhasıl Horasan Kıt'ası Selçuklu Devleti'nin sağlamlaşmasını temin etmiş ve sonra asırlarca sürecek Orta-doğu Türk hakimiyetinin karakterini çizmiştir.[14]

Devlet yönetmede hükümranlığın dayandığı ana prensip; millete hizmet, âdalet ve nizama saygıydı. Milleti köle gözüyle görüp, onlara körü körüne hükmetmek, dilediği gibi hareket etmek asla yoktu. Adalet ve nizama saygı daha **1038** yılında Tuğrul Bey'in öncüsü sıfatıyla Nişabur'a gelen İbrahim Yınal'ın konuşmasından da anlaşılmaktadır. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen asayişsizlik "**küçük adamların işi"** idi. Fakat artık âdil padişah Tuğrul Bey'in idaresi sayesinde kimse nizamı bozmaya cesaret edemeyecekti.

Nitekim Tuğrul Bey, Nişabur'a gelince, idari işlerin düzenlenmesini, yerli idare adamlarına bırakmış, sonrada yerli vezirler arka arkaya devlet hizmetine getirilmişlerdir. Artık Tuğrul Bey, "**Sultan"** ünvanını almış, **İslam** ad ve lâkaplarını da kullanmaya başlamıştı. Hükümet teşkilatı da **İslami** esaslar üzerine kuruluyordu.

b) Devlet Teşkilâtının Özelliği

Selçuklu Devleti, Türk ve İslam menşeinden gelen unsur ve müesseselerin karışımıyla kurulmuştu. Göze çarpan ilk hususiyeti Göktürkler'de, Karahanlılar'da bütün belirtileriyle ortaya çıkan eski Türk feodal bünyesine sahip oluşu idi. Devlet ve ülke, eski Türk telakkisine göre, onu yöneten hükümdar soyunun ortak malı idi.[15] Diğer Türkmen beyleri de feodal hiyerarşiye göre bir takım haklara sahip bulunuyordu. Dandanakan zaferini takiben Tuğrul Bey eski Türk "**hakan"**ı yerine

[14] Kafesoğlu, a.g.e., s. 345.
[15] A. Sevim – E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, T.T.K., Ankara 1995, s. 497.

"**Sultan"** olmuş, İnanç Yabgu Musa Bey ve Çağrı Bey de kendilerine ayrılan yerlerde, devlette müstakil hareket ederek, ülkeyi üçe taksim etmişlerdi. Bununla beraber Tuğrul Bey, merkeziyetçi idare için çalışıyordu. İbrahim Yınal, El-Basan, Kutalmış bertaraf edilmiş olmasına rağmen, kabile halinde iken hukuken reisleri olan Musa Yabgu ile, devletin kuruluşunda ve askeri zaferlerde birinci derecede rolü olan Çağrı Bey'i hükümranlık (emretme salahiyeti) haklarından mahrum etmek kolay değildi.

"Sultan" ünvanı alan Selçuklu hükümdarlarının salahiyetleri hiçbir zaman uçsuz bucaksız değildi. Gerçekten de Selçuklu sultanları, Sasani, Bizans ve Çin hükümdarları gibi mutlak hakim değillerdi. Meliklere, emirlere ve beylere göre bir derece üstün sayılırlardı. Sultanı diğerlerinden ayırmak için ona "**Sultanü'l-azam"** deniliyordu.[16]

Büyük Selçuklu sultanları, Tuğrul Bey'den itibaren hilafete de ortak oldular.

c) İslâm Amme Hukukunda Değişiklik

Selçuklu Devleti ile İran kökenli devletler (Tahiriler, Saffariler, Samaniler) arasında bilhassa hükümranlık anlayışı bakımından fark vardı. İslâm devlet başkanı hem dünya ve hem de ahiret işlerinden sorumlu bulunuyordu. Halbuki Türk hükümdarı Tanrı bağışı "**kut"**[17] yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idare etmekle vazifeli olduğuna inanırdı. İşte hakimiyet anlayışındaki bu durum Tuğrul Bey zamanında kendini gösterdi. Zira Müslüman Türk hükümdarı Tuğrul Bey, dünyayı idare etme salahiyetini kendisinde tutarak halifeye devretmemiştir. Halbuki Gazneliler bile halifeye bağlı birer Müslüman emir

---

16 M. Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara 1975, s. 257.

17 **Kut**: Eski Türk devletlerinde siyasi iktidar anlamındadır. Kut'un tabiatı hizmet, ilkesi adalettir. Fazilet ve kısmet "**Kut'tan**" doğar. Beyliğe yol ondan geçer. Her şey "Kut'un" eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir. Tanrıdandır... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar. "Kut'tan" feragat etmek, devletten, siyasi istiklalden vaz geçmek manasına gelirdi. **Kutadgu Bilig,** s. 461, 674, 676, 1430, 1934, 1960, 5469, 5947. Meşruluğu tanınan devletlerde, topluluklara göre çok çeşitli olan hükümranlık şekilleri arasında ortak vasıfta üç husus tespit etmek mümkün görülmüştür. Bunlar; "**Gelenekçi", "Karizmatik", "Kanuni**" hakimiyet anlayışıdır.

görünümünde idiler. Selçuklu sultanları hürmette kusur etmedikleri halifeyi muhterem bir din başkanı addediyorlar, Bağdat'ı ise Türk devletinin sade bir şehri olarak görüyorlardı.

Sultan Tuğrul Bey'in saltanat meselelerini kendi üzerinde bırakmasıyla birlikte, İslâm amme (kamu) hukukunda çok önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Buna göre, Halife ile Sultan, biri dini, öteki dünyevi olmak üzere birbirine denk iki baş haline gelmiş, Türk hükümdarı artık "**Halife'ye bağlı bir Müslüman emiri**" değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya işlerinden tek sorumlu şahıs haline gelmiştir.[18] Bu bakımdan Sultan; din bakımından halifeye, halife de siyaset bakımından Sultana bağlandı. Böylece Selçuklu sultanları "**Kasım Emirü'l-Mü'minin**" oldular.[19]

Bu arada halifeler, şeriatı yürütmekle görevli olarak, merkezi hükümetlerin kendilerine verdikleri araziden geçim ve gelirlerini sağlıyorlardı. Bazı zamanlarda halifenin Sultan tarafından tasdiki bile gerekiyordu.

Selçuklular'dan önce ne Büveyhoğulları, ne de İslâm devletleri Laikliğe benzeyen bu kavram ile ilgili bir fikre sahip değillerdi. Bu durum, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da hilafet sarayında, ihtişamlı bir tören ile Halife tarafından "**Sultanü'l-Mağrib ve'l-Maşrık**" ilan edilmesi **(20 Ocak 1058)** ile meşruiyet yönünden de tescil edilmiş oldu.[20]

d) Tuğrul Bey'in Getirdiği Bu Sistemin Sağladığı Kolaylıklar

Tuğrul Bey'in getirdiği bu sistem, ülkede önce geniş bir vicdani hürriyet sağlamıştır. Bu hürriyet havası ile bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahalarında serbest gelişmeye imkan hazırlanmış, öte yandan ise gayr-i müslim unsurların (zımmi) İslâmi hukuk kaidelerine tabi olmak mecburiyetini hafifletmiş, bu durum devlet sınırları içinde kalabalık bir

[18] Kafesoğlu, a.g.e., e, s. 346.
[19] Kafesoğlu, a.g.e., s. 346.
[20] Sevim - Merçil, a.g.e., e, s. 500.

şekilde bulunan Hıristiyan, Suryani, Musevi vs. gibi tebaanın devlete bağlanmasında büyük rol oynamıştır.

Türk hükümdarlarından çoğu tarihi kaynaklarda "**es-sultan'ül-adil**" olarak zikredilmiştir. İdarelerini tam bir adalet üzerine kuran Türk devlet başkanları, türlü din, mezhep ve düşünceye bağlı kitleleri huzur içinde günlük hayatlarını devam ettirmişlerdir.

e) Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi

Bozkır Türk inanışında Türk hükümdarının cihanı idare etmek üzere Gök-Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanılırdı. Tanrı "**kut"** una mazhariyet (Karizmatik devlet anlayışı), ancak bütün Türk illerinin bir idarede toplanmasıyla ortaya çıkmış olurdu. "**Bey",** "**Han"** ve diğerleri "**Kağan"** ın etrafında birleşirlerdi. İşte bu "**Türk Cihan Hakimiyeti düşüncesi"** Türk hükümdarlarının en büyük idealleri idi. Bu ideal İslâmi devrede de yaşamaya devam etti.

1- Cihan Hakimiyeti Mefkuresinin İlâhi Menşei

Eski Türkler, kadir-i mutlak bir Allah'a ve O'nun cihanın hakimiyetini kendilerine ihsan ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan; "**Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum."** derken dindarlığını ve hakimiyetin semavi menşeini belirtiyordu. Nitekim "**Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi"** idi. Çin esareti zamanında da "**Türk Tanrısı, Türk Milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan'ı ve anam İl-Bilge Hatun'u gökten tutup yükseltmiştir."** şeklindeki ifadelerden de anlaşıldığına göre, cihan hakimiyetinin kendilerine ilahi bir ihsan olduğuna inanıyorlardı. Orhun kitabelerinde görülen ve "**... güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar..."** dünyanın, töreye göre Türk Hükümdarı tarafından idare

edilmesi ülküsü olan "**Cihanı idare etme düşüncesi"** görüldüğü gibi, ilâhî bir menşeden kaynaklanıyordu.[21]

2- İslâmî Devrede Bu Durum Nasıldı?

Cihan hakimiyeti düşüncesi Türkler'in İslâmiyet'e girişi ile aynen ve daha şuurlu olarak devam etmiştir. Selçuklular'ın İslâmiyet'in müdafii ve yayıcılığını üstlenmeleriyle birlikte bu ideal "**İla-yı kelimetu'llah"** farizası ile birleşerek "**Cihad"** halini almıştır.

Ortaçağlar tarihi, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi iki cihan şümul dinin yayılışına sahne olmuştur. Bunların birbirleriyle mücadelesi dünya tarihinde müstesna bir önem arz eder.

Hıristiyanlık, eski çağların kargaşalık halinde bulunan putperest veya çok tanrılı inanışlarını, Roma'nın materyalist ve manen sukut etmiş hayatını yıkarak insanlığa vahdaniyete ve manevi nizama eriştirmeye uğraşırken, ondan altı asır sonra gelen İslâmîyet, daha büyük bir dava ve kudretle yalnız bu dinin gelişmesine set çekmemiş, onu yerleştiği yakın Şark ve Akdeniz ülkelerinden de söküp atmaya, daha sağlam bir dünya nizamı ve medeniyet kurmaya muvaffak olmuştur.

İslâmîyet, insanlığı dalaletten kurtarmak ve hidayete eriştirmek davası ile zuhur etmiş, kendine mahsus bir dünya sulhu ve nizamını da birlikte getirmiş ve bu suretle, yeni bir "**Cihan Hakimiyeti Mefkuresi"** başlamıştı. Hıristiyanların Haçlı Seferlerine karşılık, İslâm'ın "**Cihad"ı** farz kılması bu durumu göstermektedir.

İslâm dini, dünyayı "**Darü'l-İslâm"** ve "**Darü'l-Harp"** veya "**Darü'l-Cihad"** olarak ikiye ayırmıştır. İkincisi birincisine saldırmadığı müddetçe, cihat farz değildir. Bu münasebetle Cihat, sanıldığı gibi mutlak suretle gayr-ı Müslimlerle savaşmak ve memleketlerini işgal etmek manasında değildir. Gerçekten **İslamiyet**, cihadı emrederken haksız yere bir muharebeyi emretmiyor, kendisine bir tehdit ve tecavüz

[21] Kafesoğlu, a.g.e., s. 350-351.

olmadıkça cihat müsaadesini vermiyordu. Bundan başka "**Darü'l-Harb-i"** "**Darü'l-İslâm"** yapınca da Hıristiyan ve Yahudi gibi ehl-i kitap kavimlere İslâm hukukunu, nizamını ve adaletini tatbik ederken, onlara aman veriyor ve "**Dinde cebir yoktur"** düsturu ile de dinlerine, ibadetlerine ve hürriyetlerine dokunmuyor, kilise ve manastırlarına saygı gösteriyordu.[22]

3- Selçuklular'da Cihan Hakimiyeti Mefkuresi

Cihanı İslam nuru ile aydınlatma görevi ile işe başlayan Selçuklular, cihan hakimiyetine de sıkıca sarıldılar. Kaşgarlı Mahmud, meşhur eserinde; "Tanrı devlet güneşini Türkler'in burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri, onun saltanatı etrafında döndürmüş, Türkleri yeryüzünün hakimi yapmıştır." Şeklindeki sözleri ve Peygamberimiz (S. A. V.)'in "Benim Türk adında bir ordum vardır." diye ifade buyurdukları hadisleri "Türk" adının Allah tarafından verilmiş olduğunu ima ediyordu.

Halife tarafından "**Sultanü'l-Mağrip Ve'l-Maşrık"** ilan edilen[23] büyük Sultan Melikşah, Bağdad'da topladığı harp meclisinde, Mısır'ın ve bütün batının fethini planlıyordu. Sultan Sencer ise Halifeye gönderdiği **1133** tarihli mektubunda "**Ulu Tanrı"** nın lütfu ile Cihan padişahlığına yükseldiğini yazıyordu.

Ayrıca Selçuklu idaresi tarafından şuurlu bir şekilde Bizans sınırlarına yığılan ve son derece ehemmiyetli tarihi sonuçlar veren Türkmen göçlerinin mümkün kıldığı Malazgirt Muharebesi ve bunun sonucu olarak Anadolu'nun fethi de aynı ülkünün sonucudur.

f) Ülkenin "Taksimi" Meselesi

İslâmiyet'ten evvelki Türk devletlerinde veliahtlık müessesesi **Bozkır** döneminden beri babadan oğula, oğul küçük ise kardeşe geçmek suretiyle

---

[22] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1969, s. 249.
[23] 25 Nisan 1088.

vardı.[24] Ama daima büyük evladın veliaht olması kesin değildi. Daha çok tiginler arasında **Liyakat** ön planda tutuluyordu. Aynı durum Osmanlılar'a kadar, diğer Türk devletleri için de geçerli olmuştur. Bunun sebebi "**kut"** telakkisidir.[25] Hanedan mensupları aileden intikal eden "**kut"** un kendilerinde de mevcut olduğu ve ülkenin hanedanının ortak malı bulunduğu düşüncesiyle zaman zaman iktidarı almak gayretine ve belirlenen veliahda karşı mücadeleye girişirlerdi. Kardeşlerden en kuvvetlisi bu düşünce ile tahta geçerken, bu durum bazan da zaafa sebebiyet vererek devletin parçalanmasında önemli etken olabiliyordu.

Bu mücadeleler sonunda tahta fiilen sahip olanın gerçek "**kut"** ile donatılmış bulunduğu inancı ile onun etrafında toplanırlardı. Artık gerçekleşen bu düzene karşı direnenler **"âsi"** sayılarak, cezalandırılırlardı.[26]

Türk devletlerinde görülen taht kavgalarının sebebi budur. İstikrarlı devlet nizamının kurulduğu zamanlarda çeşitli bölgelerin başında bulunan hanedan üyeleri, yüksek idareye bağlı melikler olarak, ortaklaşa mesuliyet taşıyan idareci durumunda idiler. Nitekim Sultan Melikşah'ın **1092** de vefatı ile merkezde iktidar boşluğu hasıl oluncaya kadar, devlette hükümranlık zedelenmemiş, devlet bütünlüğü de bozulmamıştır. Hatta uzun bir zaman sonra bile Sultan Sencer, Anadolu Selçuklu Devletini hukuken kendisine bağlı düşünmüş,[27] Danişmend hükümdarı Gazi'nin **"melik"** ünvanını bile bu düşünce ile tasdik etmiştir.

Mesela Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, ülkesini 11 oğluna bölüştürdüğü halde **(1185),** Anadolu 11 devlete ayrılmamıştır. Ancak tıpkı Bozkır-İli'nde olduğu gibi, merkezi iktidar ortadan kalktığı veya istiklalin kaybedildiği zamanlarda parçalanma görülmektedir. Anadolu beylikleri de Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol tahakkümü altına düşmesi üzerine, bu istilacıları uzun zaman tanımaya razı olmayan devletçikler olarak devam etmişlerdir. Aynen **630** da Çin hakimiyetine giren Gök-Türk devleti içinde kendi başlarına devletler kurmaya girişen Uygurlar, Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar, Türgişler ve Bulgarlar gibi.[28]

---

[24] Sevim-. Merçil, a.g.e., s. 498.
[25] Kafesoğlu, a.g.e., s. 351.
[26] Kafesoğlu, a.g.e., s. 351.
[27] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 351.
[28] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 351.

İKİNCİ BÖLÜM

A - DEVLET TEŞKİLATI

Devlet, hukukî bakımdan emretme hak ve selahiyetlerine sahip ve o emri icra kudretini haiz bir yüksek sosyal nizamdır.[29] Devletin başı hükümdardır.

Devlet; saray, hükümet, ordu olmak üzere üç temel esasa dayanmaktadır. Devletin başı olan hükümdar, aynı zamanda bu üç müessesenin de başıdır. Selahiyetini doğrudan doğruya Allah'dan almaktadır.[30]

Devlet teşkilatı mükemmelliğe Büyük Selçuklular ile ulaşmıştır. Diğer İslâm-Türk devletleri de kendilerine daima Selçuklular'ı örnek almışlardır.

a) Hükümdar

İslâmiyet'ten önce olduğu gibi, Selçuklular'da da sultanların ilâhi bir menşe'den geldiğine ve onların gizli kuvvetlere sahip olduklarına ve Allah tarafından gönderildiğine inanılırdı. Tuğrul Bey, Bağdad'a ilk geldiği sırada kendisini karşılamaya çıkan Halifelik veziri Reisü'r-rüesa İbn-i Müslime Sultan'a "**Tanrı sana bütün dünyayı verdi."** diye hitap etmişti. Bizzat Sultan Alp Arslan'a göre, Tanrı kendisine teveccüh

---

[29] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 352.
[30] M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976, s. 71.

göstererek, onu ademoğulları arasından, dünya işlerini düzene koyması için seçmişti.[31] Sencer'in Halife'ye yazdığı **1133** tarihli mektupta da bu durumu görmek mümkündür. Yine Nizamü'l-mülk'e göre hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, adalet ve bilgidir.

Sultanlar kıt'alara hükmettikleri halde, başka kral ve imparatorlardan farklı olarak, otoriteleri asla istibdada varmıyor ve demokratik bir zihniyet içinde bulunuyorlardı. Hükümdarların bu hasletleri, başlıca Allah'a derin bir imanla bağlanmaları, milliyetçi şuurları, insani duyguları ve babalık sıfatları sayesinde teşekkül etmişti.[32]

Atabeylik müessesesi ile yetişen sultanların selahiyetleri sınırsız değildi. Devletin menfaatine olmayan meselelerde kumandanlar, tek tek veya grup halinde sultanın kararlarına itiraz edebilirlerdi.[33]

Selçuklular, devletlerini kurdukları ilk zamanlarda eski durumlarını muhafaza etmelerine rağmen, Karahanlı, Gazneli ve Sasani devletlerinin teşkilatlarından da büyük ölçüde faydalanmışlardır. Hem kendi teşkilatlarını genişletirken ve hem de yenilerken İslâmi esaslara riayet etmişlerdir. Abbasi teşkilatlarından aldıklarını da kendi bünyelerine ahenkli bir şekilde uygulamışlardır.[34]

Nizamü'l-mülk, bu arada bir kısım İran teşkilat ve teşrifat kaidelerini gelişmekte olan Selçuklu Devleti bünyesine adapte etmiştir. Ancak bu durum Türk devlet teşkilatının ana yapısını hiçbir zaman bozacak mahiyette olmamıştır.[35]

Tuğrul Bey ve Alp Arslan Oğuz aşireti an'anelerine, toylarına ve diğer merasimlerine bağlı kaldılar. Fakat Sultan Melikşah devrinde bu durum değişmeye başladı. Eski İran teşkilat ve teşrifat kaidelerine daha

---

31 Sevim – Merçil, a.g.e., s. 497.
32 Turan, **Medeniyet**, s. 236-237.
33 Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 71.
34 Komisyon, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VII, İstanbul 1988, s. 185.
35 Komisyon, a.g.e., s. 185.

çok önem veriliyordu. Bununla beraber Sultan Sencer, yine en çok Oğuz töresine bağlı kalan bir hükümdar olmuştur.[36]

Tahta çıkan sultanlar, Halife tarafından tasdik edilerek, kedilerine verilen ünvanları kullanırlardı. Böylece Türkçe adların yanısıra bir de İslâmî adları olurdu. Tuğrul Bey: Muhammed; Çağrı Bey: Davud; Alp Arslan: Muhammed; Sencer: Ahmed gibi.[37]

Selçuklu sultanlarının kişi hak ve hürriyetlerine saygılı olması, yasalara riayetleri ve alçak gönüllü oluşları, devletin kısa zamanda inkışafına sebep olmuştur.

Türk hakanları kendilerini, aç halkı doyurmak, çıplak halkı giydirmek ve nüfusu çoğaltmakla vazifeli sayarlardı. Bu yüzden halka saraylarında "**toy"** veya "**Han-ı Yağma"** adı altında yemek ve ziyafet verirlerdi.

Sultanlar haftanın belirli günlerinde devlet erkanını ve kumandanları kabul eder, halkın şikayetlerini dinler,[38] kadıları tayin eder, topraksız köylüye toprak dağıtır, ikta'ları tevzi eder, tâbi devlet başkanlarının hükümdarlıklarını, meliklerini idarecilerini tasdik eder ve devlete karşı işlenen suçları görüşen **yüksek mahkemeye** (Divan-ı Mezalim) başkanlık ederdi.

Hükümdarların yanında ayrıca müşavir durumunda bulunan zevcelerin de önemli bir yeri vardı. İslâm amme hukukunda yeri olmayan "**hatun"**ların Türk-İslâm devletlerinde eski Türk geleneği icabı, otoritelerini yürütmeye çalıştıkları görülür. (Altuncan Hatun, Terken Hatun gibi...) Hatta siyasi temaslar önce "**Hatun"**la yapılarak olgunlaştırıldığı görülmüştür.

Bir hükümdarın ölümü halinde, yeni hükümdar göreve başlayana kadar, bu durum halka duyurulmaz, ancak biat merasimi sona erince duyurulur ve yeni sultanın cülûsundan sonra üç gün matem tutulurdu ki, bu durum kanundu. Yeni sultan adına para saçılması ise töre gereği idi.

---

36 Komisyon, a.g.e., s. 186.
37 Komisyon, a.g.e., s. 186.
38 İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, M. E. B. İstanbul 1972, s. 144.

Yeni sultan vezir ve devlet büyüklerine, derece ve rütbelerine göre hilatlar giydirirdi. Yeni tayinler yapar, beğendiklerini görevlerinde tutar, mahpusları affederdi.

Saltanat değişikliğinde hutbe yeni hükümdar namına okunur ve onun adına para basılırdı. Tebrik sırasında tahta oturan sultan, başına taç giyerdi. Anadolu Selçuklu sultanları tahta geçtiklerinde halkın zenginleri peşkeş (hediye edilen gümüş veya altın para) takdim ederlerdi. Buna "**hakk-ı kudüm"** denirdi. Meselâ I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubâd, Konya'ya geldikleri zaman kendilerine peşkeş takdim edilmişti.

1- Sultanların Ceza Şekilleri

Sultanlar, devlete zarar veren, ihmal veya ihanetleri kat'iyyen affetmezlerdi. Suçun ehemmiyetine göre suçlular, teşhir ve tahkir, hapis, azil ve idam cezalarına çaptırılırdı. Teşhir veya tahkir cezası saç ve sakal tıraş ettirmekle olurdu. Suçlu bulunan emirlerin malları "**müsadere"** edilirdi. Müsadere edilen mallar, hükümdarın şahsi hazinesine değil, devlet hazinesine alınırdı.

2- Hükümdarlık Alâmetleri

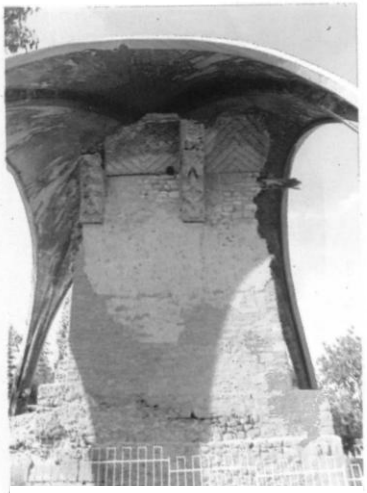
Unvanlar ve Lâkaplar

Hükümdarlık alâmetlerinin başında ünvanlar ve Lâkaplar gelmektedir. Tuğrul Bey, ilk zamanlarda "**el-Melikü'l – Ecel"** Lâkabını kullanmıştır. Daha sonraları bastırdığı paralarda "es-Sultanü'l – Muazzam Şahahşah Tuğrul Bey, Ebu Talib" unvan ve ad künyesini kullanmıştır. Abbasi Halifesi, bu unvanlara ilâve olarak daha başka ünvanlarda göndermiştir. Tuğrul Bey Bağdad'a geldikten sonra Halife, "**Rükne'd-din, Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Burhanu Emirü'l-Mü'minîn"** Lâkabını tevcih etmiştir. Halifeler buna benzer ünvanları Anadolu Selçuklu sultanlarına da vermişlerdir. Mesela II. Rükneddin Süleyman'a, "**Sultan-ı Kaahir"** ve I. İzzeddin Keykavus'a, , "**Sultan-ı**

Galip" gibi... Alp Arslan'ın, Melikşah'ın Mehmet Tapar ve Sencer'in de buna benzer unvan ve lâkapları mevcuttur.[39]

Saray

Saray da hakimiyet alâmetidir. Tuğrul Bey, devletin geçici kuruluşunda Nişabur'da Gazneli Mesud'un sarayına yerleştiği gibi, Rey şehrini başkent yaptığı zaman da Büveyhoğulları'nın sarayını tamir ettirerek oraya yerleşmiştir. Tuğrul Bey, Bağdad'a gelince burada inşa ettirdiği Medine-i Tuğrul Bey şehrinin içini saraylar ile süsletmişti. Bilhassa payitahtlarda inşa edilen sarayların haşmet ve güzelliği, hükümdarlar için ayrı bir propaganda vasıtası idi.[40] Sultanların ayrıca yazlık sarayları da bulunurdu. Anadolu Selçuklu sultanlarının hem yazlık ve hem de kışlık sarayları vardı. (Kubâd-abâd-Alâiye...)

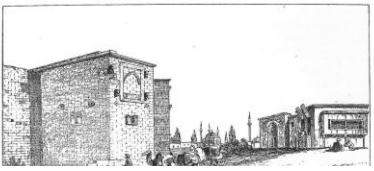

Alâeddin Köşkü'nden Bugüne Kalan

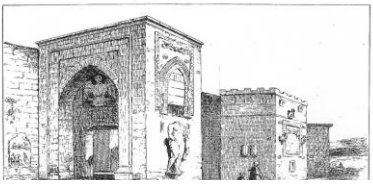
Selçuklu Sarayı'nın 1910'dan önceki hali (Sarre, a.g.e., s. 111)

[39] Komisyon, a.g.e., s. 191; A. Sevim, E. Merçil a.g.e., s. 499; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 20.
[40] Komisyon, a.g.e., s. 192.

1825'de A. Tepesi'ni Çeviren Kale L. De Laborde'ye göre (Sarre, Konya Köşkü)

Resim 39 - 1825'de A. Tepesi'ni çeviren Kale L. de Laborde'ye göre (Sarre, Konya Köşkü)

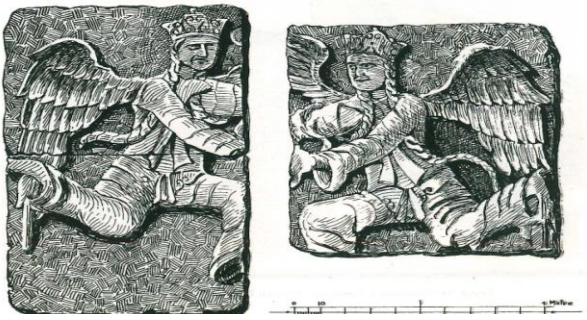

1825'de A. Tepesi'ndeki Surun Kapısı L. De Laborde'ye göre (Sarre, Konya Köşkü)

Resim 40 - 1825'de A. Tepesi'ndeki Surun Kapısı L. de Laborde'ye göre (Sarre, Konya Köşkü)

1828'de Meleklerle süslü Pazar Kapısı Texier
(Sarre, Konya Köşkü)

Konya, Müzesinde Pazar Kapısından gelen Melekler (Krecker tarafından çizilmiş)

Saltanat Çadırı

Saraylar gibi saltanat çadırları da hükümdarlık alâmetleri arasındaydı. Saltanat çadırlarının hazine dairesinde saklanmaları, onlara verilen maddi ve manevî değerlerinin önemini gösterir.[41] Saltanat Çadırı'nın hazineden çıkarılıp kurulması, sefere çıkma işareti idi. Ne tarafa sefer yapılacaksa, saltanat çadırı o tarafa kurulur ve ordu onun etrafında toplanmaya başlardı. Bu çadırlar, bazı merasimler ve sevinçli zamanlarda da kurulurdu.

Çetr

Hakimiyet alâmetlerinden biri de çetr idi. Atlastan veya altın sırmalı kadifeden yapılan ve bir şemsiyeye benzeyen çetr, hükümdarların sefere çıktıklarında veya alayla bir yere gittiklerinde başları üzerinde tutulurdu. Bunu at üzerinde bulunan hükümdarın başı üzerinde, yine atla giden ve sultanın biraz gerisinde bulunan çetirci (çetirdar) denilen görevli tutardı.[42] Sultan Tuğrul Bey, Nişabur'a girdiği zaman başı üzerinde tutulan çetri kırmızı renkli ipekten kumaştı.[43] Kavurt'un çetrinin üzerinde ok ve yay resmi bulunuyordu.[44] Anadolu Selçuklu Sultanlarının çetri ise siyah idi.[45] Çetrin savaşta düşmesinin veya esir alınmasının, savaşın kaybedildiğini göstermesi bakımından çok büyük önemi vardı. Bu yüzden askerler savaş esnasında hep çetrin bulunduğu tarafa bakarlardı. Nitekim. II. Rükneddin Süleyman Şah'ın Gürcüler'le yaptığı savaşta **(1202)**, çetirdârın atının ayağının bir deliğe girmesiyle çetri yere düşürmesi üzerine savaş kaybedildi.[46] Çetrin üzerinde (tepesinde) bir hilâl resmi bulunuyordu.

---

41 Komisyon, a.g.e., s. 192.
42 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 502.
43 İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal** 3. Baskı T.T.K., Ankara 1984, s 28.
44 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 502.
45 Buna sebep, Selçuklular'ın, Abbasiler'in sunnî alâmeti olan siyah rengi kabul etmeleri idi.a. Sevim, E. Merçil, s. 502.
46 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971, s. 258.

Nevbet: Nöbet

Kös, davul, zurna, nakkâre (kudüm) ve nefir (boru) denilen çalgı aletlerinden ibaret olan askerî bando (nevbet), hükümdarlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde beş vakit namaz vakitlerinde çalardı. Eski Türk devletlerinde de savaşlar veya büyük törenlerden önce, hanlık otağı kurulur, tuğ dikilir ve davul vurulmaya başlanırdı. Zamanla davulu tamamlayan öteki musiki aletleriyle nevbet takımı meydana gelmiştir. Büyük Selçuklular'dan ilk defa Sultan Tuğrul Bey zamanında günde beş kez nevbet çalınmıştır.[47] Vasal hükümdarlar ise tâbi oldukları hükümdarların izniyle sadece gündüz üç defa nevbet vurdurabilirlerdi. Bu sayının artması isyan anlamına gelirdi. Anadolu Selçukluları'nda da namaz vakitlerinde günde beş vakit nevbet vurulurdu. Nevbet eyalet merkezlerinde de sultanın gıyabında çalınmaktaydı. Selçuklu sultanlarının harbe ve alaya çıkıp bir yere hareketlerinde nevbetleri de kendileriyle beraber giderdi.[48] Teessür zamanlarında nevbet çalınmazdı.

Bayrak: Sancak: Alem

Bütün Türk devletlerinde, sancak hakimiyet alâmetidir. Her hükümdarın kendi sembolü olan renkte bayrağı vardı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'i, Aslan Besasiri'ye karşı giriştiği seferden zaferle döndüğü zaman, büyük bir törenle kabul etmiş, kendisine halifeliğin sembolü olan siyah renkli bayraklar ve Türkler'in alâmeti olan kırmızı renkli bayraklar vermiştir.[49]

Bir yere çekilen bayrak orasının kimin hakimiyeti altında olduğunu gösterirdi. Bayrağa hürmet, sahibine de hürmet demekti. Tuğrul Bey, Halife'nin gönderdiği bayrağı, büyük bir hürmetle öpmüştü.

Anadolu Selçukluları'nda da iki tip sancak kullanılıyordu. Bunlardan biri Halife'nin gönderdiği siyah bayrak, diğeri de hükümdarın

47 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 502.
48 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 28.
49 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 503.

kendi sancağı idi. Ancak Selçuklu sultanlarının bayrak renklerini gösteren açık bir vesika yoktur. I. Alâeddin Keykubâd Alâiye'yi fethinde bayrağı sarı renkte idi. Fakat Mubarizeddin Çavlı'nın Kahta kalesine çektiği bayrak ise siyah idi. (1226).[50] Hükümdar sancağı Selçuknamelerde "Rayat-ı Saltanat", "Sancağ-ı Humayûn", "Rayet-i Cihangir", "Sancağ-ı Saltanat" tabirleriyle de anılmaktadır.[51]

Selçuklular'da bayrak renginin kesin olarak hangi renkte olduğu tam olarak bilinmiyorsa da bu hususta bazı işaretler bulunmaktadır. XI. asırda bayrak kelimesi vardı ve kızıl renkte idi. Çünkü düşman karşısında kızıl tuğ etrafında toplanıyorlardı. Ayrıca Şamanlık'ta ruhların şerefine dikilen bayraklar da kırmızı idi.[52] Fakat üzerine ne gibi bir işaretin bulunduğu bilinmiyor. Ancak sancak sırığının başında hilâl olduğunu Selçuknameler haber veriyor.

Taht

Taht, hakimiyet alâmetleri arasında hususi bir ehemmiyet arz eder. Hükümdar her vesilede tahtına otururdu. Hükümdarlar resmî kabuller, vasal hükümdar ve elçilerin kabul törenlerini tahtında oturarak yapardı. Tuğrul Bey, kendisini Bağdad dışında karşılamaya gelen Halifelik vezirini tahtında oturarak kabul etmiştir (Aralık, 1057).[53] Yine Tuğrul Bey, Halife'nin kızıyla olan nikah töreninde de tahtına oturmuştu. Sultanlar sefere çıkarken tahtlarını da beraberlerinde götürürlerdi. Tahtlar altın veya gümüşten yapılır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Anadolu Selçukluları'nda da durum aynı idi.[54]

Tahtın şekli ve kıymeti, mevki ve makama göre değişiyordu. Tahtlar yüksek olduğu gibi geniş de olabiliyordu.

---

50 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 503.
51 Komisyon, a.g.e., s. 192.
52 F. Kurtoğlu, **Türk Bayrağı – Ay Yıldız**, Ankara, 1987, s. 4.
53 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 502.
54 Köymen. **Tuğrul Bey**, s. 80.

Taç

Hakimiyet alâmetlerinden biri de taç idi. Tahtın bir parçası olan tâcı, Selçuklu sultanları resmi günlerde başlarına giyerlerdi. Abbasi Halifesi, siyasi hakimiyeti Selçuklu sultanlarına devrettiği törende, Sultan Tuğrul Bey'e öteki hakimiyet sembolleri yanında kıymetli taşlarla süslü bir de taç vermişti.[55] Anadolu Selçukluları'nda da sultan, kutlama ve kabul törenlerinde, tahta oturduğu zaman tâcını giyerdi.

Tırâz

Taç ve taht gibi, bir hakimiyet alâmeti de "**tırâz"** idi. Tırâz, üzerinde hükümdarın ad lâkap ve ünvanlarının, sanatkârane sırma işlemelerle ve özellikle kenar yazılarla süslenmiş, alameti olan renkte, yani sarı veya kırmızı, imal edilen elbisedir.[56] Tirâz aynı zamanda bu tip elbiselerin ve kumaşların dokunduğu imalathane anlamına da gelmekteydi. Buralar "**Daru't-tıraz"** adını taşırdı.[57] İmalathanenin başında bulunan görevliye ise "**Sahibü't-tıraz"** denirdi.

Tırâz, hükümdar tarafından tâbi hükümdarlara, devlet erkanına, yabancı devlet elçilerine ve elçiler vasıtasıyla hükümdarlarına verilen ve "**hil'at"** adını alan hediyeler manzumesinin en önemli parçasını teşkil ederdi.

Hutbe

Hakimiyet alâmetlerinin en önemlilerinden biri de hutbe okutmaktı. Hutbeye kaynaklarda sık sık rastlanır. Bir devlet kurulduğu zaman yapılan ilk iş; hakim olduğu ülkelerin câmilerinde Cuma ve bayram namazlarında, devletin başında bulunan hükümdarın ad, unvan ve lâkaplarının, hatipler tarafından zikredilmesi ve kendisine dualar edilmesidir. Tâbi hükümdarlar kendi ad ve ünvanlarını ancak metbû

---

55 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 501.
56 Köymen, **Alp Arslan**, s. 20.
57 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 503.

hükümdarlardan sonra zikrettirebilirlerdi. Fakat her iki halde de önce halifenin ismi anılırdı.

Vasal devletlerin hutbede metbû hükümdarlarının ismini çıkarmalarını isyan anlamına gelirdi. Meselâ, Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurt, Alp Arslan'ın adını hutbeden çıkartarak kendisinin adına okutması ve para bastırması isyanına bir işaret sayılmıştı.[58]

Hutbe okutma durumu Anadolu Selçuklu Devleti'nde de devam etmiştir.

Para Bastırmak: (Sikke)

Hükümdarın hükümdarlığını sağlamlaştıran en önemli hakimiyet alâmetlerinden biri de para bastırmaktı. Tahta çıkan hükümdarların ilk işi, üzerinde adının, ünvanının ve lâkaplarının bulunduğu paralar bastırmaktı. Öte yandan vasal hükümdarlar da hutbe gibi, Sikkelerde de önce halifenin, sonra tâbi olduğu hükümdarın ad, unvan ve lakaplarını, en sonunda da kendi ad, unvan ve lâkaplarını zikretmek zorundaydılar. Ancak para bastırmak zaman alırdı.

Tuğrul Bey ilk parasını Dandanakan Zaferi'nden iki yıl sonra Nişabur'da bastırmıştır.[59] Tuğrul Bey'in tesbit edilen 50 değişik altın sikkesi (dinar) vardır. 23-24 mm. çapında, 4-5 gram gelen bu paralar Nişabur, Rey, Medinetü's-Selam (Bağdad), İsfehan, Berdaşir, Ahvaz, Basra ve Karmasin'de darp edilmemişlerdir.[60] Tuğrul Bey'in aralıklarla bastırdığı paraların bir yüzünde kendi lâkapları, öbür yüzünde de halifenin ismi vardı.

Alp Arslan Tuğrul Bey'in sağlığında kendi adına kestirdiği paralarda kendi ünvanını "**el-Emirü'l-Ecel",** Tuğrul Bey'in ünvanı ise Sultanü'l-Muazzam olarak belirtmiştir. Alp Arslan'ın 31 adet parası

58 Sevim-Merçil, a.g.e., s. 503.
59 Sevim - Merçil, a.g.e., s. 501.
60 Komisyon, VII., s. 187.

tesbit edilmiştir.[61] Berkyaruk'un parası ise 30'a yakın olup altın ve gümüştür. Mehmet Tapar ve Sencer'in de paraları bulunmaktadır.[62]

Tevkî ve Tuğra

Hükümdarlık sembollerinden olan tevkî ve tuğra, divanda yazılan menşur, ferman ve hükümlerin üzerine çekilen hükümdar imzasıdır. Aslında Arapça olan "**tevkî"** kelimesi, bir şeyi vâki ettirme, tesir icra etme gibi manalara gelmekte idi. Bununla beraber bir resmî yazışma (diplomatik), farklı şekillerde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayin beratı, hükümlere ait alâmeti tuğra, ferman manalarında ve nihayet mühür karşılığı olarak kullanılmıştır.[63] Tuğra Türkçe'dir. Tuğra, Seçluklu ve Osmanlılar'ın işaret ve yazılı alametleri olarak görülüyor. Hükümdar adına vesikanın üst tarafına, Besmele üzerine kalın uçlu kalem ile, isim, elkap ve dua yazılırdı. Tuğrul Bey zamanında ok ve yay damgası kullanılmıştır.[64]

Anadolu Selçuklular'ında saltanat tuğrasının kemençeye, yani yay kavisine benzediği kaydedilir.

Ok ve Yay

Ok ve yay, bilhassa Selçuklular'ın hakimiyet alâmetidir. Tuğrul Bey Nişabur'a geldiğinde **(1038)**, iple koluna takılı bir yayı ve göğsünde üç oku bulunuyordu.[65] Yine Tuğrul Bey'in bastırdığı paralarda, fermanların baş taraflarında, İstanbul'daki câmiin mihrabında ok ve yay işaretleri vardı.

---

61 Komisyon, VII, s. 187.
62 Köymen, a.g.e., s. 15-16.
63 Komisyon, a.g.e., s. VII, s. 189.
64 Komisyon, a.g.e., s. VII, s. 189.
65 Sevim, Merçil, a.g.e., s. 505.

Kılıç, Kemer ve Yüzük

Kılıç, kemer ve yüzük takmak da şüphesiz hükümdarlar için hakimiyet alâmetlerindendi.

Gaşiye

Özellikle eyer takımı teçhizatından, eyerin altına konan keçeye verilen isimdir. Hükümdara özgü, muhtemelen altın işlemeli gaşiye, saltanat alâmetlerinden biri idi. Gaşiye gidiş alaylarında hükümdarın önünde sağa sola sallanarak taşınırdı. Törenlerde, bayramlarda, benzeri yer ve zamanlarda, sultan ata bindiği sıralarda rikabdar tarafından sultanın önünde taşınırdı.[66]

3- Hükümdarlık Adetleri

a. Merasimler:
1. İstikbal Merasimi
2. Kabul Merasimi
3. Uğurlama Merasimi

b. Hediyeler

c. Tebrikler

d. Teşekkürler

b) Saray Teşkilatı

Hükümdarların şahsı, ailesi ve maiyeti halkını ihtiva eden saray ve teşkilatı, bilhassa Melikşah ve Sencer zamanında en yüksek derecesine ulaşmıştır.[67]

[66] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 505.
[67] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 31.

Melikşah zamanından itibaren Oğuz an'anelerinin yerine kısmen eski Fars teşrifat ve usulleri görülmesine rağmen, Selçuk sultanları tamamen Oğuz an'anesinden uzaklaşmamışlardı. Nitekim Sultan Sencer, Oğuz töresine tam bir riayet göstermiştir. Çünkü Sencer İran'dan uzak, daha ziyade Oğuzlar'ın mühiti olan Horasan'da bulunuyordu.[68]

İslam Türk devletlerinde makam ve memuriyet adlarından ve Nizamü'l-mülk'ün Siyasetname'sinden anladığımıza göre, hükümet teşkilâtı ve ordu kurulurken İslâm-İran geleneğini esas almış, bunu devam ettiren Gazneli Türk Devleti, başta Selçuklular'a ve dolayısıyla sonraki bütün Türk – İslâm siyasi teşekküllerine örnek olmuştur. Ancak Selçuklu devrinde atabeg, sûbaşı, çavuş, tuğra, ulag vb. gibi teşkilatla ilgili Türkçe terimler de yaşamaya devam etmiştir.

Aslı Farsça olan sarayda göz önünde bulundurulan başlıca noktalar büyüklük ve düzendi. Saray teşkilatının en önemli görevi bu hususları sağlamaktı.[69] Hükümdarın şahsına bağlı olan saray, aynı zamanda hükümetin de bulunduğu yerdi. Buraya Anadolu Selçuklular'ın da "**dergâh"** veya "**barıgâh"** da denilmekteydi. Saray teşkilatında yer alan görevliler şunlardır:

Atabeg

Büyük Selçuklular'ın İslâm ve Türk dünyasına getirdikleri yeni müesseselerin birisi de "**atabeglik"** dir. Devlet, hanedanın ortak malı olduğundan, Selçuklular, melikleri küçük yaşlarda eyaletlerin idaresi için tayin ederlerdi. Yarının sultanı olacak bu meliklerin mükemmel yetişmeleri için yanlarına, onları eğitecek, memleket hakikatlerini öğretecek, gün görmüş, savaşlarda bulunmuş, sultanın en çok güvendiği ve sevdiği, bilgili ve tecrübeli komutanlardan birisi öğretmen

[68] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 31.
[69] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 505.

olarak tayin edilirdi. İşte melikleri uygulamalı olarak yetiştiren bu kişilere "**Atabeg"**[70] denirdi.

Aynı usul Osmanlılar'da da devam etmiş, ancak atabeg yerini "**lala"** ya bırakmıştır.[71]

Melikler henüz küçük olduklarından, eyaletlerin idare ve askeri yönetimi doğrudan doğruya atabege ait olurdu. Atabeglerin meliklerin yetişmesinde yaptıkları müspet çabalar yanında, bazan şehzadeleri taht için kışkırtmaları da o derece zararlı olmuştur. Bazan meliklere kızlarını vererek, bazan onların dul kalan annelerini alarak, bazan da vezir veya başkomutanları olarak nüfuzlarını ve itibarlarını bir hayli arttırırlardı.[72]

İlk Selçuklu hükümdarlarının kudretli oluşları sebebiyle atabegler önceleri egemenlik iddiasında bulunmamışlardı. Ancak devlet sarsıntı içine girip memlekette fetret devri başlayınca, atabegler niyetlerini açığa vurdular. Bulundukları yerlerdeki melikleri bir tarafa iterek idareyi tamamen ellerine aldılar. Böylece Ortaçağ İslâm dünyasında, Seçluklu hanedanının bir devamı olarak "**Atabeylikler"** ortaya çıkmış oldu. Bunlardan bazıları şunlardır:[73]

Fars'ta Salgur Atabegleri (1147-1286)
Şam'da Tuğ-Tiginler veya Börü-oğulları (1104-1154).
Erbil'de Bey-Tigin oğulları (1144-1233).
Musul (1127-1233), Halep (1146-1181) ve Sincar (1170-1220) atabegleri veya Zengiler.
Cezire Atabegleri (1180-1227).
Azerbaycan Atabegleri veya İl-Denizoğulları (1146-1225).

[70] F. Köprülü, "Ata", **İ.A.**, I, s. 712.
[71] Uluçay, a.g.e., s. 261.
[72] Uluçay, a.g.e., s. 261.
[73] Kafesoğlu, **Selçuklular**, s. 142.

Zamanla iyice kuvvetlenen atabegler "**melik"** ve hatta "**sultan"** ünvanı bile kullanmaktan çekinmediler.[74]

Hâcibu'l-Hüccab

Hükümet ve divan üyeleri ile sultan arasındaki yazışmaları, konuşma ve buluşmaları temin eden aracılara "**hacib",** bunların başına da "**Hacibü'l-Hüccab"** denirdi. Hacibü'l-hüccaba ayrıca "**Emir-i Perdedaran",** "**Emir-Hacib",** "**Melikü'l-Hüccab"** denildiği de çok yaygındı. Bunlar Osmanlılar'daki "**mabeyinci başı"** na ve bugünkü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne benzerlerdi.[75]

Mabeynciliğe Türkçe olarak "**Ağacı"** da denirdi. Hâciplik Abbasiler'den Gazneliler'e ve oradan da Selçuklular'a geçmiştir.[76]

Hâcibler umumiyetle Türk köleler arasından seçilirler ve uzun bir zaman eğitime tabi tutulduktan sonra bu vazifeye atanılırlardı. Hâcibü'l-Hüccâb, sarayda sultandan sonra en yüksek memur durumundaydı. Saray teşkilatında çalışanların da başı idi. Onları devamlı kontrol ederlerdi. Devlet idaresinde ise vezirden sonra gelirdi.

Hâcibü'l-Hüccâb'lar dış hizmetlerden valiliklere ve ordu komutanlıklarına[77] ve hatta emir-i dad (adliye vekili)'lığa[78] da tayin edilirlerdi. Mesela Tuğrul Bey zamanında Abdurrahman Alpzen[79] ve meşhur Süleyman Pervane bir zamanlar emir-i hâcip idi. Hâcipler Anadolu Selçuklular'ı zamanında önemlerini kaybettiler.

Yasacılık

Siyasetnameye göre sarayda Hâcibü'l-Hüccâblık'dan sona en büyük vazife yasacılıktı. Yasacı olan kişinin yirmisi altın, yirmisi gümüş

---

74 Uluçay, a.g.e., s. 261.
75 Uzunçarşılı, a.g.e., ., s. 33.
76 Komisyon, a.g.e., VII, s. 194.
77 Uluçay, a.g.e., s. 33.
78 Komisyon, a.g.e., VII, s. 194.
79 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

asalı hademeleri vardı. Fakat bunlar Melikşah zamanında önemlerini kaybetmişlerdir.[80]

Üstadüddar

Saray memur ve hademelerinin en büyük âmiri idi. En önemli görevleri ülkede vakıfları kontrol etmekti. Bunun yanında hazinenin gelirleri ve vergilerden bir miktarı, sarayın mutfak ve ahırın gerekli harcamaları ve yanında çalışanların elbise ve öteki masrafları için yine bunlar tarafından kullanılırdı.[81]

Üstadüddarlar atabeglik vazifesine kadar yükselebilirlerdi. Mesela, meşhur Cemalettin Ferruh Atabey, I. Alâeddin Keykubad zamanında üstadüddar idi.

Emir-i Çaşnigir

Hükümdarın sofrasına hizmet edenlere çaşnigir, bunların başında Emir-i Çaşnigir denirdi. Sofracı başı, şef garson anlamına gelmektedir. Sultan yemek yerken, ziyafet verilirken, bizzat hizmet eder, yemekleri bizzat o tadar sonra hükümdara sunardı. Bu bakımdan emir-i çaşnigir, sultanın en güvendiği adamlar arasından seçilirdi. Çünkü sultanın hayatı daima onun elindeydi.

Bazı lügatlarda çaşnigir ile hansalar'ın bir olduğu zikredilirse de Siyasetnâme bunların ayrı ayrı şahıslar olduğunu, ikincisinin ahçıbaşılık yaptığını bildirmektedir.[82]

Çaşnigirlerin çok güvenilir adamlar olmalarına rağmen, bazılarının başkalarına alet olarak hıyanet ettikleri de görülmüştür. Çok kesin olmamakla beraber II. Gıyaseddin Keyhüsrev, çaşnigir Nasirüddin Ali'yi

[80] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34.
[81] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 506.
[82] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 36.

elde ederek babası Keykubad'ı zehirlettiği söylenir.[83] Emir-i Çaşnigir ordu komutanı olabiliyordu.

Emir-i Candar

Büyük Selçuklular'da sarayı koruyan askerlere candar, bunların komutanlarını da "**Emir-i Candar"** denirdi. Candarlar suvari idiler. Bellerinde altın işlemeli hamaylıya asılı kılıç taşırlardı.

Candarlar savaş zamanlarında ve konaklama yerlerinde müfarede denilen seçkin hassa kuvvetleriyle sultanı korurlardı. Bunlar ayrıca divanı korudukları gibi, hükümdarın idam hükümlerini de yerine getirirlerdi.

Candarlar çok iyi ata binerler, silah olarak ok, yay, kılıç, kalkan ve nacak kullanırlardı. Emir-i candar yükselirse, atabeg olabiliyordu[84] (Atabeg Gümüştegin Candar gibi).

Emir-i Silah

Merasimde Selçuk sultanının silahını taşıyan, aynı zamanda silahhaneyi koruyan silahdarların amiri idi. Emir-i silah, merasim esnasında hükümdarın oturduğu tahtın yanında dururdu. Bunlar ordu komutanı olabiliyorlardı.[85]

Emir-i Meclis

Sultanın verdiği ziyafetlerde hizmet görenlerin başı, Emir-i meclis idi. Sultanların verdikleri ziyafetlere "**bezm",** ziyafet verilen yere de "**Bezmhane"** denirdi.

Emir-i meclisler sultanla görüşmeye gelenlere de aracılık ederler, bir nevi teşrifatçılık vazifesi görürlerdi.

---

[83] Uluçay, a.g.e., s. 262.
[84] Komisyon, a.g.e., VII, s. 194.
[85] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

Emir-i meclisler kumandanlığa kadar yükselebilirlerdi. Mesela, Mubarizeddin Behramşah, Emir-i meclis iken yükselmiş ve komutan olmuştu.

Emir-i Şikar

Sultanın av köpekleri ile, doğan, atmaca gibi av kuşlarına bakan ve sultan ava çıktığı zaman beraberinde bulunup hizmet edenlerin başına Emir-i şikar denirdi.[86] Vezir Sa'deddin Köpek de bir zamanlar Emir-i şikarlık yapmıştı.

Emir-i Ahur

Buna "**Mirahur"** ve "**İmrahor"** da denilirdi. Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan Hasahur'un birinci emiri olan Emir-i ahurların emri altında hademe ve seyis gibi görevliler de vardı.[87]

Anadolu Selçukluları Haçlılar zamanında ahır kontu anlamına elen "**Kont Istabl"**[88] tabirini kullanmışlarsa da pek tutunmamıştır. Emir-i ahurlar törenlerde hükümdarların atını dizginlerinden çekerlerdi. Bu hizmet diğer saray hizmetleri yanında daha önemsizdi.

Emir-i Alem

Sultanın "**Rayet'i Devlet"** denilen saltanat sancaklarını ve bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden sınıfın emiri olup, hizmetinde alemdarlar vardı.[89]

---

86 Sevim, Merçil, a.g.e., s. 506.
87 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37.
88 Uluçay, a.g.e., s. 263.
89 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

Emir-i Mahfil

Merasimlerde ve sultanın Cuma resmî kabullerinde, üzerinde bol yenli üst elbisesi ve başında büyük bir sarık olduğu halde, sultanın huzurunda teşrifatçılık yapardı. Emir-i Mahfil, merasim bitiminde de sultan'a Fars lisanı ile duada bulunurdu.

Camedar

Sultanın elbisesini koruyan kimseye camedar denirdi. Osmanlı Devleti'ndeki "**Çuhadar"** ve "**Esvabçıbaşı"** ile aynı işi görürlerdi.[90] Camedarlar aynı zamanda sultan seferde iken elbisesinin yıkanmasını da sağlarlardı.

Şarabdar-ı Has

Hükümdarın meşrubatını hazırlayan ve her hafta, vakit ve günü muayyen meclis-i hasta ve yemeklerde hizmetle mükellef olanların başına bu isim verilirdi.

Şarabdar-ı hasın emri altında şarabhane denilen yerde çalışan hizmetliler vardı. İçkiler, kiler denilen yerde saklanırdı. Bunlar sultanın ziyafetlerinde çaşnigir ile birlikte hizmette bulunur, içkileri sakiler vasıtası ile o dağıtırdı.[91]

Taştdar veya Abdar

Taşt leğen demektir. Sultan yemekten evvel veya yemek yemekten sonra, abdest alırken veya el yıkarken, önüne leğen ve ibrik getirip hizmet eden kimseye taştdar veya abdar denirdi. Bunlar taşthane denilen el ve kumaş yıkanan leğenlerin bulunduğu yere de nezaret ederdi. Taşthanede sultanın kılıç, elbise, çizme ve oda takımları da bulunurdu.

---

90 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.
91 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

Harezmşahlar devletinin kurucusu olan Anuştegin, Melikşah'ın kölelerinden olup onun taştdarı idi.[92]

Hansalar veya Havayiçsalar

Sarayın aşcıbaşısı olup, yemekler bunun nezaretinde pişirilirdi. Kilerle birlikte saray mutfağına, "**Havayiçhane"** denirdi. IV. Kılıçarslan Konya'da kardeşinin yanından havayiçhane uşağı kıyafetinde kaçmıştır.[93]

Serhenk veya Çavuş

Serhenkler merasimlerde, sultanın saray dışı gezilerinde hükümdara yol açarlardı. Ellerinde murassa değnekler, bellerinde kıymetli taşlardan yapılmış kemerler vardı. Önemli yazışmaları götürürler, şikayette bulunanlara da aracılık yaparlardı.

Törenlerde halka "**Savulun",** "**Uzak durun"**[94] diye bağıranlar ve sultana yol açanlar da serhenk veya çavuşlardır. Çavuşlar sultanın atının başını da tutarlardı.

Nedimler ve Musahipler

Selçuk sultanlarının sarayında, devirlerinin bilginlerinden şair ve güzel konuşanlarından oluşan bir nedimler ve musahipler topluluğu vardı. Bunlar sultanı sözleri ve tatlı konuşmalarıyla eğlendirirlerdi.

Ayrıca, sarayda cüceler, dilsizler, müzisyenler soytarılar... gibi itina ile seçilmiş kimseler de hizmet ederlerdi.

---

92 Komisyon, a.g.e., VII, s. 195.
93 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 85.
94 Uluçay, a.g.e., s. 263.

c) Hükümet İşleri

Selçuklular'da bütün memleket işleri "**Büyük Divan"** tarafından yürütülürdü. "**Divan-ı saltanat"** da denilen hükümetin başında "**Sahib-i Divan-ı Saltanat"** veya "**Hace-i Büzürk"** ünvanı ile anılan vezir bulunurdu.

Büyük divan, bugünkü hükümet ve meclisin gördüğü vazifeleri yapardı. Hükümetin aslî başkanı sultan idi. Ancak vezir her gün divana gelerek işeri takip ederdi. Vezirin devamlı bulunmasından dolayı "**Divan-ı Vezaret"** de denilen asıl divana bağlı dört divan daha vardı. Biz şimdi devlette ikinci şahıs olan "vezir" hakkında biraz bilgi verelim:

1- Vezir (Sahibi Azam: Sahib-i Divan-ı Saltanat)

Vezir, Büyük Selçuklular'da hükümet teşkilatının başıdır. Vezirlik müessesesi; Abbasi, Sasani ve Gazneli tesirinin kendisini en fazla gösterdiği müessesedir. Bunun en önemli sebebi Selçuklu sultanlarının, söz konusu devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezarete genel olarak İrani asıllı devlet adamlarını getirmeleridir.[95]

Selçuklu vezirleri umumiyetle Divan-ı İnşa ve Divan-ı İstifa'da görev almış şahsiyetler içinden seçilen kalem ehli kimselerdi. Yani vezirlerin idare teşkilatından olmalarına özen gösterilirdi. Ancak hükümet, eyalet ve saray teşkilatı kadrolarından vezarete tayin edilenler yanında zaman zaman ordu, ilmiye sınıfı ve serbest meslek erbabından da birer veya ikişer vezire rastlanmaktadır.

Vezir, hem vezaret divanının başkanlığını yapar, hem de diğer dört divanın gördüğü işlerden mesul tutulurdu. Selçuklular'da "**Sahib",** "**Sahib-i Divan",** "**Hace-i Büzürk"** ünvanlarıyla da anılan vezir, sayı bakımından bir tane idi. Nizamü'l-mülk'e kadar devletin kuruluşundan itibaren vezirlik makamında bulunan şahıslar şunlardı:[96]

---

[95] A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", **D.T.C.F.Tarih Araştırmalar**, Ankara, 1967, s. 92.

[96] Turan, **Medeniyet**, s. 68.

1. Horasan amili Ebu'l Kasım Ali Büzcani (Cüveyni)
2. Ebu'l-feth Razi
3. Amidü'l-mülk Kündüri
4. Nizamü'l-mülk.

Vezir, sultanlardan sonra divanın en büyük adamı ve hükümdarın mutlak vekili idi. Vezirlere maaş olarak ikta verilirdi. Fakat bu iktanın ne kadar olacağı hakkında bir kayıt yoktu. Bazen kendilerine verilen iktaları çok bulan insaf ehli vezirler olduğu gibi (Mühezzibüddin Ali vb.) az da olsa ikta'ını kâfi bulmayanlar da olabiliyordu.

Vezirlik alâmeti sarık (destar) ile divanda önüne konulan altın divid idi.[97] Dividi korumaya memur olan Emir-i Devat (Devattar), aynı zamanda vezirin gizli yazılarını da yazardı. Vezirin kalabalık maiyeti vardı. Divana gelip giderken bu maiyeti ile beraber olurdu.

Vezir Tayinlerinde Göz Önünde Tutululan Hususlar

1. Sultanlar idare kadrosundan yetişen ve tecrübeli memurları seçerlerdi.
2. Vezarete tayinlerde psikolojik bir faktör de rol oynardı.
3. Sultanlar kulluklarından şüphe etmedikleri kimseleri vezirliğe getiriyorlardı.[98]

Vezirin Görev ve Yetkileri

Vezir, Büyük Selçuklu Sultanı'nın fermanı üzere göreve başlardı. Vezir icrai, teşrîî ve kazaî yetkileri kayıtsız şartsız elinde bulundururdu.

[97] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 39.
[98] Taneri, a.g.m., s. 92-93.

Vezirin Teşrii (Kanun Yapma) Yetkileri

Bilindiği gibi hükümdarın belli esaslar dahilinde neşrettiği fermanlar hatta şifahi (sözlü) emirleri kanun kuvvetinde ve mahiyetinde idiler. Büyük Selçuklu vezirleri bilhassa nüfuzlu olanlarının sultanın vekili sıfatıyla ferman çıkarmak yetkisine sahip oldukları ve bu suretle teşrii faaliyette bulundukları anlaşılmaktadır.

Vezirin Kazai (Hüküm Verme) Yetkileri

Büyük Seçluklu veziri dünyevi hakimdir, şikayetleri dinler, gereken tahkikatı yapar ve kararını verirdi. Hatta halka nakdi cezalar verdiği gibi mallarını da müsadere edebiliyordu.

Vezirin İcrai (Yürütme) Yetkileri

İcrai yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı büyük divana başkanlık etmesi gelir. Bundan başka vezir geniş mali yetkiye de sahip bulunuyordu. Memurları tayin ve azl yetkisi ile de mücehhez idi. Ayrıca imar faaliyetinin yanında hil'at tevcih ediyor devlet dairelerini denetliyordu.

Vezir merasimlerde, yabancı hükümdarlar ve vasal hükümdarlar veya elçileriyle olan ilişkilerinde, mezalim divanında gene hükümdarın vekili olarak görevini ifa ederdi. O raiyyetin refahından da sorumlu idi. Devlet işlerini kalem ile yürütürdü. Melikler ve kumandanlar dahil olmak üzere devlet ricali, bütün idari organlar ve memurlar onun emri altında idiler.

Vezir, herhangi bir vazife ile görevlendirildiği zamanlar dışında hükümdarın yanında bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine katılırdı. O bizzat ordu gönderebilir veya ordu idare edebilirdi. Vezir diğer devlet erkanı gibi şahsına ait askeri birlikleri de bulundurabilirdi.

2- Vezir ve Divan-ı Alâ

Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dian-ı Alâ; Sahib-i İnşa (veya Tuğrai), Sahib-i Divanı İstifa (maliye), Sahib-i Divan-ı İşraf (teftiş) ve Sahib-i Divan-ı Arz (Milli Savunma)dan müteşekkil idi.[99] Büyük divan üyeleri sultan tarafından tayin edilirlerdi.

Şimdi sırasıya bu divanları ele alalım:

a) Divan-ı Saltanat (Divan-ı Alâ)

Selçuklular'da divan, en düzgün şekline Nizamü'l-mülk zamanında ulaştı. Saray tekilatından sonra payitahtın ikinci büyük organı divan idi.

Kaynaklarda Divan-ı Ala veya Divan-ı Vezaret olarak da geçen Divan-ı Saltanat'ın başkanı vezir idi.[100] Bu divan diğer önemli işlerin yanında idari bakımdan başlıca iki konu ile ilgilenirdi. Bunlardan birincisi berât ve resmî emirlerin çıkışı, ikincisi ise özellikle mali işlerdi.[101]

Divan da vezirin sağında ve solunda münşiler (Divan Kâtipleri) ve tercümanlar bulunurdu.

Hükümdarın re'sen verdiği emirler dahi, divanda müzakere ve münakaşa edilir ve ondan sonra karara bağlanırdı.

İlk Selçuklu divanı 1036'da Nişabur'da Tuğrul Bey'in reisliğinde toplanmıştır. Tuğrul Bey burada Horasan valilerini takliden hafta da iki defa divana reislik ederdi.

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu'ya gelince aynı teşkilatı kurmuştu. Büyük divana vezirden başka hükümdarın da reislik ettiği oluyordu. Meselâ, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in her gün selamlık sofasında oturup kadı ve müftüyü getirerek dava dinlediği ve bu usulün Alâeddin Keykubad'ın vefatına kadar devam ettiği biliniyor.

---

[99] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.
[100] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 508.
[101] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 508.

Alâeddin Keykubâd zamanında Selçuk divanında dört münşi ve iki tercüman vardı. Bunların sayıları sonradan artmıştır.

Anadolu Selçuklu divanında vezirden sonra naip, atabeg, müstevfi, tuğrai, pervane, emir-i arız, işraf-ı memalik de aza olarak bulunurdu. Divan-ı Saltanat'a bağlı dört divan daha vardı ki, şimdi de onları görelim:

b) Divan-ı İnşa (veya Tuğra)

Bu divanda devletin iç ve dış yazışmaları yapılırdı. Burada yazılan ferman, berat, menşur, nâme ve mektup gibi yazışmaların başına hükümdarın nişan veya tuğrası çekilirdi ki, bunlar imza yerine geçerdi. Bu tuğrayı çeken kimseye "**tuğraî"** denirdi. İlk defa İslâm devletlerinden Abbasiler'de görülen ve "**tevkii"** denilen bu divan, Büyük Selçuklular'da Tuğraî adını almış ve başında bulunduğu divana da "**Tuğra Divanı"** adı verilmiştir.

Büyük Selçuklular'da fermanların başına tuğra olarak ok ve yay konurdu. Anadolu Selçuklular'ı bunu terk ettiler ve onun yerine "**Besmele"** ve "**Sultan"** gibi bazı lakaplar koydular.

Buradan çıkan her yazı, çıkış tarihiyle divan defterine kaydedilirdi. Daha sonra da bu defter muhafaza ediliyordu. Bu belgeler genelde Farsça kaleme alınmış olup Arapça çok az kullanılmıştır.[102] Tuğraîler iyi tahsil görmüş kişiler olup Farsça ve Arapça'yı iyi bilmeleri şarttı.

c) Divan-ı İstifa

Büyük Divanın vezirden sonra gelen en önemli azası "**müstevfi"** idi. Buna Sahib-i Divan-ı İstifa da denirdi. Devletin bütün mali işlerine bu divan bakmakla birlikte, yalnız arazi ve ikta defterleri ve onların işlemleri büyük divana ve oradaki pervaneye aitti.

---

[102] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.

Divan-ı İstifa devletin gelir ve giderlerini defterlere kaydeder ve yıllık bütçeyi düzenlerdi. "**Amid"** adı verilen ve ülkenin muhtelif yerlerinde vergi toplayan tahsildarlar, müstevfi'ye bağlı idiler. Her vilayette bir amid bulunurdu.[103]

Ayrıca müstevfi'lerin "**naip"** olarak adlandırılan yardımcıları vardı. Bunlar lüzumu halinde müstevfi'nin yerine geçebilirdi. Her vilayetin gelir ve giderleri Siyasetname'ye göre müstevfi divanı tarafından tespit edilirdi.[104]

Büyük Selçuklular'da iki türlü hazine vardı:

Masraf (Harç) Hazinesi: Bu hazineye vilayetlerden divan kararıyla âmiller (tahsildarlar) tarafından toplanan şer'i ve örfi vergilerden elde edilen paralar konulurdu.

Eğer gelirden çok masraf yapılırsa "**İhtiyat Hazinesi"** nden alınan para ile açık kapatılırdı.

Asıl (İhtiyat) Hazine: Bu hazinenin geliri bağlı hükümetlerle, haslardan alınan para ve hediyeler teşkil ederdi.

Selçuklular zamanında dinar (altın para), dirhem (gümüş para) ve bakır para kullanılmıştır.

Devletin başlıca gelir kaynakları ise şunlardı:[105]

1.	Müslüman çiftçilerden alınan aşar (onda bir) ile hayvan vergisi.
2.	Gayri müslimlerden alınan cizye (kafa vergisi) ile haraç (arazi vergisi).
3.	Kara ve deniz sınırlarından giren ve çıkan mal ve eşyalardan alınan gümrük.
4.	Pazarlarda alınan ve satılan mallardan alınan para.
5.	Madenlerden alınan vergiler.
6.	Tâbi (Vasal) devletlerden her yıl alınan belli vergiler.

[103] Komisyon, a.g.e., VII, s. 197.
[104] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42.
[105] Uluçay, a.g.e., s. 275.

7.	Savaşta düşmandan alınan ganimetin beşte biri (humus-ı hamse).
8.	Çeşitli yerlerden gelen vergiler, hediyeler ve bağışlar.

d) Divan-ı Arzü'l-Ceyş

Bu divanın başkanına "**Arız"** veya "**Emir-i Arız"** denirdi. Divanın görevi ise çeşitli rütbede askeri şahısların iktalarını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını yönetme, asker toplama, birliklerin teçhizatını kayıt ve kontrol etmekti. Yani bugünkü Milli Savunma Bakanlığı'nın işlerini görürdü. Askerlere üç ayda bir "**bistegani"** denilen maaş verilirdi.[106]

Divan-i Arzü'l-Ceyş daha çok ordunun ihtiyaçlarıyla uğraşır, eğitim ve öğretimi ile ilgilenmezdi.

Divan-ı İşraf-ı Memalik

Bu divanın başkanı "**Müşrif"** veya "**Müşrif-i Memalik"** adını alırdı. Devletin mali ve idari işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş vazifesi ile mükellef olan divan-ı işraf, askeri ve hukuki işlerle ilgilenmezdi. Kadı'nın görev sahası içine girmesine rağmen, Divan-ı İşraf ve bölge müşrifleri de vakıfların genel teftişini yapabilmekteydiler.[107]

Bu divan gereken yerleri kontrol için "**naib"** yani divan müfettişleri gönderirlerdi.

[106] Sevim – Merçil, a.g.e., s. 510.
[107] Sevim – Merçil, a.g.e., s. 510.

Müşrifin başlıca görevleri şunlardı:

1. Divana ait defterlerin kontrolünü yapmak.
2. Vergi kaynaklarının tesbitini yaparak devletin gelirini artırmak.
3. Hazineye ait gelirleri meydana çıkarmak.
4. Vergilerin toplanmasında ve müsaderelerde rüşvet ve iltiması önlemek.
5. Selçuklu hanedanına ait binaların gelir ve giderlerini incelemek.
6. Divandan çıkan yazıları kontrol etmek.

Müşrifler ve yardımcıları dürüst, temiz, iyi ahlaklı ve güvenilir kimseler arasından seçilirdi.

3- Diğer Divanlar

Yukarıda bahsedilen divanlardan başka amirleri Büyük Divana dahil olmayan divanlar da vardı. Onları da şöyle sıralayabiliriz:[108]

Divan-ı Berit

Bu divanın görevi, merkezin vilayetler ile haberleşmesini düzenlemek ve her hafta olup bitenleri en ufak ayrıntısına kadar merkeze bildirmekti.

Divan-ı Mezalim

Selçuklu Devleti'nde zulme uğrayan kimselerin ve memurlardan şikayeti olan halkın başvuruda bulundukları zaman adalet işerine bakılan divandı. Başkanı ise hükümdardı.

[108] Sevim - Merçil, a.g.e., s. 510-511-512.

Divan-ı Hass

Hükümdarın sahip olduğu arazinin işlerinde sorumlu olan divandı. Müstevfiler bu araziler için divan-ı hass'a bilgi ve hesap vermek zorunda idiler.

Divan-ı Eyalet

Merkezdeki divanlardan başka eyaletlerde de divanlar vardı. Eyaletin yöneticisi Selçuklu hanedanına mensup olursa, onun divanı valininkinden farklı olurdu. Melik'in divanı merkezde Büyük Divan'ın bir benzeri idi.

Divan-ı Riyaset

Eyaletlerde valinin emrinde bulunan idare memuruna reis denirdi. Reisler soylu olup sivil bir görevli idi. Reis eyaletin iç idaresi, mali, adli, asayiş, belediye işleri ile vakıfları kontrol ederdi.

Divan-ı Evkaf-ı Memalik

Merkezde vakıfların devlet tarafından kontrolü ve gereği halinde tesislerin yönetimini yöneten divandır.

Divan-ı Şıhnegi

Şıhne, şehirlerde ve geniş bölgelerdeki kabileler arasında emniyet müdürü, askeri vali ve hükümdarın temsilcisi olarak görev yapan yüksek memurdu. Bu divan Şıhnegi'nin görevi ile ilgili işlere bakardı.

Müsadere Divanı

Müsadere ile ilgili işlere bakardı. Yani özellikle devlet zararına zenginleşmiş olan vezir ve öteki devlet memurlarından devlet hazinesine alınan para ve mal işine müsadere denir.

Divan-ı Hatun

Selçuklular devrinde Sultanların eşleri, hatunların'da emrinde divanları vardı.

d) Merkez Teşkilatını Tamamlayan Diğer Unsurlar

Taşra; yukarıda da bahsedildiği gibi Büyük Divana bağlı ve merkez şehirlerinde birer şıhne (askeri vali) bulunan eyaletlerle, melikler idaresindeki bölgelere ayrılmıştı.

Her şehir ve kasabada mülki idareden sorumlu bir "**amid"** , mali işlere bakan bir "**amil"** , halk tarafından seçilen "**reis"** ve belediye işlerini kontrol eden bir "**muhtesip"** vardı.[109]

Çeşitli vazifelerle ülkeye yayılmış naipler, vekiller, katipler, tahsildarlar ve buna benzer görevliler hayli kabarık bir yekuna ulaşıyordu. Ayrıca devlet sathında "**peyk"** ler ve "**perende"** lerden kurulu çabuk haber alma teşkilatı, muntazam "**ulak"** (posta) şebekesi vardı.[110]

Askeri ve ticari bakımdan önemli yollarda karakollar ve asayişin devamlı korunması gerekli yerlerde "**ribat"** (tahkimli han)'lar, "**münhi"** diye anılan gizli istihbarat memurları, hükümet teşkilatını tamamlayan unsurlardı.[111]

"Pervaneci" Anadolu Selçukluları'nda büyük divanda bulunan arazi defterlerinde has ve iktaya ait tevcihleri yapan ve buna dair menşur ve beratları hazırlayan dairenin başkanıydı.

e)- Devletin Bünyesi ve Eyaletlerin İdaresi

Büyük Selçuklular ve bunların bir uzantısı olan Anadolu Selçukluları, eski Türk devlet yapısına uygun olarak feodal bir devlet kurmuşlardı. Hem İslamiyet'ten önceki Türk geleneklerine göre ve hem

[109] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 353.
[110] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 353.
[111] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 353.

de İslâmi devrede devlet, hükümdar ailesinin ortak malı idi. Bu yüzden Büyük Selçuklular'ın ilk kurulduğu yıllarda, Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu Beyler devleti aralarında bölmüşlerdi.

Bu geleneği devam ettiren feodal Selçuklu Devletine bağlı devletlerin durumları ise şöyle sınıflandırılabilir:

Birinci Sınıf Devletler: Başlarında Selçuklu ailesinin bulunduğu devletlerdir. Mesela, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, bir dereceye kadar Anadolu Selçukluları. Aslında Anadolu Selçukluları diğerlerine göre iç ve dışta daha serbestiler.[112]

İkinci Sınıf Devletler: Başlarında Türk soyundan hükümdarlar ve emirlerin bulunduğu Karahanlılar, Gazneliler, Gurlular, Harzemşahlar, Saltuklular, Danişmendler ve Mengüçler'dir.[113]

Üçüncü Sınıf Devletler: Bunlar da halkı ve hükümdarları Türk olmayan devletlerdir. Mesela, Ermeni Krallığı, Gürcü Krallığı ve Arap ve İran asıllı devletlerdir. Bu devletler ya kendiliklerinden veya silah zoruyla Selçuklular'a bağlanmışlardır. Daha önce bu küçük devletlerin çoğu Büveyhoğulları'na bağlı idiler. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanan yabancı devletlerin önemlileri şunlardır:[114]

Mezyed – oğulları (Hille yöresinde)
Ukayl – oğulları (Musul yöresinde)
Mervan – oğulları (Diyarbakır yöresinde)
Mürdas – oğulları (Halep yöresinde)

Melikşah üçüncü sınıf devletlerin başına Selçuklu hanedanından, ya da merkezden valiler göndererek bunları idareye başladı. Zamanla bu devletler birinci ve ikinci sınıf devlet durumuna geçtiler. Zengiler, Artuklar, Çubukoğulları gibi.[115]

---

[112] Uluçay, a.g.e., s. 267.
[113] Uluçay, a.g.e., s. 267.
[114] Uluçay, . a.g.e., s. 267.
[115] Uluçay, a.g.e., s. 268.

Fetret devrinde ve Selçuklu Devleti'nin Sencer zamanındaki ikinci kuruluş devresine ise valiler ve atabegler, ya tamamen bağımsız, ya da yarı bağımsız devletler kurarak, Selçuklu Devleti'nin birliğini ve bütünlüğünü tehlikeye düşürdüler.

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı hükümdarlar, belli miktarlarda haraç verirler, seferlere katılırlar, sultan adına hutbe okuturlar ve para bastırırlardı. Bunun karşılığında hükümdarlar ise yerlerinde hayat boyu otururlar, ölümlerinde yerlerine oğulları geçerdi.

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'nda Memleket İdaresi

Büyük Selçuklular'da devlete bağlı hükümetlerin dışında kalan topraklar 12 eyalete ayrılmıştı. Bunlar; Belh, Toharistan, Suriye, Herat, Gürgenç ve Save, Erran, Kirman, Anadolu, Halep, Urfa, Fars ve Dımışk[116] idi. Bu eyaletlerden başka Karahanlılar, Ermeniler, Gurlular, Gazneliler, Gürcüler ve daha başka birçok tabi hükümetler de devlet sınırı içerisinde bulunuyordu. Bu eyaletlerin başında "**Amid"** denilen sivil valiler bulunuyordu. Bunların çoğu kalem ehli idi. Asıl vazifeleri idari ve mali meseleler olmasına rağmen, daha fazla askeri ve siyasi işlerle meşgul olmuşlardır.

Amid (vali), eyalet merkezinde devletin en yüksek temsilcisi idi. Valilerin resmi ve hususi ikametgahları; Bağdad'da "**Darü'l-Memleke",** Musul" da "**Darü'l-Emare",** Merv'de "**Darü'l-Mülk"** gibi isimler almışlardı.

Anadolu Selçukluları da Büyü Selçuklular gibi feodal bir devlet kurmuşlardı. Fakat Anadolu Selçuklularının bu idare tarzı hiçbir surette Büyük Selçuklular'a benzemiyordu. Aralarında bazı değişiklikler vardı.

Anadolu'da ülke vilayetlere ayrılmıştı. Fakat bunlar Büyük Selçuklular'daki kadar geniş değildi. Başlarında bulunan idareciler iç işlerinde tamamen serbest idiler. Fakat idarelerindeki toprağa

[116] Uluçay, a.g.e., s. 269.

yaşadıkları sürece sahip olmadıkları gibi, ölümlerinden sonra da çocuklarına geçmezdi.

Anadolu Selçukluları siyasi parçalanmaya yol açan büyük iktaların ailelere geçmesine asla göz yummadılar. Bu yüzden Anadolu'da vilayetlerin ve askerlerin başında bulunan subaşılar (serleşkeler), üzerinde bulundukları ikta'ların sahibi değil, o bölgede yaşayan askerlerin komutanı idiler. Bu merkeziyetçi duruma doğru gidiş özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra daha dikkatli bir şekilde uygulanmaya başlandı.

Anadolu Selçukluları yükselme devrinde Trabzon Rum İmparatorluğu'nu, Kilikya Ermeni Krallığı'nı, Artuklu Melikleri'ni tamamen; Gürcü Krallığı ile İznik Bizans İmparatorluğu'nu ise yarı egemen olarak kendilerine bağladılar.

Anadolu Selçuklular'ı Anadolu'da bir birlik kurdukları XIII. Yüzyılda, Anadolu'yu otuz'dan fazla eyalete ayırmışlardı. Tokat, Niksar, Elbistan, Konya vb.

Eyaletlerin başında halkı mutlu yapmak, bilim ve din adamlarına saygı göstermek ve düzeni sağlamakla görevli olan bir vali bulunur ve eyalet işlerini "**Eyalet Divanı"** denilen yüksek bir örgüt ile yürütürdü. Fakat bu örgüt meliklerin ki kadar geniş değildi.[117]

Anadolu Selçukluları'nda vilayetlerin Yönetimi

1. Meliklerin İdare Ettiği Vilayetler: Melikler divana değil, doğrudan doğruya sultana bağlı idiler.

2. Divanî veyahut Divan Dairesi Vilayetleri: Bu vilayetlerin idareleri ve gelirleri "**Divan"** a aitti. Bunların idarelerini sağlayan valilere "**Subaşı"** veya "**Serasker"** deniyordu. Asayişi ve düzeni temin etmek subaşılarına ait olduğu gibi, vilayetlerde bulunan askerlerin komutanlığını da bunlar yapıyorlardı. Divanî vilayetlerdeki köylerde inzibatı düzenlemek, sultana ait vergileri toplamak "**Baş Naib"** in yani

[117] Uluçay, a.g.e., s. 269.

"**Melikü'n-Nüvvab"** ın gönderdiği naibler tarafından temin ediliyordu. Bu vilayetlerin önemlilerinde de "**Şahne"** denilen valiler bulunurdu. Bunlar sadece mali işlere bakarlardı. Halbuki subaşılar, hem sivil idarenin, hem de askeri idarenin başı idiler.

3. Bizans Sınırındaki Eyaletler: Buralarda bulunan beylerin hepsi Türk ve soylu kişilerdi. Bunlar bir uç beyi ve vali olarak sınırları korurlar, sultan sefere çıktığı zamanda yanında sefere katılırlardı.[118]

Konya I. Sur içindeki Bizans kilisesi (saat kulesi iken) Sarre, a.g.e., s. 133

Vilayetlerde ve şehirlerde valilerden başka hukuki ve şer'i davalara bakan kadılar, halk tarafından seçilen ve bir çeşit belediye başkanı vazifesi gören "**muhtesip"** ler[119] de görevli şahıslardı.

Melikler ve valiler, başkentte olduğu gibi bir divan kurarlardı. Bunların bir de vezirleri vardı. Meliklerin ve önemli valilerin ayrı bayrakları ve mehterleri bulunurdu. Melikler, hükümdarlar izin verdiği takdirde adları büyük sultandan sonra gelmek şartıyla para kestirebilir ve adlarına hutbe okutabilirlerdi.

Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti sırasıyla Nişabur, Rey, İsfahan ve Merv şehirleri olmuştur. Anadolu Selçukluları-nın ise önce İznik, sonra Konya, bilahare Kayseri, Tokat ve Erzincan'dır. Anadolu'nun son zamanlarda Moğollar'ın eline geçmesi üzerine düzen

[118] Uluçay, a.g.e., s. 269.
[119] Muhtesip hakkında daha fazla bilgi için bknz:Yusuf Küçükdağ, Caner Arabacı, **Selçuklular ve Konya**, Konya, 1994, s. 137-144.

tamamen bozulmuş, onun yerine Moğol eyalet sistemi hakim olmuştur.[120]

f) Adliye Teşkilatı

Selçuklu devletleri adliye işerine büyük önem vermişlerdi. Çünkü mülkün esası adalet idi. Adaletin baş takipçileri ise birçok kaynaklarda âdil olarak belirtilen Selçuklu hükümdarlarıdır.

Selçuklularda adliye şer'i ve örfi yargı olarak ikiye ayrılmıştı:

Şer'i Yargı Sistemi

Şer'i davalara "**kadı"** lar bakardı. Kadı, din ve şeriatla ilgili bütün işlerde yetkili idi. Buna göre kadılar evlenme ve boşanma işlemleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vasiliklerini üzerlerine alırlar, noter vazifesini görürler, camilere ve bunlara ait tesisleri ve vakıfları yönetirler, vakfiyeler tanzim ederlerdi.[121] Kadıların başına "**Kadı'l-Kudad"** denir, bunlar sultan tarafından tayin edilirdi. Büyük Selçuklular zamanında Bağdad'da, Anadolu Selçukluları zamanında Konya'da mahkeme başkanlığı yapan Kadı'l -Kudad, bütün kadıları da kontrol ederdi.[122]

Hanefi ve Şafi fıkhı esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi ve bozulamazdı. Ancak bir kadının bilerek yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arz edilirdi.

Örfi Yargı Sistemi

Bu en yüksek dünyevi mahkemede asayişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına Emir'i Dad (Dadbeyi) bakar ve özellikle

[120] Uluçay, a.g.e., s. 270.
[121] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 515.
[122] Kafesoğlu, **Selçuklu**, s. 149.

ceza meseleleriyle meşgul olurdu.[123] Taşrada ise bu tür mahkemelerde Emir-i Dad'ın naipleri ve inzibat memurları bulunurdu. "**Emir-i Dad"** bugünkü Adalet Bakan'ı gibi idiler. Emir-i Dad, gerektiği zaman hem sorgulama hem de tutuklamada bulunabilir, değişik cezalar da verebilirdi.[124]

Ayrıca bir de devlet memurları ile halk arasındaki davalara bakan, devlet emirlerine ve kanunlara uymayanları, siyasi suçluları, devlet düzenini bozmak isteyenleri yargılayan mahkemeler vardı ki, bunlar diğer mahkemelerden de önce gelirdi. Bizzat Sultanın başkanlık ettiği bu mahkemelere "**Divan-ı Mezalim"** veya Türkçe olarak "**Yuvuluku's-Sultan"** denirdi.[125]

Tuğrul Bey 1038'de Nişabur'da "Mezalim" mahkemesine bizzat reislik etmişti.

Cezalandırma işini yalnız bu işle vazifelendirilmiş olan dad-beyler değil, sultan ve diğer devlet erkanı da yerine getirirdi.[126] Mesela, Sultanın suçlu olduğuna karar verdiği ve katledilmesini emrettiği şahısların cesetleri bazen köpeklere yediriliyordu. IV. Kılıçarslan, kardeşi II. İzzettin Keykavus'un dayısı Kirhaye'nin öldürüldükten sonra cesedinin köpeklere atılmasını emretti. Müstevfi Abdurrahman'ı öldüren bir batînî de yakalanınca, maktulün adamları tarafından kısas olarak öldürüldü ve cesedi köpeklere yedirildi.[127]

Cimri yakalandıktan sonra derisi başından ayağına kadar yüzülerek içine saman doldurulmuş ve bir merkebe ters bindirilerek şehir şehir dolaştırılmıştır.[128]

Kılıç Arslan devrinde isyan eden Türkmenler'den Karaman, Zeynü'l-Hac ve Bunsuz yakalandıktan sonra Konya sokaklarında dolaştırıldılar, halkın hakaretine ve hücumlarına maruz bırakıldılar.

---

[123] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.
[124] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 98.
[125] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 353.
[126] Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 134,
[127] A. Taneri, "Müsameretü'l-Ahbar'ın Devlet Teşkilatı Değeri" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1966.
[128] Taneri, a.g.m.

Birkaç gün sonra asiler Konya kalesinin büyük kapısına (dervaze) asıldılar.

Ağır suçların hükme bağlanmasında eyaletlerde "**vezir",** vilayetleri de "**vali",** nahiyelerde "**reis",** ikta arazisinde "**ikta sahibi"** hükümdarın temsilcisi idiler.

Ordu da ise, bugünkü askeri hukukçular gibi erler ve kumandanlar arasındaki davalara bakan ordu kadıları bulunurdu. Bunlara "**Kadı-i Asker"** denirdi. Burada belirtilmesi gereken en önemli husus, adalet işlerinden sorumlu şahısların "büyük divan" veya eyalet divanları ile herhangi bağlarının olmayışıydı. Böylece herhangi bir siyasi veya idari baskıya maruz kalmaksızın adaleti yürütmek mümkün oluyordu. Anadolu Selçukluları'nda adalet mekanizması, devletin yıkılışına rastlayan yıllarda, özellikle 1277'den sonra dejenere olmuştur.[129]

C - BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA ORDU TEŞKİLATI

Selçuklular'da devlet; Türkler ve İranlılar olmak üzere başlıca iki etnik gruba dayanıyordu. Mülki kısmi İranlılar, askeri teşkilatı ise Türkler işgal ediyorlardı. Bu yüzden iki unsur arasında açık veya gizli bir nüfuz mücadelesi olmuştur. Gerçekten devlette her şeyin orduya dayandığı tereddütsüz söylenebilir.

Türkler devlet kurma ve idarede olduğu gibi, ordu teşkilatı, tanzimi ve idaresinde de uzun tarihlerinin derinliklerinden gelen tecrübeye ve an'anaye sahiptiler. Bu itibarla da onların hakim oldukları kavimlerden bir şey almaya pek ihtiyaçları yoktu. Aksine diğer kavimler Türkler'den istifade ederek onların askeri teşkilatını kabul ediyorlardı. Hiç şüphe yoktur ki, cesaret, disiplin ve mahrumiyete tahammül gibi vasıflar bulunmadıkça, teşkilat ve strateji ne kadar mükemmel olursa olsun bu durum netice itibariyle pek mühim rol oynamaz. Bu durumlar Türkler'de olduğu kadar, pek az millette vardır.

[129] Taneri, a.g.m.

İşte bu vasıflar dolayısıyla Türkler, tarih boyunca çok defa üstün düşman kuvvetlerini mağlup etmişler ve yabancı kavimler üzerinde hakimiyet kurmuşlardı.

Göçebe Türkmenler görünüşe göre tamamiyle farklı bir statüye tabi idiler. Bilindiği gibi Türkmen kabileleri ister devlet hizmetinde bulunsunlar veya devlet hizmetinde bulunmasınlar, başlarındaki irsi beyleri ile tamamiyle kışla hayatı yaşıyorlardı.[130]

Ordu şu üç ana unsurdan teşekkül eder:

İnsan
Teşkilat
Teçhizat

İnsan Unsuru

Ordunun en önemli kısmı muhakkak ki insandır. Çünkü nihai zafer ancak insanla kazanılır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında başlıca rol oynayan Türkmenler, zamanla yavaş yavaş ordudan tasfiye edilerek, yerleri "**Gulam"** sistemine göre yetişmiş Türkler'le doldurulmaya başlanmıştır. Bunun sebebi, devletin Türk-İslâm devlet hüviyetini kazanmasıdır. Selçuklular'ın diğer İslam devletlerinden farkı, ordularını hemen hemen tamamıyla Gulam Türkleri'nden teşkil edilmesiydi. Ordunun esası hür Türkmenler'le gulam Türkler'inden meydana geliyordu. Ancak gulam Türkleri sayı bakımından daha fazlaydı. Melikşah zamanında Türkmenler ordudan tamamen çıkarılmışlardır.

Ordu sistemi Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

Önce Büyük Selçuklular'ı ele alalım:

[130] M. Altay Köymen, "Alp Arslan zamanında Askeri Teşkilat", **D. T. C. F. Araştırmalar**, Ankara, 1970.

Sultan Melikşah zamanında Ortaçağın en büyük askeri gücü halini alan Selçuklu ordusu, şu kısımlardan meydana geliyordu:

Gulaman-ı Saray

Gulaman'ın tekili olan Gulam, delikanlı anlamına gelir. Hukuki ve sosyal açıdan "**Memluk"** durumunda olup, köle değildirler.

Gulamın temin edilmesi hususunda fazla bilgi yoktur. Fakat Gazneliler gibi bazı devletlerin hizmetinde bulunan gulam Türk komutanları, kendilerine bağlı gulam Türk ordularıyla birlikte Selçuklu hizmetine geçmişlerdir. Mesela, Sa'düdevle Gevher Ayin bunlardandır. Bunlar bir devletten diğerine veya bir validen diğer bir valiye geçebiliyorlardı. Ölen hükümdarın gulamları ve gulamlıktan yetişme hacib ve emirler, çok defa yeni tahta geçen hükümdarın hizmetine geçiyordu.

Görüldüğü gibi gulamlar, umumiyetle yetişmiş ve orduda muayyen bir rütbeye erişmiş kimselerdi. Bunların emrinde de yetiştirilmek üzere Türk gulamları vardı. Türk gulamlar kafi gelmezse Arap, Ermeni, Gürcü, Deylemli gibi milletlerden de gulam alınırdı.[131] Sultan gulamları diğerlerinden daima üstün tutulurdu.

Savaşlarda esir alınanlar arasında bulunan Türkler gulam yetiştirilmek üzere seçiliyorlardı. Bu yol da önemli bir kaynaktı. Hakikaten Türk gulam takdimi en makbul hediyeydi.

Diğer mühim bir kaynak da pazarlardaki esirler idi. Her mühim şehirde esir pazarları mevcuttu.[132]

Gulamların yetiştirilmesi hususunda da bilgi eksikliği vardır. Ancak hem Samanoğulları'nda ve hem de Selçuklular'da düzenli bir yetiştirme sisteminin olmadığı bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla gulamlar sahipleri tarafından yetiştiriliyordu. Saray en büyük Gulam yetiştirme merkezlerinden idi. Aslında Saray gerçek bir mektepti.

---

[131] Uluçay, a.g.e., s. 270.
[132] Köymen, **Alp Arslan**, s. 229.

Gulam sıfatıyla daima sultan katında bulunacak olan Türkmen çocukları at üzerinde silah kullanmayı ve bilhassa sultana karşı adabı öğrenirlerdi.

Gulamların yetiştirilmesi için "**baba"** denilen hususi muallimler tayin ediliyordu. Yetişen gulamlar haciplerin emirlerine girerlerdi. Böylece askeri ve idari eğitime ve öğretime tabi tutulan bir gulamın ilk mes'uliyet makamlarına gelebilmesi için 18-20 yıl süren bir eğitim, öğretim ve derece derece terfi etmesi gerekiyordu.

Nizamü'l-mülk Samanoğulları'nda bir gulamın 35 yaşına gelmedikçe emirliğe yükselmediklerini yazar.[133]

Gulamların sayısının ne kadar olduğu kesin olarak bilinmiyor. Fakat Yusuf Harzemi'nin Alp Arslan'ı şehit ettiğinde sultanın yanında ikibin gulamı olduğu biliniyor.

Gulamlar, emirlerinde bulundukları sivil veya asker devlet adamlarının şahıslarına bağlı ücretli askerleriydi. Bunlar efendilerinden ötede bir otorite tanımazlardı. Gulamlar verilen emirleri körü körüne yaparlardı. Görülüyor ki, gulamı efendisine bağlayan bağ, devlete ve hükümdara bağlayan bağdan daha kuvvetliydi. Gulam sahibi tarafından satılabilir veya hediye edilebilirdi. Fakat ona kötü muamele edemezdi. Bu duruma göre muhtesip derhal müdahalede bulunurdu.

Bir acemi gulam 100 dinar idi. Bu paraya iyi bir at da alınabilirdi. Ordu ikta ehli ve maaş ehli olarak başlıca iki kısımdı. Gulamlar maaşlı iken emir olunca ikta alıyorlardı.

Gulaman devletin ve hükümdarın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bunlar hazarda ve seferde büyük hizmetler yapardı. Gulamların daha sonraki yıllarda sayıları dört bin kişiye ulaşmıştı. Piyade olan gulamların bin tanesi sultanın emrinde bulunurdu. Diğerleri ise başkomutan ile diğer komutanlara bağlı idiler.[134]

---

[133] Nizamü'l-mülk, **Siyasetname**, (Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil) İstanbul – 1981, s. 152; M.a. köymen, **Alp Arslan,** s. 230.
[134] Nizamü'l-mülk, a.g.e., s. 134.

Gulamların yakışıklı, çalımlı, iyi ata binen ve iyi silah kullanan ikiyüz askeri, seferde ve savaşlarda sultanın yanında bulunurlar ve onu korurlardı. Bunlar hükümdarın işlerini de gördüklerinden "**Müfredan"** adını almışlardı. Müfredan'ın elbiselerinin çok gösterişli, silahlarının iyi ve sağlam olmasına çok dikkat edilirdi. Bunlardan 180'inin hamail ve kalkanları gümüşten, 20'sininki ise altından idi.[135] Gulaman-ı Saray "**bistgani"** denilen yılda dört defa maaş alıyorlardı.[136]

Hassa Ordusu

Hassa ordusu sipahi olup gulaman-ı saray'a benzemiyordu.

Nizamü'l-mülk, devletin külfetini azaltmak, askerin sayısını çoğaltmak ve el altında hazır kuvvetler bulundurmak amacı ile yeni bir usul kurmuş, diğer Türk devletleri de bu usulü uygulamışlardır. Şöyle ki;

Büyük Selçuklular'a kadar, İslam devletlerinde topraklar yıllık gelirlerine göre büyük parçalara ayrılır ve bunlar komutanlar ile yüksek devlet memurlarına verilirdi. Halbuki Nizamü'l-mülk, toprakları gelirine göre küçük parçalara ayırdı ve bunları askerlere verdi.

Bu askerler devletten maaş almazlar, kendilerine ayrılan timarlardan aldıkları vergilerle geçinirlerdi.[137]

Hassa ordusu Selçuklu ordusunun çekirdeği idi. Bunlar atlı olduklarından "**sipahi"** adını taşırlardı. Fakat hassa ordusu **"Tımarlı Sipahiler"**e de benzemiyorlardı. Çünkü tımarlı sipahilerin kendilerine ayrılan dirliklerde oturma mecburiyetleri olduğu halde, hassa ordusu (Sipahiyan) başkente yakın garnizonlarda otururlardı.[138] Bunların sayıları 46. 000 olup hiç eksilmezdi.

Hassa ordusu her an savaşa hazır olup sultanla birlikte sefere katılır veya ağır te'dip darbelerine memur edilirlerdi. Bu atlılara yalnız

[135] Nizamü'l-mülk, a.g.e., s. 134.
[136] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 135.
[137] Hassa ordusu efradından her birine devletin çeşitli bölgelerinde "ikta" arazileri verilmişti. Böylece hareket halinde iken bu efradın gittiği bölgedeki iktalarından maaşını alması sağlanıyordu. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 355.
[138] Uluçay, a.g.m., s. 271.

Türkler'den değil, diğer milletlerden de isteyenler katılabilirdi. Meselâ hassa ordusu, şıhnelikler, umumi valilikler yapan Bozan, Porsuk, Aytekin, Savtekin ve Aksungur gibi Türk asıllı kumandanların emrinde önemli isyanları bastırmışlardı.[139]

Hassa ordusunun yetiştirilmesinden ve savaşa her an hazır bulundurulmasından başkomutan veya kurmay başkanı olan "**Sipehsalar"** sorumlu idi. Bunlar sefere giderlerken ihtiyaçları "**Emir-i Arız"** tarafından tedarik edilirdi.

Tımarlı Sipahiler

Hassa Sipahilerinden başka ve onlardan kat kat daha fazla; Horasan, Belh gibi başka önemli merkezlerde oturan ve kendilerine ayrılan ikta'larında bulunan muhafaza kuvvetleri vardı ki, işte bu askerler "**Tımarlı Sipahi"** idiler. Bunlar Osmanlılar'daki tımarlı sipahilere benzerlerdi. Kendilerine tahsis edilen bu merkezlere tabi olan ikta sahipleri Türkmenler ve müstahkem mevkilerdeki daimi kuvvetlerin komutanları, o mıntıkanın su-başısı (serleşker)'na tabi idiler. Savaş zamanlarında sefere katılan tımarlı sipahiler memleketlerine göre adlandırılırlardı. Meselâ asker-i Horasan, asker-i Sivas gibi.

Hanedan Mensupları ve Diğer Devlet Büyüklerinin Yanındaki Askerler

Ordunun diğer kısmını teşkil eden bu askerler, idarecilerin yanlarında bulundurmak zorunda oldukları hassa ordusuna göre kurulmuş birliklerdi. Melikler bulundukları eyaletin gelirine göre bir kuvvet beslerlerdi. Melikler ayaklanacakları zaman, veya savaş yapacaklarında, kuvvetlerini artırırlar, ücretli asker bile toplarlardı.

Gulamlıktan ümeralığa yükselen ve askeri teşkilatta mühim rol oynayan gulam valilerin de emirleri altında gulam askerleri vardı. Emirlere verilen iktaların yıllık gelirleri bir milyon dinarı aşıyordu. Bu

[139] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 355.

valiler kendi gelirlerine göre asker beslemek zorunda idiler. İstendiği takdirde valiler, meliklerin emrine verilebilirler ve onlarla işbirliği yapabilirlerdi.

Diğer valilerin ve devlet büyüklerinin de emirleri altında iktalı askerleri vardı. Bunlar da yanlarındaki askerlerle topraklarını genişletebilirler, birbirleriyle savaş yapabilirlerdi. Savaş zamanlarında bu birlikler orduya katılırlardı.

Türkmen Kuvvetleri

Tuğrul Bey, Anasıoğlu ile Boğa adlı iki Türkmen reisine Diyarbakır ve çevresini ikta olarak vermişti. Fakat bunlar Diyarbakır'ı fethedecekleri yerde surların altında birbirlerini öldürdüler.[140] İşte bu durum üzerine Tuğrul ey, görünüşe göre irsi kabile reislerine devlet teşkilatında müstakil vazife vermekten vazgeçti. Böylece Türkmen reisleri ya meliklerin veya gulamlıktan yetişme kumandanların emrinde vazifelendirildiler. Mesela Alp Arslan, zamanında Afşin ve Ahmed Şah adlı Türkmen beylerini, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun fethine memur ettiği gulam emir Gümüş Teğin'in emrine vermiştir.[141]

Türkmen emirleri daha ziyade batı sınırlarında, yani uçlarda kullanılmışlardır. Selçuklu ordularında, devletin başından sonuna kadar büyük hizmetler yapan, daha sonra uçlara kaydırılan, kendi beylerinin idaresinde vurucu kuvvet olarak emsalsiz hizmetlerde bulunan bu Türkmenler, daimi ordudan ayrı bir kuvvet idiler. Büyük Selçuklu Devleti'nin büyümesini sağlayan Türkmenler olduğu gibi, Anadolu'yu fetheden ordular da bunlardı.

Türkmenler, boy ve oymak beylerinin komutasında çocuk ve kadınlarıyla birlikte hareket ederler, savaş ve seferlere de bu şekilde katılırlardı.

---

[140] A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara, 1988, s. 28.
[141] A. Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları – Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara, 1990, s. 9.

Devletin temeli sağlamlaşınca ikinci plan itilen ve iktalara bağlanan Türkmen beyleri merkeze kırıldılar. Bu durum, sultana karşı ayaklanan meliklerin yanlarında yer almalarına sebep oldu. Türkmenler göçebe olduğundan ömürleri kışlık ve yaylak arasında geçerdi.

Vasal Hükümetlerin Kuvvetleri

Vasal yani bağlı devletler de savaş esnasın da vermeği taahhüt ettikleri kuvvetleri gönderirlerdi ki, bunlar önemli bir yekün tutardı.

Gönüllü Askerler (Mutavvia)

Gayri müslimlere karşı yapılan savaşlara, savaş mahalline yakın şehir ve bölgelerinden, çok sayıda gönüllülerin katıldığı bir gerçekti. Gönüllülerin esas gayeleri sevap kazanmak ve ganimetten istifade etmekti.[142]

Ücretli Askerler

Harp sırasında fazla askere ihtiyaç duyulduğu zaman, Türkmenlerden, komşu memleketlerden veya ülke dahilinde yaşayan yabancılardan ücret ile tutulan askerlerdi.[143]

D - ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA ORDU TEŞKİLATI

Anadolu Selçuklularında ordu teşkilatını iki kısımda incelememiz gerekiyor. Bunlar;

I. Ordu Teşkilatı

II. Donanma Teşkilatı

Bunları sırası ile ele alalım:

[142] Kafesoğlu, a.g.e., s. 357.
[143] Uluçay, a.g.e., s. 273.

a) Ordu Teşkilatı

Bizim burada inceleyeceğimiz şey, Anadolu Selçuklu Ordusunu meydana getiren insan unsurudur.

Anadolu Selçukluları'nda ordunun esasını Kapıkulu Askerleriyle, Tımarlı sipahiler teşkil ediyordu. Ancak lüzumu halinde orduya katılan diğer gruplar da vardı.

Kapıkulu Askerleri

Kapıkulu askerleri piyade ve süvari olarak iki kola ayrılıyordu. Kapıkulu askeri yani hükümdarın şahsına mahsus asker de kendi arasında dört kısma bölünmüştü. Bunlar:

1. Müfret veya bunun çoğulu Müfarede,
2. Halka-i Has,
3. Gulaman-ı Dergah,
4. Mülâzıman-ı Yayak veya Yatak.

Yalnız bunlardan Halka-i Has, Müfarede askerlerinin bir kısmı idi. Bu Hassa askerinin mevcudu epey kabarık olup, bir kısmı da piyade idi.[144]

Kapıkulu askeri çeşitli milletlerden ya esir edilmek suretiyle veya köle olarak satın alınmasıyla tedarik ediliyordu. Bunların arasında Rum, Rus, Gürcü, Deylemli ve buna benzer yerlerden alınan askerler vardı.[145]

Halka-i Has müfretleri, sultanı koruma görevi yapan Büyük Selçuklu Devleti'nin sarayındaki müfretlerin aynı idiler. İçlerinde bulunan Mülazıman-ı Yayak veya Yatak ise hükümdarın çadırını

[144] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 100.
[145] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 101.

bekleyen bir sınıftı ve Osmanlılar'daki Yeniçeri Solakları'na benzerlerdi.[146]

Kapıkulu askerlerinden Mülazımân-ı Yayak'ın "**Kanun-ı Yayak"** denilen bir kanunları olduğunu Selçukname'den öğreniyoruz. Bunlar her zaman silahlı olmayıp icab ettiği zaman kendilerine silah verilirdi. Bu gulaman içinden saraya ayrılıp yetişen çok önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Mesela, Mübarizeddin Ertokuş, Celalüddin Karatay, Emir Şemseddin Has Oğuz, Seyfettin Torumtay... bahsı geçen devlet adamlarından bazılarıdır.[147]

Bu askerler de senede dört defa "**Bistgânî"** denilen maaş alıyorlardı.[148]

Tımarlı Sipahiler

Anadolu Selçuklu ordusunun asıl önemli kuvvetini tımarlı sipahi teşkil ediyordu. Bunlar ocakzade, yani babadan oğula geçmek suretiyle toplanan, devletin en esaslı Türk askeri idiler.[149]

Bu askerin ellisi bir müfreze teşkil ediyordu. Bu müfrezeler de ellibaşı "**Mıntıka"** denilen kumandanlara bağlı idiler. Böylece sayısız birlikler oluşmuştu. Ayrıca bu tımarlı sipahilerin içinde tecrübesinden istifade edilen yaşlı süvariler de vardı.[150]

Tımarlı Sipahilerin önemli vilayet merkezlerindeki kumandanlarına "**Su-başı"** denirdi. Subaşı aynı zamanda o mıntıkanın emniyet ve asayişi ile de meşgul olurdu. Muharebe zamanlarında ise kaza, nahiye ve köylerdeki tımarlı sipahiye kumanda ederlerdi.[151]

Subaşılar, Emir-i sipehsalar ve Serleşker adı verilen mıntıka kumandanlarına tabi idiler. Bu mıntıkalarda sipehsalar olanların mevki, derece ve hizmetlerine göre mertebeleri vardı.

---

[146] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 101.
[147] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 101.
[148] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 102.
[149] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 102.
[150] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 102.
[151] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 103.

Kitabelerde bulunan çeşitli ünvanların yanında "**Melikü'l-Ümera"** gibi ünvanlarla da zikredilirler. Fakat umumiyetle serleşkerlerin arasından ehliyet ve liyakatlisi Melikül-Ümera yani "**Beylerbeyi"** olurdu.[152]

Uç Askerleri

Ordunun kısımlarından biri de hudut muhafızı olarak görev yapan uç askerleriydi. Uç kumandanlarının emrinde bulunan uç askerleri de İkta'lı yani tımarlı idiler. Beyliklerin temelini bunlar teşkil etti.

Aşiret Kuvvetleri

Ayrıca devlet hizmetine girmiş aşiret kuvvetleri de orduya katılırlardı. Bunların önemli bir kısmı hudutlara yerleştirilmişlerdi. Mesela, Harezmşah komutanlarından Kır-Han, Bereket Han, Köşlü Han ve Saru Han adı geçen aşiret kuvvetlerinin komutanları idiler.[153]

Ücretli Askerler (Ecri Har)

Asker kafi gelmediği takdirde orduya Ecr-i Har namıyla ücretli askerler de alınırdı. Ücret yılda 1000 Bizans altını gibi büyük bir miktardı. Moğol tehlikesinin artması üzerine Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev 20. 000 ücretli asker sağlamak üzere saltanat naibi Şemseddin İsfehanî'yi 100 bin dinar ve bir milyon dirhem ile Suriye'ye göndermişti.[154]

---

[152] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 104.
[153] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 105.
[154] Köymen, **Selçuklu Ordusu**, s. 98.

Frengüs Askerleri

Selçukname'de Frengüs denilen gayr-i Müslim bir sınıfın da hükümdar maiyyetinden olduğu anlaşılıyor. Silahlı olan bu sınıfın Baba İshak isyanının bastırılmasında çok büyük hizmetleri görülmüştür.

İğdişler

Selçuknamelerde ayrıca "**İğdiş Başı"** veya "**Emirü'l-Egadişe"** olarak adlandırılan kumandandan bahsedilmektedir. İğdişin bilinen manâsı kısırlaştırılmış insan veya hayvan demektir. Bu anlamdan başka iğdişin karışık soydan gelen insanlar demek olduğunu da anlıyoruz. Çünkü Vassaf Lugatı'nda, ana ve babadan biri Türk diğeri başka bir milletten olan insana iğdiş denildiği kayıtlıdır.

Şu halde iğdişler, İslâmlaştırılan bir askeri sınıf idiler. Bunlar Hıristiyan muhtediler ve onların çocuklarından alınırdı. Görevleri ise şehirlerin nizamını korumaktı.[155] Bu türlü önemli hizmetler gören İğdişlerin bazan ihanet ettikleri de vaki idi. Mesela, Moğollar Kayseri'yi kuşattıklarında İğdiş Başı Hajuk – oğlu ihanet ederek Baycu Noyan'a haber göndermiştir. Hajuk –oğlu muhtedi bir Ermeni idi.[156]

Bağlı Devletlerin Askerleri

Lüzumu halinde bağlı devletlerden de asker alınma yoluna gidilirdi. Bunlar Müslüman, Ermeni, Gürcü, Rum vb. olabilirdi. Mesela, Kösedağ muharebesinde Selçuklu Ordusunda, Rum, Frenk, Gürcü, Ermeni ve bunlardan başka Şam, Halep Eyyubileri'nin de askerleri vardı.

Anadolu Selçukluları'nın çıkardığı güçlü seferi kuvvet 100 bin civarında idi.[157]

---

[155] Köymen, a.g.e., s. 98.
[156] Küçükdağ, Arabacı, a.g.e., s. 150.
[157] Uluçay, a.g.e., s. 274.

b) Donanma Teşkilatı

Büyük Selçuklular kara devleti oldukları için denizciliğe pek önem vermediler. Anadolu Selçuklu Devleti ise denizlere ulaşınca bu işe önem vermeğe başladılar.

Süleyman Şah'ın yerine vekil bıraktığı Ebu'l-Kasım'ın Kius Limanı (Gemlik Körfezi)'nda inşasına başlattığı (1087) gemiler, derhal Bizans tarafından imha edilmişti.[158] Küçük çaptaki bu hareket ilklerden olduğu için anılmaya değer.

İslâm-Türk devletleri çağında en kuvvetli ve Bizans ile boy ölçüşebilecek donanmayı ise bilindiği gibi Çaka Bey inşa ettirmiştir.

Anadolu Selçukluları ticareti geliştirmek ve emniyet altına almak için Karadeniz ve Akdeniz'e bir pencere açmak gayesine yöneldiler. İlk olarak Samsun'u (1205)[159], daha sonra Antalya (1207)[160], Sinop (1214)[161] ve Alaiye (1223)[162]'yi fethederek ticarete başladılar. Fethedilen yeni limanlarda tersaneler kurdular, ticaret filoları tesis ettiler. Kurdukları donanmanın amiraline "**Emirü'l-ma"** veya "**Reisü'l-Bahr",** gemi kaptanlarına da "**Reis"** adını verdiler. I. Alaeddin Keykubad'ın Alaiye'de yaptırdığı Selçuk tersanesi hala eski durumunu korumaktadır.

Anadolu Selçuklu ordusu hükümdarın lüzum gördüğü yerde toplanır ve bundan sonra uğurlu sayılan bir günde hükümdarın otağı taşraya çıkarılarak kurulurdu.

Anadolu Selçuklu ordusu da diğer İslâm orduları gibi tertip olunurdu. Pişdar (öncü) kuvvetlerine "**Mukaddime"** veya "**Talaya"** veyahut "**Talia"** denirdi. Ordunun sağ koluna "**meymene",** sol koluna "**Meysere",** merkez kuvvetlerine "**Kalb"** ve "**Dümdara",** arda da "Saka" denirdi.[163] Karargaha "Muasker" denilmesi de yaygın bir deyim idi.

---

[158] Turan, **Selçuklular Zamanında,** s. 84.
[159] Turan, Türkiye, s. 280.
[160] Turan, a.g.e., s. 285.
[161] Turan, a.g.e., s. 304-305.
[162] Turan, a.g.e., s. 331.
[163] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 107.

İki ordu arasında "**mubareze"** etmek usulü de yaygındı.

Ordunun elde ettiği ganimet malının beşte biri (humsü has) hazineye alınırdı.

Kayıtlara göre XIII. asrın başından ortalarına kadar asıl muntazam ordu 20 bin ile azami 50 bin arasında bulunuyordu.[164]

Orduda intizam mükemmeldi. Ordunun gerisinde kaybolan eşya ve hayvanları toplayıcı bir müfreze vardı. Asker kendisine ait olmayan hiçbir şeyi alamazdı. Sahipsiz eşyayı görenler toplayıcılara haber verirdi. Memur o eşyayı veya hayvanı alır, "**Dehliz-i Saltanat"** denilen hükümdarın odalı otağının kapısına asarak teşhir eder ve sahibi bulununca da teslim eylerdi. Aksini yapanlar, tarla ve bostana hayvanını sokanlar idam edilirlerdi.[165]

Bir zafer vukuunda şenlik yapılması için etrafa fetihnameler, hükümdarlara hediyeler göndermek usul ve kanundu.

Ordu Teşkilatı'nı Tamamlayan Diğer Unsurlar:

Selçuklular'ın devlet kurdukları havalide iki savaş sistemi bulunuyordu. Bunlardan birisi Türk, diğeri ise Sasani savaş tarzı idi.

Türk sistemine cevk (birlik, bölük, grub) savaş tarzı adı verilir. Sasani sistemi için ise belli bir ad verilmemekle birlikte, Anadolu Selçuklu savaş tarzında da belirttiğimiz gibi ordu; pişdar, sağ cenah, sol cenah, kalp ve art olmak üzere tertip olunurdu.[166] Artık Selçuklular'da Sasani sistemi daha bir ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Her bölük 70-100 veya 200 kişi arasında değişiyor, bunlar "Oğuz Tulbu" (birlik) adını alıyordu.[167]

Türk savaş tarzının tabii neticesi olarak ordu veya tümen ile bölük veya birlik arasında başka kademeler yoktu.

---

[164] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 107.
[165] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 111.
[166] Köymen, **Alp Arslan**, II., s. 253.
[167] Köymen, **a.g.e.,** II., s. 253.

Selçuklu ordusu birçok ihtisas birliklerine ayrılıyordu. Fakat bunlardan önce ordu esas itibariyle muharip ve gayr-i muharip olmak üzere başlıca iki kısımdı.

Ordunun Muharip Kısmı

Bu kısımda atlı ve yaya olmak üzere iki unsurdan meydana geliyordu. Atlılar piyadeden daha fazla idi. Alp Arslan'ın ilk zamanlarında 20 bin atlı, 10 bin yaya olmak üzere 30 bin askeri vardı. Atlı kısım Asker (asakir), yaya kısım ise Cund (çoğulu ecnad ve cunud) adını alıyordu. Cund bazan ordunun tamamı için de kullanılmıştır. Ordunun muharip kısmı birçok ihtisas sınıfını ihtiva ediyordu. Bunlardan en önce gelen ise öncü birliği idi. Selçuklular'da bu kola çok önem veriliyordu.

Selçuklu ordusu kullandıkları silahlara göre şu ihtisas birliklerine ayrılıyordu:

a. Okçular (tir-endazan).
b. Mızrakçılar (harbe-dârân).
c. Gürzcüler (gürz-dârân).
d. Nacakçılar (nacak-dârân).
e. Kılıççılar (şimşir-dârân).
f. Mancınıkçılar (mancınık-dârân).
g. Arradeciler (arrade-dârân).
h. Sapancılar (mekâli).[168]

[168] Köymen, **Alp Arslan**, II., s. 255.

Savaşta yaptıkları vazifelere göre de ihtisas dalları şöyleydi:

a. Neftçiler (neft-endâzân)
b. Kemendçiler (Kemend endâzân)
c. Nekkapçılar
d. Lağımcılar
e. Meşaleciler
f. Bayrakdarlar
g. Köscüler
h. Borazancılar[169]

Ordunun Gayr-ı Muharip Kısmı

Ordunun bu kısmı sefere iştirak eder, fakat savaşa katılmazdı. Harem, hazine, silah, at, koyun, sığır, deve, ot ve umumiyetle ağırlığın başında bulunan silahlı insanlarla, ordu katipleri, danişmentler, nedimler, müneccimler, matbah-ı has mensupları, ordu pazarında bulunanlar ordunun başlıca muharip olmayan kısmını teşkil ediyordu. Ayrıca köprü inşa edenler, silah imal edenler ve buna benzer diğer bazı yardımcı unsurlar da bu sınıfa dahil idiler.[170]

Orduda rütbe ve derecelerde şöyleydi:

Selçuklu ordusunun yapısında rutbe ve derece sayısı fazla değildi. Mevcut olanlar ise;[171]

Otağ başı veya Visakbaşı: Otağ başı terkibinden anlaşıldığına göre bir çadır dolusu askerin, yani 8-10 kişinin ki, aşağı yukarı bugünkü manganın başı idi. Otağ başı ordunun ilk rütbesi idi.

[169] Köymen, a.g.e., II., s. 255.
[170] Köymen, a.g.e., II., s. 257.
[171] Köymen, a.g.e., II., s. 257.

Hayl başı veya Ser-hayl: Hayl başılar da orduda 10-50 kişi arasında bir kuvvetin kumandanı idiler. Bu miktar bazan 20, bazan da 25 kişi olabiliyordu.

Hacib: Çağrı Bey zamanında hacib kumandasında umumiyetle 50 gulam bulunuyordu. Bu durum Alp Arslan zamanında da aynen kalmıştır. Romen Diyojen'e refakat eden iki hacibin emrinde 100 kişi vardı.

Emir: Büyük emirler 5 bin ila 10 bin kişi askere emrediyordu. Küçük emirler ise 500 askerin başı idiler. Ümera sayısı 40 kişi kadardı. Melikşah zamanında ordu 400 bin kişiye ulaşmıştı.

Orduda ayrıca inzibat işleriyle uğraşan serhenk (çavuş) rütbesini taşıyan bir subay gurubu daha vardı ki, bunlar da otağbaşı ve hayl-başılardan önce geliyordu.

Techizat

Teçhizat; ordu mensuplarının savaş yapmalarını sağlayan vasıtalardır. Bu vasıtalar, teşkilatla birlikte orduyu savaşa hazır hale getirir. Bu üç unsur; insan, teşkilat ve teçhizat ahenkli bir şekilde bir araya getirildiği ölçüde ordunun savaşta başarı kazanma şansını artırır. Canlı cansız bütün vasıtalar askerin teçhizatını teşkil eder.

Ordunun Silahları

Sur'at ve uzaktan savaş, Türk savaş sisteminin esasını teşkil ediyordu. Bu taktik umumiyetle meydan savaşları için kullanılıyordu. Şehir ve kale muhasarası için ise durum değişiyordu. Bu yüzden silahları, savaş tarzı ve çeşidine göre başlıca iki kısma ayırmak mümkündür:[172]

Hafif Silahlar: Ok, yay, kalkan, mızrak, kılıç, gürz, sapan, nacak ve bıçak gibi silahlar hafif silahlar grubundandır.

[172] Köymen, a.g.e., s. 260.

Türk yayları civar memleketlere göre daha hafifti. Kalkanlar da hem hafif, hem de küçüktü. Mızraklar da böyleydi. Yani hem kısa hem de hafif idiler. Türk okları bir mil (1600 m.) mesafeye kadar ulaşabiliyordu. Bir okçu savaş esnasında 35-50 arasında ok taşıyordu. Sulh zamanlarında oklar hazinede muhafaza edilirlerdi.

Hafif silahlar daha ziyade meydan, pusu, gece baskını ve gerilla savaşlarında kullanılıyordu.

Ağır Silahlar:[173] Ağır silahlar daha ziyade surla çevrilmiş şehir ve kalelere karşı kullanılırdı. Yani bunlar muhasara silahları idi. Mesela, mancınıklar, ağır ok fırlatan aletler (çarhlar), neft atan makineler bunlardan bazılarıdır.

Ağır silahların en önemlisi elbette ki mancınıklardır. Bunlar da mancınık ve arrade olmak üzere iki çeşitti. Arradeler hafif taşlar atarlardı. Büyük mancınıklar ise 55 kilo taş atabilirlerdi. Mancınıklar umumiyetle sefer esnasında imal ediliyordu. Bunların atış menzili 300 ila 1600 metre arasında değişiyordu.

At

Türk savaş sisteminin hazırlanmasında, mükemmel bir hale getirilmesinde ve tatbik edilmesinde baş rolü şüphesiz at oynuyordu. Tarihte insan, at ve silah Türkler kadar bir arada ahenkli bir şekilde kullanan başka bir millet gösterilemez.

Selçuklular'da cemiyete daima at sevgisi telkin ediliyordu. Afrasiyab'a göre gök için ay ne ise, hükümdarlar için de at odur. Türk atının dikkat çeken ilk vasfı orta ve bazan küçük boyda olmasıdır. Türk atının sur'ati bir çok kaynakta yer almıştır.

At tipinde ve takımında olduğu gibi, atın eğitiminde ve yetiştirilmesinde de Türkler kendilerine has bir usul tatbik ediyorlardı. Cengiz Han, Alp Arslan, Fatih her zaman beyaz atı seçmişlerdi.[174]

[173] Köymen, a.g.e., s. 264.
[174] Köymen, a.g.e., s. 269-288.

Ordu Nakliye Kolları

Nakliye için başta deve gelir, onu at takip ederdi. Tuğrul Bey'in zamanında ise öküz ilk sıradaydı. Bunları eşek takip ederdi. Ticari hayatın nakliye vasıtaları da sırasıyla at, katır ve deve idi.[175]

Teşkilat ve teçhizat ne kadar mükemmel olursa olsun, bunlar cesaret, metanet, emre itaat ve disiplin gibi insanla alakalı manevi hasletlerle desteklenmedikçe, zafere ulaşmak mümkün değildir. Zaten Türkler, maddi cephede olduğu gibi, manevi cephede de eşsiz idiler. Savaş daima maddi ve manevi kuvvetlerin ve hasletlerin bir sentezi ile kazanılır.

Orduda Komuta ve Hiyerarşi

Orduya harekat esnasında Sultan, vezir veya Melikü'l-ümera ünvanı verilen komutanlar emir veriyordu. Sefer esnasında sultana, emirler, serleşkerler, reisler ve ileri gelenler refakat ediyorlardı.

Beylerbeyi devletin merkezinde en yüksek askeri makamı işgal ediyordu. Sultan tarafından sefere gönderilen ordunun başındaki kumandana "**melikü'l-ümera"** ünvanı veriliyordu. Bu ünvanların her ikisi de Anadolu Selçukluları'na ait olup aynı şahsa ait idi. Zaten Beylerbeyi başkumandan demektir. Ordunun su-başıları mıntıka seraskeri veya serleşkerlerine, onlar da beylerbeyi'ne tabi idiler (Sipehdarı memleket: Sipehdar-ı kebir).

Beylerbeyi hükümet merkezinde veya merkeze yakın bir yerde bulunan kendi ikta'ında bulunur, harp çıktığı zaman cepheye giderdi. Beylerbeyilerden meşhur olan bazı komutanlar şunlardı:

Seyfeddin Eyne, Şemsüddin Yavtaş, Seyfüddin Torumtay, Kemaleddin Kamyar, Hüsameddin Çoban. Bunların nüfuzundan hükümdarlar bile çekinir ve tedbirlerini alırlardı.

---

[175] Köymen, a.g.e., s. 288.

Uç beylerine ise "**Sipehdar-ı büzurg"** veya "**Emir-i büzurg"** denirdi. Kaynaklarda uç beylerbeyliği "**Emaret-i vilayet-i uç"** olarak da geçmektedir.

Vilayetlerde serleşkerler bulunurdu. Bunlar aynı zamanda "**Emir-i leşker-i memleket"** veya "**Sipehdar-ı vilyaet"** olarak da zikredilmişlerdir. Serleşkerler vilayetlerin en yüksek amiri olup, emniyet ve düzeni de korurlardı. Savaş zamanlarında ise orduya katılırlardı. Sultanın veya melikü'l-ümera'nın kumandası altına girerlerdi.

Serleşkerlerin emri altında "**kale kütüvali"** (muhafız) adı verilen komutanlar vardı. Kütüval'in emrinde ise "**haris",** "**durç-dar"** ve "**dizdar"** denilen kimseler görevliydiler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A - HALK VE TOPRAK

Halk

Türk idarecileri yerli ahalinin işlerine ve yaşayış tarzlarına müdahale etmedikleri için, Türk İslâm devletleri zamanında da sosyal durum, eski görünüşü muhafaza etmiştir. Şimdi bu durumu önce büyük Selçuklu ülkesinde, sonra da Anadolu Selçuklu bölgesinde gözden geçirelim:

Büyük Selçuklu Ülkesinde Halk

Büyük Selçuklu ülkesinde devlet görevlerinin çoğu irsiliğe dayanmakta olup, iktidar değişikliklerinde bile ailede kalabiliyordu. Burada mahalli gelenek ve görenek göz önünde tutuluyordu.[176] Siyasi ve askeri yönden Türkler hakimiyeti ellerinde tutuyorlar ve sosyal hayatta da üstün durumda bulunuyorlardı. Saray teşkilatı kadroları ile askeri sınıf mensupları Türkler'den oluşuyordu. Hükümet teşkilatında ise İranlılar hakimdi. Şehirlerde idari makam sahibi olmanın veya gücün sağladığı imkanlar dolayısıyla nüfuz kazanan büyük aileler hayatlarına devam ediyorlardı. Aydın zümreyi din ve tarikat şeyhleri temsil ediyorlardı. Bunların halk üzerinde büyük nüfuzları vardı. Bu gruba bilgin ve tabipler de dahil edilebilir.

---

[176] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 517.

Tüccarlar, sanatkarlar ve küçük zanaat erbabı şehir ve kasabalarda yaşarlardı. Bunların kendilerine mahsus loncaları bulunuyordu. Büyük şehirlerdeki ayak takımı da rind, ayyar, settar denilen bir kısım zümrelerde sufiyane bir hayat yaşıyorlardı. Köylerde ise nüfuz sahibi dihkanlar, toprak sahipleri ve köylüler yaşarlar ve ziraatle meşgul olurlardı.

Nüfuzlu diğer bir zümre de din adamları idi. Bunlar her tarafta yaygın Hanefi, Şafii halk üzerinde etkili idiler. Bilhassa halk üzerinde büyük etkileri olanlar ise Seyyidler ve Şeriflerdi. Bunların en çok Bağdad, Basra ve Bahreyn bölgesinde kalabalık olan Şiiler üzerine etkileri çoktu.[177]

Kendi aralarında teşkilatlanmış bulunan işsiz, güçsüz takımına dahil olanlar da savaş zamanlarında "**mutavvia"** veya "**haşer"** adı altında orduya katılan gönüllülerdi.

Ova, kır ve tarlalarda yaşayan köylüler, topraklarının has veya ikta'durumuna göre, devletin himayesinde geçimini sağlamakta idi. Köylüler hukuki yönden şehir ahalisi kadar hürolup, ellerindeki topraklara işleyebildikleri müddetçe veraset yolu ile sahip olduklarından, karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda değildiler.[178]

Türk İslâm devletlerinde ev, bahçe, ağıl gibi emlak özel mülkiyete dahil ise de, tarım arazisi ve ormanlar Bozkır-İli'ndeki otlak ve yaylaklar gibi devlet malı idi. Ülke arazisi, has, ikta, haraci, mülk ve vakıf olmak üzere beşe ayrılmıştı.

Anadolu Selçuklu Bölgesinde Halk

Oğuzlar Seyhun (sır-derya)'a gelmeden önce göçebe hayatı yaşıyorlardı. Türkistan ve Horasan'ı feth ettikten sonra bir kısmı şehirlere yerleştiler. Bunlar ziraat, zenaat ve ticaretle uğraşmaya başladılar.[179]

---

[177] Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 358.
[178] Kafesoğlu, **Selçuklu**, s. 151.
[179] Uluçay, a.g.e., s. 279.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde ise, burayı insansız, harap olmuş şehirler, bakımsız tarlalar ve yıkılmış evler şeklinde buldular. Arap akınları zamanında şehirler yakılıp yıkılmış, halkı başka yerlere göç etmişlerdi. Türkler Anadolu'da bu boş şehirleri yeniden kurarak şenlendirdiler. Doğu'dan devamlı olarak akıp gelen Türk kütleleri insan sayısını gün geçtikçe artırıyordu. Hatta zamanla bu yerler kafi gelmediği için kıyılara sızarak sahillere yerleştiler.

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce burada Rumlar, Ermeniler, "**Avasım"** bölgesinde de biraz Türk ve Arap bulunuyordu.

Türkler'in batıya göçmeleri X. Yüzyılda başlar ve aralıklı olarak XVI. Yüzyıla kadar sürere. İran'da XVI. Yüzyılda Safevi devleti kurulunca bu göçlerin arkası kesilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu (1075) ile birlikte Anadolu, Türkmenler için yeni bir vatan oldu. Sürekli akınlar karşısında yerli halkın bazıları iç, batı, hatta Balkanlar'a göçtüler. Oğuzlar en çok Kızılırmak ve Sakarya arasına yerleşmişlerdir. Selçuk Türkiyesi gerek siyasi hayatı ve gerek iktisadi müesseseleri itibariyle esas kuvvet kaynağını köylü kitlesinden alıyordu. Bu kitle de etnik bakımdan Türkmen menşeinden geliyordu.

Anadolu'ya yerleşen Türkler, yeni yeni köyler ve şehirler kurmaya başladılar. Bunlara birçoğu eski Türk kabile isimlerini taşıyan yeni adlar verdiler. Bizanslılar devrinde uyumuş ve donuk bir hal almış Anadolu'ya Türkler böylece yepyeni bir hayat ve canlılık getirdiler. Çökmüş olan eski Roma-Bizans harabeleri üzerinde Türklüğün damgasını taşıyan yeni bir medeniyet kurdular.

Anadolu'da gelişme XIII. yüzyılda en yüksek derecesini buldu. Konya, Kayseri, Sivas, Niğde ve Erzincan şehirlerinde nüfus oldukça çoğaldı. Şehir hayatı gelişti. Cengiz orduları önünden kaçan bazı kabileler, servetleri ile Anadolu'ya gelerek sosyal hayatı daha da hareketlendirdiler. Bu ikinci göç dalgası ile alınamayan kıyılar Türkleşip İslâmlaştı.

Anadolu Selçukluları'nda halk şehir ve köylerde yaşayanlar olmak üzere iki grupta mütalaa edilmektedir.

Şehirlerde Anadolu nüfusunu meydana getiren çeşitli topluluklar oturuyordu. Bunlar da;

a. Hükümet mensupları (memurlar),
b. Ayanlar
c. İlim erbabı
d. Fütüvvet (Ahilik) teşkilatı gibi dört kademeden oluşuyordu.[180]

Diğer bir tasnife göre ise şehirlerdeki halk çeşitli sosyal sınıflara ayrılıyordu:[181]

a. Din adamları.
b. Devlet memurları ve askerler
c. Tüccarlar ve sanatkarlar
d. Sanayi ve ticaretle uğraşanlar.

Bunlar her şehirde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilata sahiptiler. Aynı loncaya bağlı olanlar arasında sıkı bir meslek bağlılığı ve maddi ve manevi bir denetleme vardı. Her esnaf zümresinin başında bulunan kimseye "**Ahi"** yahut "**Şeyh"** denmekte idi. Bunun yardımcısına da "**Yiğitbaşı-server"** deniyordu.[182]

Ahinin başında bulunduğu teşkilatın işçileri, dini ve ekonomik bir ruhla birbirlerine sıkı sıkıya bağlı bulunuyorlardı. Avrupalılar Haçlı seferlerinden sonra Türk tesirinde kaldılar. Türk esnaf loncaları Avrupa şehirlerine taklit edildi. Bu suretle Avrupa'da burjuva sınıfı doğdu. Bu

[180] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 517.
[181] Uluçay, a.g.e., s. 282.
[182] Uluçay, a.g.e., s. 282.

durum modern Avrupa cemiyetinin vücuda gelmesinde birinci derecede amil oldu.

Esnaf teşkilatının yani Ahi'lerin, İslâmlığın Anadolu'da yayılmasında büyük etkileri olmuştur. Diğer dinlerden olan esnaflar ahilerin derneğine giremedikleri için, Türk- İslâm esnafları, şehrin sanatını ve ekonomisini ellerine geçirmişlerdi. Esnaf dernekleri dışında kalan Hristiyanlar, bundan çok zarar görüyorlar, bu yüzden İslâmiyet'i seçiyorlardı.[183]

Şimdi Anadolu'ya gelen Türkmenleri üç kısımda incelememiz mümkündür. Bunlar;

a. Şehirliler
b. Köylüler
c. Göçebeler

Şehirliler

Anadolu'daki şehirlerin etrafında, diğer Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi, bir sur vardı. Şehrin içinde ayrıca bir de içkale (Ahmedek) bulunurdu. İç kaleyi "**dizdar"** denilen komutan, kendi askerleriyle korurdu.

Şehirde oturan Türk halkı Hıristiyan halka karışmazdı. Anadolu sultanlarının ve meliklerin onlara karşı siyaset ve muameleleri ise, tarihte görülmemiş bir derecede idi. Kendilerine sağlanan anlayış, huzur ve hürriyetle çok rahat bir hayat yaşıyorlardı.

Türkler bir şehre yerleşir yerleşmez, camiler, tekkeler, külliyeler kurarak orayı şenlendirirlerdi. Bu binaların etrafına ise evler yaparlar ve böylece mahalle teşekkül ederdi.

[183] Uluçay, a.g.e., s. 283. Daha fazla bilgi için bkz: M. Bayram. **Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu**, Konya – 1991.

Şehir büyüklüğüne göre, melik, subaşı veya subaşı naibi tarafından idare edilirdi.[184]

Şehirde çeşitli memurlar görev alırlardı. Mesela, bölük zabitleri, kale erleri, tahsildarlar, asayişçiler ve askerler bunların en önemlileri idi.[185] Adı geçen memurlara "**Ehl-i Örf"** adı verilirdi. Ehl-i Örf şehrin en itibarlı kimseleriydi.

Şehrin diğer itibarlı bir sınıfı da din ve bilim adamları idi. Bu sınıfa şeyhler, müderrisler kadılar, imamlar, hatipler, müezzinler ve medrese softaları dahildi.[186]

Şehirde bulunan din adamları, içlerinden en yaşlısı ve bilgilisini "**reis"** seçerlerdi. Bunlara "**Şeyhülislâm"** denir ve her şehirde bulunurdu. Bu sınıfa "**Ehl-i ilim"** adı verilirdi.

Avrupalıların korparasyon, lonca, Türkler'in ise esnaf cemiyetleri adını verdikleri esnaflar ise şehir halkının diğer itibarlı sınıfı idi. Esnaf sayısı her yerde belli idi. Ustalar yanında kalfalar ve çıraklar bulunurdu. Bunlara "**Fityan"** denirdi. Ustalar, yanında çalıştırdıklarına gözü gibi bakarlardı.

Her esnafın ayrı çarşısı ve sokağı vardı. Şehirde bulunan esnaf cemiyetleri aralarında birleşerek bir federasyon kurarlardı. Federasyon başkanlığına seçilen Ahilere "**Ahi Baba"** adı verilirdi.[187]

Ahi Baba şehirdeki esnaflarla, hükümet arasındaki münasebetleri temin ederdi. Esnaf cemiyetleri mensupları bir tarikatın dervişleri gibiydiler. Şeyhleri de Ahi Baba idi. Zaman zaman aralarında zâviye denen yerlerde toplanırlar ve ayin yaparlardı.

Loncalar; ahiler, ustalar, kalfalar, çıraklar ve işçilerden meydana geliyordu. Loncalar aynı zamanda şehirlerin idari ve siyasi alanlarında da söz sahibi idiler.

---

[184] Uluçay, a.g.e., s. 281.
[185] Uluçay, a.g.e., s. 281.
[186] Uluçay, a.g.e., s. 281.
[187] Uluçay, a.g.e., s. 282.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu sıralarda Ahi teşkilatları idareyi ele almışlar ve hatta Ankara'da bir de Ahi Cumhuriyeti kurmuşlardı. Çünkü Ahi teşkilatları daima hazır vurucu kuvvetti.[188]

Şehrin bir diğer sınıfını da mahallelerde yaşayan halk teşkil ederdi. Her mahalle, içlerinden tanınmış birisini "**mahalle başı"** olarak seçerdi. Buna "**İğdiş"** adı verilirdi. Seçilen iğdiş derhal kadıya gider, sicile adını ve vazifesini yazdırırdı.[189]

İğdişlerde aralarında birini kendilerine reis seçerlerdi. Bu kişiye de İğdiş başı (Emirü'l-egnadişe) denirdi. İğdiş başılar şehri temsil ederlerdi. Bunlar aynen belediye reisleri gibi idiler. Mahalleli adına şehirde verilen ziyafetlere gider, bütün siyasi toplantılara katılırlardı.[190]

Osmanlılar muhtar anlamına gelen iğdiş yerine "**mahalle kethüdası",** belediye başkanı anlamına gelen İğdişbaşı yerine de "**şehir kethüdası"** terimlerini kullandılar.[191]

Köylüler

Köylüleri de kendi içinde;

1. Köylüler
2. Aşiretler şeklinde ikiye ayırabiliriz.

Türkmenler ya eski köylere veya yeni kurdukları köylere yerleştiler. Yerleşik ziraatçı köylülerin başında bir "**köy kethüdası"** (dihkan) vardı. Türkler'in Anadolu'ya yerleştikleri ilk devirde Hıristiyan çiftçiler himaye edilmiş, hatta işgal edilen öteki bölgelerden yerli çiftçiler, hükümdarlar tarafından kendi bölgelerine naklettirilmişlerdir.[192]

[188] Uluçay, a.g.e., s. 282.
[189] Uluçay, a.g.e., s. 283.
[190] Uluçay, a.g.e., s. 284.
[191] Uluçay, a.g.e., s. 284.
[192] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 517.

Köylerde gençler bir araya gelerek toplanırlar ve "**Gençlik Ocağı"** nı kurarlardı. Köy kethüdaları da içlerinden birini reis seçerlerdi. Buna "**Yiğitbaşı"** adı verilirdi. Yiğitbaşı'nın vazifesi herhangi bir saldırı veya eşkıya saldırısına karşı gençleri toplayıp karşı koymaktı.[193]

Bir ilde bulunan köy kethüdaları da kendi aralarında birini baş seçerlerdi ki, buna "**İlbaşı"** denirdi. İlbaşılar hükümetle köy irtibatını sağlarlar, askerlik, vergi, evlenme vb. gibi işleri yürütürlerdi.[194]

Göçebeler

Göçebeler; uluslar, boylar, oymaklar ve obalar haline yaşarlardı. Her birinin başında irsi bir "**bey"** vardı.

Göçebeler, hükümet tarafından verilen yaylak ve kışlakları kullanırlardı. Yetiştirdikleri hayvanlara karşılık hükümete götürü bir vergi verirlerdi.

Göçebeler bazen yaylak ve kışlak yüzünden birbirlerine girerlerdi. Köydekiler tarımla, göçebeler hayvancılıkla geçinirlerdi. Göçebeler hayvan, yağ, süt, peynir, deri vs. den çok para kazanırlardı. Türk köylüsünün de durumu çok iyi idi. Hepsi toprak sahibi olup, refah içinde idiler. Mahsullerini civar pazarlarda satarak iaşelerini çok rahat bir şekilde sağlarlardı. Göçebelerin dokudukları halı, kilim, heybe gibi eşyaları, dokuma pazarlarında çok aranan mallar arasıdaydı.

Selçuklular, Bizanslılar devrinde ezilen yerli halkı da topraklandırma yoluna gittiler. Hıristiyan çiftçilere evler yapıldı, arazi, çift hayvanı ve tohumluk dağıtıldı ve birkaç sene de vergiden muaf tutuldular.[195]

Selçuklu diyarı bir bolluk, refah ve şefkat ülkesi olmasına rağmen, günümüzde olduğu gibi kendilerine dilenmeyi meslek edinenlerde

[193] Uluçay, a.g.e., s. 284.
[194] Uluçay, a.g.e., s. 284.
[195] Turan, **Türkiye**, s. 240.

vardı. Umduçı (umucu) veya "**Karaçı"** adı verilen dilenciler kapı kapı dolaşırlardı.[196]

b) Selçuklular'da Toprak İdaresi

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla başlayan ve Osmanlı Devletinin sonuna kadar her sahada devam eden devletçilik siyaseti ve zihniyetinin en açık ve hayret uyandıranı şüphesiz toprak idaresi ve hukukunda ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber Anadolu Selçukluları'na ait kaynakların azlığı ve araştırmaların da yeteri kadar yapılamaması sebebiyle bu durum tam bir açıklığa kavuşturulamamıştır.[197]

Eski Türk ve anâneleri üzerinde kurulan Selçuklu Devleti, daha önceki İslâm devletlerinden farklı ve ilk defa olarak köleler ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini, idaresinde ve yapacağı büyük gayeleri için kafi saymayıp, idaresi altına aldığı bütün ülkeleri eski Türk askeri esaslarına göre teşkilatlandırırken, yeni askeri iktalar koymak suretiyle, hem askerlikte, hem de toprak idaresinde yeni bir sistem vücuda getirmiştir. Bunun esası; muayyen toprak parçaları üzerinde, devlete ait vergilerin kısmen veya tamamen bir hizmet karşılığı olarak ordu mensuplarına terk edilmesidir. Halbuki bu ikta sistemi, İslâm ülkeleri toprakları için hukuki değil, sadece idari bir değişikliktir.

Askeri ikta'lar, mahiyeti icabı hukuki durumu öşrü ve haraci olarak tesbit edilmiş olan yani Müslim ve Gayrimüslimlerden mülkiyet hakkı tanınmış bulunan ve mülkiyeti doğrudan doğruya devlete ait olan topraklar üzerinde kurulabileceğinden, Büyük Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü eski İslâm ülkelerinde, şeriatın kuvvetle müdafaa ettiği hususi toprak mülkiyetine dokunmadı. Hatta yeni fethedilen Anadolu topraklarında olduğu gibi, buralarda toprakları devletleştirme imkanını bulamayarak veya buna lüzum da görmeyerek, sadece yeni bir idari sistem olarak askeri iktalar kurmakla iktifa etti.

---

[196] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı, II**, s. 341.
[197] O. Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1980, s. 126.

Mali açıdan klasik İslâm hukuku, haraç alınacak topraklarla, yalnız vergi alınacak topraklar arasında bir ayırım yapmıştır. Birinci grupta Müslüman-Arap fetihleri döneminde yerli halklardan kişilerin malı olan ve gene onların elinde bırakılmış topraklar vardı. İkinci grupta ise artık Müslüman toprakları olup da doğrudan doğruya devletçe yönetilen toprakların dışında kalan ve ikta karşılığı olarak kişilere dağıtılmış kamu toprakları vardı.[198]

İslâm ülkelerinde askeri iktalar, hususi toprak mülkiyet hakkını muhafaza ederek kurulurken, Bizanslılar'dan yeni fethedilen ve İslâm hukukuna göre, hukuki vaziyetleri daha evvel gerçekleşmemiş bulunan Türkiye'de topraklar devlet mülkü (miri) haline getirildikten sonra iktalar bu topraklar üzerinde kurulmuş, hususi toprak mülkiyetinin tanınmasında fiili bir güçlüğe maruz bulunmadan tatbik edilmiştir.[199]

Selçuklu vakfiyelerinde Sultana mahsus arazi (Arzü's – Sultani), İkta arazisi, (Arazie'l-İktaiyye), Büyük Divan arazisi, (Arazi-i Divan el-Kebir) adıyla zikredilen topraklar, miri topraklardır. Yani bu toprakların mülkiyeti devlete aittir. Ayrıca Kronik ve vakfiyelerde sultanlara ait haslar (Arz el-Hassa es-Sultani)[200] da bu miri topraklardan saltanat ailesine tahsis edilen yerlerdir.

Arazi-i Emiriyye veya kısaca Mîrî denilen devlet toprakları beşe ayrılıyordu. Bunlar;[201]

1. Has
2. İkta
3. Haraci
4. Mülk
5. Vakıf topraklar

[198] C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İst. 1979, s. 177.
[199] Turan, **İslamiyet**, s. 129.
[200] Turan, a.g.e., s. 132.
[201] Uluçay, bu toprakları üçe ayırır. Fakat Mülk ve vakıf topraklar miri topraklardan ayrıldığı için statüleri değişmiştir. Bu yüzden 5 ayrı kısım ortaya çıkmıştır. Bkz: Uluçay, a.g.e., s. 276.

Şimdi sırasıyla bu kısımları inceleyelim:

1. Hass: Arzü's-Sultani, hükümdarın şahsına ait tarla, bağ, bahçe, koru, otlak gibi yerlerdir. Bunlardan alınan aşar ve vergiler doğrudan doğruya ihtiyat hazinesine yatırılıyordu.

2. İkta: İkta'nın lugat manası kat'etmek yani kesmek demektir. Osmanlılar bu terim yerine "**dirlik"** tabirini kullanmışlardır. İkta bir vazife karşılığında meliklere, emirlere, valilere, komutanlara, hassa ordusu askerlerine ve tımarlı sipahilere verilen topraklardır.

Büyük Selçuklular zamanına kadar, Türk ve Müslüman hükümdarlarının yakınlarına, yararlılığı görülenlere, dostlarına mükafat olarak geniş topraklar verdikleri görülmüştür. Fakat büyük vezir Nizamü'l-mülk, yeni bir usulle geniş toprakları küçük parçalara ayırmış, memurlara ve askerlere maaş karşılığı vermiştir. Böylece hem devlet masraflarını azaltmış, hem de memleketin daha mamur olmasını sağlamıştır. Çünkü ikta sahipleri devletten maaş almazlar, kendilerine verilen topraklardan topladıkları vergilerden geçimlerini sağlıyorlardı. Ancak kanunlarda yazılan vergiden fazla almaları kesinlikle yasaktı. Aksini yapanlardan iktaları derhal geri alınırdı.

İkta sahibinden memnun olmayan halk, başka bir iktaya gidip oturabilirdi. Bu yüzden memurlar, askerler gelirlerinin azalmaması için iktanın ve üzerinde yaşayan halkın kalkınmasına çalışırlardı. Çünkü gelir azaldıkça dirlik sahibinin eline geçen para da az olurdu. İşte bu sebeple ikta sahipleri iktalarında yaşayan halkı çalışmaya zorlarlar, onlara tohumluk dağıtırlar ve çift hayvanları verirlerdi. Bu yardım ve teşvik sayesinde, tarlalar, bağ ve bahçeler boş kalmaz, memleketin şen ve bayındır olmasına çalışılırdı. Eğer toprak sahibi ardı ardına üç sene toprağını sebepsiz yere boş bırakırsa arazisi elinden alınır ve başka yarar birine verilirdi.

İkta sahipleri ölünce veya azledilince toprakları ellerinden alınırdı. Hassa askerlerinin ve tımarlı sipahilerin ölümlerinde iktaları babaları yerine hizmet görmek şartıyla oğullarına verilirdi. Böyle iktalara "**Ocak**

zade iktaları"[202] denirdi. Eğer oğulları yoksa en yararlı askerlerden birisine bırakılırdı.

Selçuklular'da has ile tımar arasındaki dirliğe zeamet denilmeyip, hepsine birden ikta tabiri kullanılmıştır.[203]

Reayanın İkta Üzerindeki Hukuku

Miri toprak sisteminde devletin mülkiyet hakkı toprakların yüksek murakabesinden ibaret olup, ona bizzat tasarruf köylünün hakkı olarak tanınmakta idi. Böylece devlet, toprakların mülkiyet hakkını elinde bulundurmak suretiyle, amme menfaati için takip etmekte olduğu geniş zirai ve içtimai siyaseti tatbik ederken her türlü kolaylık ve serbestliği elinde tutuyordu. Bu sayede devlet kendi selahiyetlerine dayanarak, yeni fethedilen topraklarda aralıksız Orta – Asya'dan göç eden Türk kabilelerini yerleştirme imkanını buluyor, öte yandan da fetihten sonra büyük bir toprak aristokrasisinin zuhuru ile belirecek olan içtimai tezatlara da fırsat vermiyordu. Reayaya tanıdığı bazı haklar sayesinde de onu "**yarıcı"** veya "**serf"** vaziyetine sokmamaya dikkat ediyordu. Köylü işleyebildiği miktardaki toprağa kendi mülkü gibi tasarruf etmekte fakat bu toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek haklarına sahip bulunmamaktaydı. Bununla beraber umumiyetle ikta sahipleri gibi köylü de elindeki toprağı ziraat etmek şartıyla oğluna miras bırakabiliyordu. Bu bir teamüldü. Çiftçi, toprağı devlet namına idare etmekle mükellef ikta sahibine, tapu bedeli vererek tasarrufuna geçirdiği bu toprağı boş bırakmak veya terk etmek hakkında sahip değildi.[204]

Köylünün İkta'Sahibine Ödediği Vergi

Köylü işlediği toprak için onun verim kabiliyetine ve bulunduğu bölgenin arazi tahriri yapıldığı zaman tesbit edilen kanuna göre, mahsülünün bir kısmını, devletin mümessili olan ikta sahiplerine vermekle mükellefti. Ne devlet ne de ikta sahipleri reayadan kanunun

[202] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 113.
[203] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 113.
[204] Turan, **İslamiyet**, s. 140.

tayin ettiği toprak kirasından (vergi) fazla bir talepte bulunamazdı. Böylece devlet de bu kayıtlar dahilinde reayanın toprak üzerindeki bu tasarruf hakkına uymaya kendini mecbur hissetmekteydi. İbn-i Bibi'nin "**İkta sahiplerinin çiftçiden bir kuş kanadı fazla talepte bulunmalarına imkan yoktu**."[205] şeklindeki ifadesi de bu durumu çok güzel açıklar.

Köylünün ikta sahibine ne kadar vergi ödediği pek belli değilse de; bölgesine, istihsal maddesi cinsine ve verim derecesine göre, her yıl divan defterlerinde belirtilmek üzere "**Büyük Divan"** tarafından tesbit edilirdi. Bu miktar şer'i olan 1/10'dan fazla idi. Osman Turan bu miktarı 1/3 olarak belirtir.[206] Belirtilen miktardan daha fazla istenildiğinde veya aile dokunulmazlığına tecavüz edildiği zamanlar köylü ve çiftçi "**Büyük Divan"** a ve hatta doğrudan sultana şikayet edebilir, isterse bir başka yere göçebilirdi.

Köylünün mükellef olduğu vergi miktarının biraz fazla olması, çiftçilerin pek iyi durumda olmadıklarını göstermekte ise de; devletin herkesi topraklandırmak ve bütün memleket topraklarını işletme gayesi göz önüne getirilirse başka memleketlere nazaran, cemiyetin daha adil ve eşit olması, yalnız Batı Avrupa'nın feodal cemiyetiyle değil, İslâm memleketleri reayasıyla da mukayese edildiği takdirde Türk köylüsünün daha iyi bir vaziyette olduğu kesindir. Burada ifade edilen Türk köylüsünden maksat reayadır. İslâm memleketlerinde mülk üzerinde çalışan köylüler, miri toprak rejiminin bahşettiği bütün haklardan mahrum idiler. Hatta bazı bölgelerde toprak köleliğinin geçerli olduğuna dair vesikalar bile mevcuttur. Büyük mülkiyet sahipleri elinde çalışan reayanın toprak üzerinde hiçbir hakkı yoktu ve bir ameleden başka bir şey değildi. Öte yandan Bizans idaresindeki Anadolu halkının feodallar elinde Selçuklu devrine nazaran çok daha kötü ve sefil bir durumda olduğuna dair kafi derecede malumat vardır.[207]

---

[205] Turan, a.g.e., s. 140.
[206] Turan, a.g.e., s. 140.
[207] Turan, a.g.e., s. 142.

İkta'Sisteminin Meydana Gelişi

Selçuklu ikta'ı ve onun menşei hakkında hususi bir araştırma mahsulü olmayan bazı fikirlere rastlanmaktadır. Bazen Abbasiler'den alındığı veya İran tesiri bulunduğu belirtildiği gibi Bizans'tan geldiği hakkında da bir takım fikirler ileri sürülmekte idi. Halbuki Osmanlı tımarı Selçuklu İkta'ının bir devamıdır.

Selçuklu askeri ikta'ı hakkında malumat veren kaynakların bunu doğrudan doğruya Nizamü'l-mülk'ün icadı olduğunu söylemeleri, bu sistemin daha önce İslâm dünyasınca bilinmediğini açıklarken, İslâm müelliflerinin bunu Abbasi iktaı ve İran tesiriyle alakalı göstermediklerini de ortaya koyar.

Öyleyse İslâm dünyasında ilk defa Selçuklular'la birlikte tatbik edilen askeri iktaların menşeini, Selçuklular'ın İslâmi devreden önceki içtimai ve hukuki hayatlarında aramak icabeder. Eski Türk devlet telakkisi, içtimai hayat tarzı ve Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihi sebeplerle izah etmek gerekmektedir.

Yarı ve tam yerleşik bir hayata geçen göçebeler, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ziraat ettikleri zaman, bu müşterek mülkiyet esası otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahalarına da intikal ederdi. Hakikaten Yedi-su havalisinde oturan Kazak-Kırgızlar'ın ziraat ettikleri topraklarda ferdi mülkiyet ve cemaat mülkiyeti olmak üzere iki türlü mülkiyet hükümleri geçerli idi. Öte yandan Selçuklular'ın dahil bulunduğu etnik gruptan olan bugünkü Türkmenistan Türkmenleri'nde, toprakların ferdi bir mülkiyet ile birlikte, cemaat mülkiyet esasına göre bir hukuki duruma tabi olması ve bunların Anadolu dışında bulunmaları, Selçuk miri sisteminin menşeini izah etmek bakımından çok önem arz eder. Gerçekten Türkmenler'de de Kazak-Kırgızlar'da olduğu gibi hem mülk ve hem de "**sanaşık"** denilen cemaat mülkiyeti mevcuttu.[208] Cemaat mülkiyeti tamamiyle Türkmen Uruğ-Oymak teşkilatı esaslarına göre yapılmıştı.

[208] Turan, a.g.e., s. 158.

İşte bu suretle, Selçuklular'ın Anadolu'yu fethettikten sonra hususi toprak mülkiyetini kabul etmeyip bütün memleketi devlet mülkü (miri) haline getirmeleri hadiselerini eski Türk amme hukukunda yer alan bu toprak mülkiyeti an'anesinin bir devamı, İslâm Türk cemiyetine daha mükemmel bir şekilde intikali olarak izah etmek en doğru açıklama olur.

Selçuklular'ın İkta'Sistemine Karar Verişi

Selçuklu Devleti'ni Anadolu'da askeri iktalarla birlikte, miri rejimini tatbike sevkeden birinci sebep, toprak idaresi ve hukukundaki yukarıda açıklanan bu milli an'anesidir. İkinci mühim sebep ise, hiç şüphesiz Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihi ve içtimai şartların bunu zaruri kılmasıdır. Fakat Selçuklu Devleti bu sistemi, kendi geniş devletçi görüşlerine ve amme menfaati gayelerine uygun olarak tatbik ederken, şüphesiz daha büyük bir takım ameli maksatların tahakkukunu düşünüyordu.

Gerçekten Orta-Asya'nın aralıksız göçen ve İslâm ülkelerinde devlet ve yerleşik halk için bir kargaşa sebebi olan Oğuz kitlelerinin yerleştirilmesi Selçuklu sultanları için büyük bir mesele idi. Anadolu iktisadi zaruretle fethedildikten sonra, devlet, bir taraftan boşalmış bulunan Anadolu topraklarını bu muhacirlerle iskan edip Türkleştirirken, öte yandan yeni gelenlere de toprak bulmak mecburiyetinde idi. Bu da şüphesiz devletin bu topraklara tam tasarruf edebilmesi, yani toprak mülkiyetine, eski an'anesine uygun olarak elinde tutmasıyla mümkün olabilirdi.

Anadolu topraklarının miri haline getirilmesi an'ane ve tarihi zaruretlere uyularak yavaş yavaş mı ortaya çıkmış, yoksa fütuhat esnasında sultanlar ile ilim adamlarının verdiği bir kararın tatbiki neticesi midir? Bugün bu durumun açıklanması imkansızdır. İhtimal ki Sultan Melikşah zamanında devletin teşkilatlandırılması için cereyan eden idari ve hukuki faaliyetler arasında Anadolu'nun mirileştirilmesi hadisesi de vuku bulmuştur. Daha o zamanda Anadolu'da kurulan askeri iktaların miri topraklar üzerinde tahsis edilmiş olması mümkündür. Bu takdirde sultanlarla İslâm ulemasının ve İslam

hukukunun fetih esnasında bahşettiği haklarda ve Hz. Ömer'in Irak taraflarında fetih sırasında kabul etmiş olduğu miri sistemden[209] bir kıyas mevzuu olarak faydalandıkları ve bu suretle İslâm hukukiyle örfi Türk hukukunun telifine çalıştıkları ihtimali de mevcuttur.[210] Bu sistemin Bizans'tan geçtiğine dair iddialar ise, Fuat Köprülü tarafından ilmi deliler gösterilerek çürütülmüştür.[211]

Haraci Topraklar

Selçuklu sınırları içinde yaşayan Hıristiyan veya Museviler'den sahibi oldukları arazilerden, onları koruma ve yaşatma hakkı olarak alınan vergiye "**haraç"** denirdi. Eğer gayri müslim, Müslüman olursa mükelleften alınmazdı. Müslüman olmayan bağlı hükümetler, prensler ve mahalli hakimlerden alınan haraç hazineye gönderilirdi.

Arap fetihleri döneminde, eski Müslüman ülkelerinde devlet toprakları içine girmeyen topraklar,[212] genellikle önceki sahiplerinin ellerinde bırakılmıştır. Bu kimselerden haraç alınmaya devam edilmiştir. Çünkü haraç, bu kimselerin daha önceki rejimler döneminde ödedikleri vergilerin yerini tutuyordu. İlk dönemlerde haracın yalnız gayri müslimlere uygulandığını söylemek mümkündü. Çünkü Araplar'dan başka Müslüman yoktu. Fakat zamanla toprakların özelliğini değiştirmediği gerekçesiyle, Müslüman olmuş toprak sahiplerinden haraç alınmaya devam edilmiştir. Halbuki o dönemde önceleri bazı bölgelerde uygulanan başka bir toprak vergisi cizye yaygınlaşmaya başlamıştı. Cizye Müslümanlığı kabul edenlere uygulanmaz, yerini zekata bırakırdı. Çok daha sonraki dönemlerde bile cizye ile haracın birbirinin yerine kullanıldıklarını ve ikisi arasında bir ayırım yapılmadığını biliyoruz.[213]

Geleneksel toprak vergisi olan haraç, yalnız toprak sahibinden alınır, kiracılardan alınmazdı. İbn-i Bibi de Selçuklular'ın bağımsızlık

[209] H. Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara, 1978, s. 72-73.
[210] Turan, a.g.e., s. 159.
[211] Cin, a.g.e., s. 93.
[212] Daha önceki devletlerin toprakları veya kişilerin özel malı büyük çiftlikler.
[213] Cahen, a.g.e., s. 185.

döneminde devletin başlıca gelir kaynağı olan haracın Hıristiyanlara uygulanan bir vergi çeşidi olduğunu bildirir.

Mülk Topraklar

Selçuklular memleketin bütün topraklarında devlet mülkiyet esasını kabul ve tatbik etmekle beraber, bazı maksatlarla sınırlı da olsa hususi toprak mülkiyetine de müsaade etmişlerdir. Hükümdar yararlıklarını gördüğü devlet büyüklerine, dini ve kültürel alanlarda hizmetleri geçenlere miri araziden bir kısmının mülk olarak verirdi. Ancak bundan sonra o topraklar verilen şahsın olurdu.

Hususi şahısların mülk halinde bulunan toprakları hukuki mahiyetleriyle başlıca üç kısma ayrılıyordu:

1. O sırada İslam memleketlerinde geçerli olan, bugünkü manasıyla mülkiyet şeklidir. Yani böyle bir toprak mülkiyetine sahip olan, devlete muayyen ve kanuni vergilerini vermek suretiyle ona tam manasıyla temellükte serbesttir, toprağını satar, vakıf ve hibe eder, ölünce şer'i miras hukuku hükümlerine göre vereselerine intikal ederdi. Bu türlü mülk toprakla şehir ve kasabalar civarında bulunan sulak tarla, bahçe ve meyvalıkların dahil olduğunu gösteren türlü kayıtlar mevcuttur. Bu topraklardan devlet, arazinin verim kabiliyetine, nehir, kanal veya dolapla sulama vaziyetine göre değişen örfi ve şer'i vergiler almakta idi. Zaman zaman bu vergilere esas olan tahrirler yapılıyordu.[214]

2. Mülk toprakların ikinci çeşidi ise, devletin köy ve mezra gibi muayyen toprak parçaları üzerinde, kendisine ait hak ve selahiyetleri hususi şahıslara terk etmesidir. Bunun menşei, Selçuklu sultanlarının kendilerine fevkalade hizmet etmiş olanlara ikta vermekten daha büyük bir ihsan olduğu için, bu gibi yerleri temlik etmesidir. Selçuklu sultanları türlü vesilelerle ve bilhassa tahta çıktıkları zaman güzide beylere bu türlü mülkler verdiklerine dair kaynaklarda bir hayli malumat vardır. Bu temliklerin bazan birkaç köyü de aşarak bir vilayeti içerisine alan bir genişliğe kadar uzandığı oluyordu.

[214] Turan, a.g.e., s. 145.

Miri topraklardan ayrılarak yapılan bu mülklerde, mülkiyet, birinci nevide olduğu gibi, toprağa tasarruf şeklinde tam mülkiyet olmayıp, devletin miri topraklardaki vergilerinin şahıslara terkinden ibarettir.[215]

3. Sultanların bir hizmet karşılığı olarak verdikleri mülk topraklar yanında, beylere veya zenginlere para karşılığı olarak temlik ettiği köyler de vardı. Satış suretiyle yapılan bu temliklerde de mülkiyetin devlete ait vergilere mahsus olduğu, bizzat bunların satış fiyatlarıyla da tespit edilebilmektedir.[216] Bu gibi köylerin vergilerine tasarruf manası içeren temliklerde mülkiyet hakkı tamdır. Yani şahıs mülkünü satabilir, vakıf, hibe edebilir, evladına bırakabilirdi. Esasen bu husus temliknamelerde de açıkça yazılırdı. Satış suretiyle yapılan bu temlikler miri topraklardan yapıldığı için, devlet kendi hakkını terk eder ve reayanın hukukuna riayete mecbur olarak, toprağın bizzat tasarrufunu satamaz veya temlik edemezdi. Bu münasebetle miri halinden mülk haline ve mülk halinden vakıf haline gelen bu gibi köylerde çalışan reayanın hukuki durumunda bir değişiklik mevzuu değildir. Reaya eskiden devlete veya onun mümessili ikta sahibine verdiği vergileri, bu sefer aynen malikane sahibine veya vakıf haline gelmişse, vakfın mütevellisine verirdi. İkta sahipleri ile mülk sahipleri arasındaki fark, mülk sahiplerinin ellerindeki toprakları satmak, vakıf, hibe ve miras yapmak hakkına tamamiyle malik oldukları halde, ikta sahipleri ancak teamül ve birtakım şartlar mucibince elindeki toprağın idaresini ölümünden sonra oğluna bırakabilirdi.

Vakıf Topraklar

Selçuklu sultanları yararlıklarını gördükleri devlet adamlarına din ve ilim mensuplarına miri araziden bir kısım topraklar ayırarak, hayır, kültür, sosyal ve aynı zamanda dini yapılan için verirlerdi. O takdirde miri topraklardan ayrılan bu kısım topraklar artık o kişinin mülkü olurdu. Kendilerine hükümdar tarafından verilen arazinin gelirleri, o zatın yaptırdığı cami, medrese, hastane, kervansaray gibi dini kurumların yapılmasına,[217] onarılmasına, buralarda çalışan insanların maaşlarına, özellikle vâkıfın ölümünden sonra bu haklar vakıf ailesine yoksa onun

[215] Turan, a.g.e., s. 146.
[216] Turan, a.g.e., s. 146.
[217] Cahen, a.g.e., s. 180.

gösterdiği kişiye geçer, gelirleri toplar, giderleri de vakfiyesi şartınca o harcardı. Bu zata "**mütevelli"** denirdi.[218]

Vakıf, bir kurumun yararına, daha doğrusu onun tesirliliğini sürdürmesini sağlayacak kimselerin yararına, bir mülkün başkasının eline geçmesini önlemek demektir.[219] O mülkün sahibi bunu süresiz olarak bağışlamaktadır. Bir daha bu mülk üzerinde hak öne sürmesi söz konusu olamaz. Bunlara yalnız bazı kiralama işlemleri uygulanabilirdi. O dönemden başlayarak bu tür vakıflar bütün Müslüman ülkelerinde yaygın bir hale gelmiştir. Moğol döneminde aileler mallarını korumak, ya da o zamana kadar kurumlar için devlet bütçesinden ayrılmış paraların, artık devlet bütçesinin de tehlikeye düşmesi sebebiyle, sağlanmasını gözetmek için bir vakıf mülkü yönetimi altına girmelerinin daha uygun olacağını düşünmüşlerdir.[220]

Vakıf şekline dönüştürülen mülkler, önceki özelliklerini aynen koruyorlardı. Eğer bunlar ekili topraklarsa orada yaşayan köylüler, önceki sahiplerine olduğu gibi yeni sahiplerinin de yönetimi altına girerlerdi. Önceki sahipleri için yerine getirmekle mükellef oldukları şeyleri bu sefer yeni sahipleri için yerine getirirlerdi.[221]

[218] Uluçay, a.g.e., s. 278.
[219] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.
[220] Cahen, a.g.e., s. 180-181.
[221] Cahen, a.g.e., s. 181.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A - SELÇUKLULAR'DA EKONOMİ

Selçuklular'da ekonomi üç başlık altında işlenecektir. Bunlar;

a. İktisadi Hayat

b. İstihsal, İhracat ve Servetlerin birikmesi

c. Para iktisadiyatında tekamül ve yeni usullerdir

İktisadi Hayat

Türk-İslâm devletlerindeki iktisadi hayat, Bozkırlı Türk'ün köylü kültürüne geçişinin başlıca sebeplerinden biridir. Bozkır ikliminden farklı coğrafi şartlar, tarıma elverişli topraklar, kasabalarda ticari faaliyetin canlılığı, Türkler'i zamanla yerleşik bir hale getirdi. Bu devletlerde kudretli orduların gözcülüğünde işleyen muntazam bir teşkilat vardı. Ticaret yolları korunuyor ve sürekli kontrol altında tutuluyordu. Uzak Doğu'dan Avrupa'ya kadar olan ticari faaliyet, son derece hızlanmıştı. Bunun sonucu olarak devletler zenginliğe, halk refaha kavuşmuştu. Zaten Selçuklu idaresi ve teşkilatının devamlılığını temin eden âmillerden birisi de iktisadi hayatının kudreti olmuştur.[222]

[222] Kafesoğlu **Selçuklu**, a.g.e., s. 153.

Ortaçağın en büyük askeri gücüne sahip olunması ve sultanların ziyaretlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutlanmasında düğünlerde kaynakların verdikleri bilgilere göre ihtişam ve büyük masraflar, zenginliği ve iktisadi dengenin varlığını ortaya koyar. [223]

Hamdulah Kazvini'ye göre Sultan Melikşah zamanında Selçuklu ülkesinin yıllık geliri 21. 500 tümen kırmızı altın (Zer-i surh) ve haraç olarak alınan senelik vergi ise 20. 000 miskal altın (tala) idi.[224] Sadece büyük hükümdarlar değil, ikinci derecedeki devlet başkanları bile altın para bastırabiliyordu. Mesela, tarihçi Eftalüddin Kirmani'nin verdiği bilgiye göre Kavurd'un parası 150 sene sonra dahi değerini korumaktaydı.[225]

Selçuklular hakim oldukları bölgelerde sulama, kanal ve tesislerine verilen önem sayesinde zirai üretimi artırmışlardır. Nitekim bu sayede Merv ovalarında pamuk ziraati çok gelişmişti. Her şehirde kendine mahsus sanayi ve imalat ilerlemişti.[226]

Anadolu Selçukluları'nda da ticaret, devletin ana siyasetini tayin etmiştir.

Selçuklular, o çağda kıtalararası transit merkezi olan Anadolu'nun önemini takdir ettikleri için siyasetlerini de bu esasa göre ayarladılar. Böylece memleket çok daha güçlü olarak kalkındı. Türkiye bütün tarihi boyunca en refahlı devrini o çağda yaşamıştır. Yurdu baştan başa kaplayan ve bugün harabeleri bulunan kervansaraylar, iktisadi gelişmenin büyüklüğünü gösteren delillerdir.[227]

Ortaçağ Türkiye'sinin büyük zenginliği birinci derecede ticarete dayanıyordu. Avrupa'da modern sanayinin ilk defa teşekkül ettiği Flandr ve Şampanya gibi ülkelerle, ilk zengin ticaret siteleri olan İtalyan limanları, Haçlı seferlerinden sonra Türk tesirinde kaldılar.[228] Bu suretle

---

[223] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 154.
[224] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 154.
[225] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 154, A. Sevim – E. Merçil, a.g.e., s. 518.
[226] A. Sevim, E. Merçil, a.g.e., s. 518.
[227] İ. Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 369-370.
[228] Y. Öztuna, **Türkiye Tarihi**, II – İstanbul, 1964, s. 333.

Avrupa'da Burjuva denilen orta sınıf doğdu. Bunun sonucu olarak da modern Avrupa cemiyetinin teşekkülü sağlandı.

IV. Haçlı seferinden sonra Venedikliler'le Cenevizliler'in yakın doğuya ayak basarak Ege Denizi'ne hakim olmaları, İstanbul'da Galata'da bir muhtar Ceneviz sitesi kurulması, Cenevizliler'in Karadeniz'e çıkmaları, Kuzey Anadolu ve Kırım sahillerinde üsler edinmeleri Avrupalılar'ın gözünü açtı. Doğu Avrupa da Kıpçak Türkleri ile ticari münasebetler kuruldu. Bu suretle Avrupa'ya lüks Doğu malları yavaş yavaş girmeye başladı.

Türkiye cihan transit merkezinin düğüm noktasını teşkil ediyordu. Mısır-Suriye Türk-Memlük Sultanlığı bile güç kaynağı olan Kıpçak Türk kölelerini Türkiye yoluyla getiriyordu. Doğu Akdeniz'e Venedikliler hakimdi. Kıbrıs Krallığı bu hakimiyeti kesinleştiriyordu. Bu suretle Çin'den ve Hind'den başlayarak İran ve Orta Asya'da biriken muazzam ticari emtia, Türkiye'den yakın doğuya tevzi ediliyordu.[229]

Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler, burada esnaf, zanaat sahibi, nakliyeci, işçi vb. olarak bütün ekonomi hayatına katılmakta idiler. Neticede eski kasabalar büyümüş, gelişmiş; kapalı çarşıları, camileri, medreseleri, imarethane, darüşşifa gibi kültürel ve sosyal tesisleri ile birer merkezi Türk-İslâm beldesi haline gelmişlerdir. Türkçe isim konulan yeni şehirler kuruluyordu.[230]

Türk-İslâm devletlerinde iktisadi faaliyetin Müslüman Türkler'e kolayca geçişinin önemli sebeplerinden biri de XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gelişen Ahilik teşkilatıdır. Bu teşkilatın kurulmasında ve bütün İslâm memleketlerinde gelişmesinde rehberlik yapan Abbasi Halifesi en-Nasr li-Dinillah'dır. Son derece düzenli ve disiplinli olarak yürütülen loncaların dışında kaldıkları için bir takım zorluklarla karşılaşan gayri müslim unsurun kendiliğinden ve büyük ölçüde İslâmlaşmasında Ahiliğin önemli tesirleri olmuştur. Çünkü Anadolu'nun Türkleşmesinde baskı, göçürme, öldürme nasıl yoksa,

[229] Y. Öztuna, a.g.e., s. 234.
[230] İ. Kafesoğlu, **Milli Kültür**, s. 360.

İslâmlaşmasında da her hangi bir zor kullanılması söz konusu olmamıştır.[231]

Ortaçağ Türkiye'sinde dini ve içtimai yardım müesseseleri o kadar yaygın ve hizmetleri o derece çeşitli idi ki, bu hususta Müslüman ve Hıristiyan seyyahlar hayranlıklarını ifade ederler. Mesela, meşhur seyyah İbn-i Batuta (1304-1369), Anadolu'yu "**Şefkat diyarı"** olarak vasıflandırır. Hiçbir memlekette görmediği cömertliğin burada mevcut olduğunu ve hususiyetle sanat ve ticaret hayatını idare eden Ahilerin teşkilatını ve bu hususta ki aşkın meziyetlerini canlı bir şekilde tasvir eder.[232]

Gerçekten bu sebeple Anadolu Türkleri uzun zaman Keykubad devrini "**Uluğ Keykubad"** adı ile bir saadet devri ve Moğol istilasının başlangıcı olan Kösedağ mağlubiyetini ise "**Baycu Yılı"** adıyla bütün felaketlerin menşei sayarlar. X. Asır Arap coğrafyacıların her memlekette zenginlerin servetlerini kendi zevk ve eğlenceleri için kullandıkları halde Maveraünnehir halkının mallarını din ve hayır yolunda sarf ettiklerini, bu ülkede gaziler ve yolcular için binlerce ribat bulunduğunu ve bunlara çok zengin vakıflar yaptıklarını yazarlar ki, bu da Selçuklular'la gelen hayır ve insanlık duygularının menşeini gösterir.

İstihsal, İhracat ve Servetlerin Birikmesi

Türkiye'nin zenginliği, devrinde isabetli bir görüşle "ticaretin genişliği, gümrüklerin azlığı, istihsalin bolluğu, otlak ve hayvanların çokluğu ve memleketin denizlerle çevrili" bulunmasıyla izah ediliyordu. Türkiye; İran, Suriye ve Irak'a çok sayıda hayvan ihraç ediyor, meşhur atlarını da ağır bir fiyatla satıyordu.[233]

Sivas yakınında demir, Kastamonu ve Diyarbakır civarında bakır, Bayburt, Gümüş (Gümüşhacıköyü) ve Kütahya havalisinde gümüş madenleri çıkarılıyor,[234] Şarkikarahisar ve Kütahya'nın zengin şapları

[231] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 360.
[232] O. Turan, **Medeniyet**, s. 287.
[233] O. Turan, a.g.e., S. 288.
[234] O. Turan, **Medeniyet**, s. 288.

İtalya'da inkişafa başlayan dokuma sanayiinde boya maddesi olarak kullanılmak üzere ihraç ediliyordu.[235]

Türkiye'de sınai İstihsal ve ihracat da çok ileri bir derecede idi. Çoğu göçebeler tarafından yapılan nefis halılar, yalnız Avrupa'ya değil, İslâm ülkelerine de sevk ediliyordu.[236] Göktürkler zamanında Türkistan halıları çok meşhur idi.[237]

Halk evlerini aydınlatmak için kullandığı nebatı yağları bezirhanelerde çıkarıyor ve sabun imalatı da buralarda yapılıyordu. Zenginler ise evlerini daha lüks bir madde olan balmumu ile aydınlatıyordu.[238]

Selçuklu âbidelerinde görülen zarif çiniler kaşihanelerde yapılıyordu. Köle ticareti de çok ileri idi. Kuzeyden gelen Kıpçak Rus ve Çerkez köleleri Anadolu'dan İslâm ülkelerine, bilhassa Mısır'a gidiyordu. Eyyübi ve Memlük devletlerinin ordularını, saraylarını dolduruyordu. Sivas köle ticaretinin büyük merkezlerinden biri idi. Meşhur Baybars, Sivas'tan alınmış bir köle idi. Bu köleler arasından yüksek emirlerden başka pek çok da ilim adamı yetişmiştir.

Selçuk Türkiye'si bu istihsal ve ihracatına karşılık İslâm ülkelerinden kuzeyde Bulgar, Kıpçak-eli, Bizans ve Avrupa'dan da geniş ölçüde ithalat yapıyordu. Şeker; Mısır, Şam ve Irak'tan, çeşitli kumaşlar; Mısır, Bağdat, Şam ve Tebriz'den, kürkler ise Bulgar ve Rus ülkelerinden ithal ediliyordu. Daha sonraları da Avrupa'da miğferler, mancınıklar, gümüş Venedik tulgaları, fenerleri Frenk kalkanları, zırhlar, sabun, kurşun ve çeşitli pamuklar ithal ediliyordu.

Asker bir millet olan Türkler, silahlarının çoğunu memleketlerinde yapıyorlardı. En cins atlar Kastamonu ve Germiyan'da yetiştiriliyordu. Türkiye'de her şey ucuz olduğu halde Anadolu iğdişleri 1000 dinara satılıyor ve başka ülkelere de gönderiliyordu.[239]

---

[235] A. Sevim, E. Merçil, a.g.e., s. 519.
[236] A. Sevim, E. Merçil, a.g.e., s. 519.
[237] O. Turan, a.g.e., s. 289.
[238] O. Turan, a.g.e., s. 290.
[239] O. Turan, a.g.e., s. 290.

Milletlerarası ticaret ve mübadelenin genişlemesi Anadolu'da birtakım milletlerarası pazarların (panayır) teşekkülüne sebep oldu. Bu pazarlarda Türk, Rum köle ve cariyeleri, güzel at ve katırlar, kumaşlar, kunduz ve samur kürkleri satılırdı.

Devlet adamlarının maaşları ve ikta gelirleri de onlara yüksek bir hayat bahşediyordu. Türkiye'de pek çok ve büyük hayır müesseseleri ve vakıfları olan Konyalı vezir Sahib-Ata Fahreddin Ali muazzam bir servete sahib idi. Sultan I. İzzeddin Keykavus'un düğünü, devrin debdebesini göstermesi bakımından çok mühimdir. Beylerbeyi Seyfettin Torumtay, hayatını kurtarabilmek için Abaka Han'a 400.000 dirhem para, 200 at, Moğol kumandanlarına kıymetli hediyeler ödemiş ve 100 kişilik bir Moğol kıtasının bir kışlık masrafını da üzerine almıştı.[240]

Para İktisadiyatında Tekamül ve Yeni Usuller

Selçuklular'dan önce Irak bölgesinde bulunan bankacılık (cehbeze), bu devirde genişliyor, bankerler (cehbez) zenginlere ve büyük devlet adamlarına ait meblağları kâr (faiz) karşılığı kullanıyor, icabında devlete borç para veriyor, karşılığında da bazı vilayetlerin vergilerini iltizam usulüyle ve kârıyla alıyordu. Muamelelerde çek, havale senetleri (süftace) %10 bir kâr karşılığı, sermaye ve servetlerin ülkeler arası naklinde tehlike ve güçlükleri bertaraf ediyordu.[241] Bu işleri de umumiyetle Yahudiler yapıyordu. Bununla beraber Avrupa'da banka gibi çekin de muamelatta kullanılması ancak 1416'da Palermo'da ortaya çıkmıştır.[242]

XI. asırda Uygur hanları kumaş parçaları üzerine mühür basarak tedavülde kağıt para gibi kullanıyorlardı. Bunlara "**kumdu"** deniyordu. Gerçi Çin'de kağıt para kullanılıyorsa da, bu usulü Moğollar'ın, Uygurlar'dan görerek götürmüş olmaları ihtimali kuvvetlidir.

---

[240] O. Turan**, Medeniyet**, s. 294, 295, 296.
[241] O. Turan, a.g.e., s. 301.
[242] O. Turan, a.g.e., s. 302.

Bu paraların hazırlanması ve tab'ını tafsilatıyla anlatan Marco Polo, Kaan'ın mührü basıldıktan sonra tedavüle çıkarıldığını ve taklidinin ölüm cezasını gerektirdiğini bildirir. Yeni çıkan bir Çince kaynağa göre Kubilay Han "piyasadaki kağıt paranın, gösterilecek altın ve gümüşün miktarı kadar tedavüle çıkarılabileceğini emretti" şeklindeki kayıt, sistemin modern esaslara uygunluğunu belirtmek bakımından çok önemlidir. Bu Çin paralarına "çav" deniyordu.[243]

Kaşgarlı Mahmut Suvar Türkleri'nin de ticarette "**ekin"** denilen kumaş parçalarını kullandıklarını söyler.[244]

Para yerine geçen usul ve vasıtaların Orta – Asya ve uzak Şark'da mevcudiyeti ve İranlılar vasıtasıyla Araplar'a geçmesi dikkat çekicidir.

Atabek Nureddin Mahmut (1146-1174) zamanında Suriye'de "**kırtas"** adı ile bir para tedavülde idi. Nitekim gümüş çubuklara "**kırtas"** denildiği gibi, X. Asırda gümüş dirhemlere de "**varak"** ismi veriliyordu.[245]

Türkiye Selçukluları ticareti teşvik için türlü tedbirlere baş vururken ayrıca bir para politikası da takip ediyordu. Selçuk altınları büyük ve yüksek ayarlı ve Selçuk akçeleri de halis olduğundan Mısır'da, Bizans'ta ve diğer yabancı memleketlerde çok rağbette idi. Kavurt'un paranın ayarını sağlam tuttuğu bilinmektedir. Moğol istilasından sonra Türkiye'de artık Selçuklu altınları kalmamış, beylikler devrinde İlhani, Mısır ve Floransa (florin) altınları tedavülde onların yerini almıştır.

Para iktisadiyatının bu derece ilerlemesi para ticaretinin meşruiyet kazanmasını gerektiriyordu. Halbuki Hıristiyanlık gibi İslâmiyet de para ticaretinin bir esası olan faizi (riba) haram kılıyordu. Fakat iktisadi zaruretler faize dolaşık yollarla cevaz veren bir takım şer'i formüller (hile-i şer'iyye) meydana çıkardı. Bu usullere göre faizle para ikrazları devam etti. Fakat bununla beraber faiz, hangi şekliye olursa olsun, daima günah sayılmış, hatta nakitlerin naklinde kullanılan havale mektupları ile kazanılan para da bazan meşru sayılmamıştır. Bu

[243] O. Turan, a.g.e., s. 301.
[244] O. Turan, a.g.e., s. 302.
[245] O. Turan, a.g.e., s. 304.

sebeple dindar zenginler paralarını emlake, akara, imalâthanelere yatırır ve gelir sağlarlar veya ticari şirketlere katılırlardı.[246]

İslâmiyet kar ve zarara iştirak şartıyla, her türlüsüne olduğu gibi ticari şirketlere de geniş imkanlar tanımakta ve sermayedarın veya taraftarlardan birinin sermayesi dışında faaliyetlere katılmasını şart koşmamaktadır.

Orta-Asya'da ticaret hep ortaklık şeklinde yapıldığı için XIII. asrın başlarında artık tüccar yerine "**ortak"** kelimesi kullanıyordu.

Hamdullah Kazvini'ye (Nuzhatü'l-Klüb) göre Selçuklular zamanında Anadolu vilayetleri vergi toplamı 15 milyon dinar, Doğu Anadolu ve Musul vilayeti yekunu 10 milyon dinar, Ahlat bölgesi 2 milyon dinar tutarken, Moğol istilasından sonra, İran'da olduğu gibi Türkiye'de de meydana gelen tahribat ve iktisadi çöküş dolayısıyla bu rakamlar sırası ile 3.300.000, 1.900.000 ve 390.000 dinara düşmüştür.[247] Bu rakamlara göre Anadolu vergileri toplamı 27 milyon dinara ulaşırken İlhanlılar zamanında (1336 yılına ait vergi defterlerine göre) 5.530 bin dinara düşmüş bulunuyordu.[248]

Bu sıralarda, meşhur Alman iktisatçı Sombart (1863-1941)'ın hesaplarına göre XIV. asır başlarında Fransa krallığı bütçesi dört milyon altın Franga zor ulaşıyordu. Nitekim devrin Avrupa seyyahlarına göre sadece İlhanlılar'ın başkenti Tebriz şehrinin bütçe toplamı o devir Fransa veya İngiltere krallıkları gelirlerine eşit bulunuyordu.[249]

[246] O. Turan, a.g.e., s. 306.
[247] O. Turan, **Medeniyet**, s. 299.
[248] O. Turan, a.g.e., s. 300.
[249] O. Turan, a.g.e., s. 301.

BEŞİNCİ BÖLÜM

A - DİNİ HAYAT VE TARİKATLARIN KURULMASI

a) Dini Hayat

Türkler X. yüzyılda İslâmlığı kabul ettiler. Bu tercihte İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve inanç sistemlerinin İslâmi inanç sistemine uygunluğu geniş ölçüde rol oynadı.[250] Tabi bu hususta Kuteybe'nin kılıcını da unutmamak gerekir.[251]

Selçuklular'ın devlet kurdukları alanda bulunan yerli halk Farsça konuşuyordu. Kur'an ve dinin dili ise Arapça idi. Türk halkı bu iki dile de yabancı idi. Bu yüzden bütün sivil memurluklara İranlılar'ı tayin etmek zorunda kaldılar. Böylece devleti kuran Türkler, bir dereceye kadar İranlılar'a bağlanmış oldular.

Selçuklu Türkleri Sünniliğin dört mezhebinden biri olan Hanefiliğe bağlı idiler. Kısmen Şafi olanlar da vardı. Çünkü aslen Türk olan Semerkant'lı Ebu Mansurü'l-Matüridi (Ö. 944) tarafından, Maveraünnehir bölgesinde, insanda iradeyi kabul etmek suretiyle, ilahi emri akıl ve delillerle ispat cihetine giderek, şeriatı akli plana intikal ettirmek[252] ve hukuki yönlerini de daha ziyade Türk çevrelerinden

---

[250] O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1969, s. 150, Turan**, Medeniyet**, s. 43.
[251] Z. Kitapçı, **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, Konya 1995, s. 57.
[252] Kitapçı, **a.g.e**., s. 83.

almak yolu ile geliştirilen Hanefilik, düşünce tarzı bakımından gerçekçi olan Türkler arasında, en çok ayılan mezhep olmuştur.[253]

Abbasi halifelerinin de aynı mezhebe bağlı bulunmaları, iki iktidar arasıdaki bağı daha da kuvvetlendirmiştir. Zaten Abbasi halifeleri Anadolu Selçuklu Devleti'ni, daima hudutlarda cihatla uğraşan gaziler olarak gördüler ve bu sebeple Selçuklular sevgi ve hürmete mazhar oldular.

Sünniliğin bayraktarlığını yapan Selçuklu idaresi İslâmiyet'in gaza fikriyle Türk'ün fütuhat anlayışını birleştiren bir siyasi kuruluş olduğu için, Müslüman ülkelerde hakimiyet sağlandıktan başka, Fatimiler'le de mücadele mana kazanış ve Haçlılara da başarı ile karşı koymak mümkün olmuştur.[254]

Böylece aslında birer Orta-Asya Türk "**alpı"** olan cengaver "baba" lar, "abdal" lar diye adlandırılan Türk şahsiyetlerin rehberliğinde, Horasan'ın ruhani havasında "**Alp-eren"** ler, savaş ülkesi Anadolu'da ise "Gazi" ler olarak, vatani vazifelerini ifa etmişler, Osmanlı Devleti devrinde de Rumeli uçlarında aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir.[255]

Hoca Ahmed Yesevi (Hazret-i Türkistan)'den feyiz alan ve onun yolunda yürüyen dervişler, Türk askerleriyle ve onların önünde gelerek, İslâmiyet'in yayılmasında çok önemli rol oynuyorlardı. Bu dervişlerin kurdukları tarikatlar, Türk halkının büyük heyecanı olan bir iman çevresinde toplanıp, coşkun bir manevi hayat yaşama ihtiyacını karşılıyordu. Aynı tarikatlara, sadece ellerinde asaları, sırtlarında abaları, diyar diyar dolaşıp, halka tasavvuf heyecanları aşılayan, alabildiğine rind ve gezici dervişler yetiştirmekle kalmıyordu. Tekkelerde, zaviyelerde yalnızlık köşelerine çekilip kendilerini inanış hallerine bırakan ve tasavvufi miskinlik içinde ömürlerini riyazatla geçiren kimselerin sayısı fazla değildi. Dervişler fetih ordularının önünde, başı açık, yalın ayak yürüyerek, hiçbir maddi menfaat düşünmeden harb ediyor, askerleri cihada teşvik ediyorlardı.

[253] İ. Kafesoğlu, **Selçukçular**, s. 157-158.
[254] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 163.
[255] İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 163.

Yesevilikten doğan Bektaşiliğin aynı zamanda askeri bir sınıfın resmi tarikatı haline gelmesi de bundan dolayıdır.[256]

Anadolu'nun Türkleşip İslâmlaşmasında çok önemli rol oynayan bu dervişlerin kurdukları tarikatlar yanında bir takım uygunsuz ve zararlı tarikatlar da kurulmuştur. Bu uygunsuz tarikatların ilki Babai tarikatıdır.[257] Bu tarikat XIII. yüzyıl başlarında Anadolu'ya Moğol baskısı yüzünden göçen Baba İlyas adlı, Vefaiye tarikatına mensup biri tarafından kurulmuştur. Baba İlyas'ın ölümünden sonra Babai tarikatının şeyhi olan Baba İshak, Amasya, Maraş ve Kefersud çevresindeki göçebeler arasında büyük bir isyan başlatarak şeyhlikten şahlığa geçmek istemiştir(1240). Bu isyan bastırılmış (1249) ama, tesiri uzun zaman devam etmiştir. Çünkü yakalanamayan Babailer, Anadolu aşiretleri arasına dağıldılar. Buralarda Batını inançları aşıladılar. Babaların etkisiyle, pek çok sahte nebiler ve dervişler türeyip etrafa dağıldılar. Karamanoğulları'nın atası Nure Sufi ve Cimri de Babailer şeyhi durumunda idiler. Bir kısım Babailer'le Dobruca'ya giden Sarı Saltuk ile Buzağı Baba, Geyikli Baba, Barak Baba, Babailer'in ünlü şeyhlerinden idiler.[258] Şeyh Bedreddin Simavi de bunlardandır.[259]

Yüksek devlet memurları, bilginler, camilere ve medreselere giderek ibadetlerini yaptılar ve bilgilerini artırmayı başardılar. Fakat geride kalan halkın % 95'inden fazlası, olduğu gibi kaldı. Çünkü bunlar ne dini ne de halkı anlıyorlardı. Bu yüzden de camiden kaçıyorlardı. Ayrıca bunları dinin yasakları; namaz, oruç, zikir gibi kalıpları sıkıyordu. Bunları yapamayanlara da ağır cezalara çarptırılacakları belirtiliyordu.[260] Sünnilik medreseden idare ediliyordu.

---

[256] İ. Kafesoğlu, **Selçuklular,** s. 163.
[257] Y. Boyunağa – B. Şen, **Türkiye Tarihi**, Ankara, 1977, s. 105.
[258] Y. Boyunağa – B. Şen, a.g.e., s. 105-106.
[259] İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara, 1972, s. 362.
[260] W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, 1963, s. 192.

Tarikatların Kurulması

Yukarıda anlatıldığı gibi halk ortada kalmıştı. Ayrıca Şiiler, İsmaililer,[261] Fatimiler ve Büveyhoğulları da bozgunculuğa devam ediyorlardı. Bunlar daha çok Ali-Muhammed-Allah'ı esas tanıyorlar, Hanefi-Sünni inançlarına ve hatta ibadet şekillerine, birçok noktada katılmıyorlardı. Yeni kurulan bu sapık tarikatlar, dailer vasıtasıyla kuzey Afrika'dan Horasan'a kadar inançlarını açık ve kapalı bir şekilde yayıyorlardı.

XI. yüzyılda başta Kadirilik, Kübrevilik, Yesevilik gibi bir takım tarikatlar kuruldu. Bunlar bulundukları yerlerde tekkeler açılar. Buralarda halka inanç ve düşüncelerini aşıladılar. Bu yeni kurulan tarikatlar, Türkler'in eski dinlerine ait bazı unsurları da içlerinde barındırıyorlardı. Çünkü bunlar halkın durumuna göre konuşuyorlardı.[262] Tarikat şeyhleri, konuşmalarını medresedeki gibi kitabi değil, halkın anlayacağı şekilde anlatıyor, dinde raksa, müziğe ve şiire kıymet veriyor, halkı savaşa zorluyor, ilerde olacak şeylerden söz ediyor, kerametlere önem veriyorlardı. Gerçi bunlar İslâmlık inancından uzak şeylerdi. Fakat Allah'ın birliğine inanıyorlar, peygamberleri tanıyorlar, ancak yaradılışı, Allah'a ulaşmayı daha başka düşünüyorlardı. Tasavvuf inancı ile Allah ve kainatı "**Vahdet-i Vücud"** şekliyle izah ediyorlardı. Bu hususta ileri gidenlerden Mansur Hallaç idam edildi. Nesimi'nin de Halep'te derisi yüzüldü.[263]

Vahdet-i Vücud felsefesini yayanlara "**Sufi",** sistemlerine de "**Tasavvuf"** denir. Tarikat şeyhlerine de Pir, Veli, Ata, Şeyh, Baba, Dede, onların yollarından gidenlere de "**Mürid",** "**Derviş"** denmektedir.

Bunların içinde en önemlisi Hoca Ahmed Yesevi'nin kurduğu Yesevilik tarikatı[264] önde gelir. Yazdığı Hikmetler adlı eseri ile İslâmı yaymaya çalışmıştır.

---

[261] W. Barthold, a.g.e., s. 37.
[262] M.Ç. Uluçay, a.g.e., s. 288.
[263] M.Ç. Uluçay, a.g.e., s. 288.
[264] Bknz: Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1981, s. 87-118.

Horasan ve İran'da kurulan bu tarikat mensupları ya göçler veya Moğol felaketinden sonra, daha kalabalık bir şekilde batıya ve bilhassa Anadolu'ya göç ettiler. Bu gelen dervişler daha ziyade kam'lara benziyorlardı. Anadolu'da "**Horasan Erenleri"** ismini alan bu derviş-gaziler, Orta-Asya'nın "**Alp"** leri idiler. Tarikatların kurulmasının ana sebepleri, Moğollar'ın Anadolu'da bozdukları siyasi ve idari aksaklıklardır. Horasan erenleri halka, Allah'ın kendilerine yardım edeceğini, gazayı elden bırakmamalarını telkin ediyorlardı. Anadolu'da ilk kurulan tarikat yukarıda da belirtildiği gibi Babailik tarikatıdır.

Muhiddin-Arabi (Ö. 1240) nin oğulluğu Sadreddin-i Konevi (Ö. 1274) ise, şeyhi adına (Şeyh-i Ekber) Ekberilik tarikatını kurdu. Bu tarikat İran, Arabistan, Hindistan ve Yemen'de yayıldı. Davud-ı Kayseri, Kudbeddin-i İzniki, Yazıcı Zade Mehmed, Câmi, İbrahim Gülşeni gibi sufiler hep onun izinden yürüdüler.[265]

Anadolu'da kurulan diğer iki tarikat da Bektaşilik ve Mevleviliktir.

Bektaşi Tarikatı

Bu tarikatın kurucusu Hacı Bektaşi Veli'dir. Horasan'ın Nişabur şehrinde 1209 yılında doğan Hacı Bektaş aslen Türk'tür. Eflaki, Hacı Bektaş'ın Baba Resul'un has halifelerinden olduğunu bildirir.[266] Baba İshak'ın 1240 yılında yaptığı isyanda bulunmuş, kardeşi Menteş bu isyanda öldürülmüş, Hacı Bektaş ise ârif ve gönlü aydın bir kimse olduğundan ona uymamıştır.[267]

Hacı Bektaş kasabasına yerleşen şeyhin etrafını kısa zamanda isyandan kurtulabilen müritler aldı. Bunlar Hacı Bektaş'ı kendilerine Pir seçtiler. Böylece Bektaşi tarikatı kurulmuş oldu.

Bektaşilik bilhassa kuzey ve Orta-Anadolu'ya yayılma fırsatı bulmuştur. Esasını Batınilik'ten alan Bektaşilik'te hür düşünceye geniş yer verilmiştir. Sünniliğe ve devlet otoritesine açıktan cephe almıştır. Bu

---

[265] M.Ç. Uluçay, a.g.e., s. 291.
[266] Ahmed Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri**, İstanbul, 1989, s. 411.
[267] M. Öztürk, **Hacı Bektaş Veli ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası**, Ankara 1991, s. 4; Turan, T**ürkiye** s. 425.

yüzden medreseler ve hükümetle ters düşmüşlerdir. Bununla beraber Türk kültürüne önemli derecede etkisi vardır. 1271'de vefat ettiği zannedilen Hacı Bektaşi Veli[268] den sonra tarikat aslından daha da uzaklaşmıştır.

Mevlevilik

Mevlevilik ise Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin (1207-1273) fikirlerinin, oğlu Sultan Veled tarafından bir sistem haline getirilmesi ile doğmuştur.

Hz. Mevlana[269] 1228 yılında I. Alaeddin Keykubad zamanında, babası Sultanü'l-ulema Bahaeddin Veled ile Konya'yı teşrif etti. Hz. Mevlana, şair mutasavvıf, âlim ve mütefekkir idi.

Harezmşah Muhammed ile arası açılan Bahaeddin Veled, Belh'ten ayrıldığı zaman, Mevlana daha çocuk idi.[270] Sultanü'l-ulema, önce İran'a, oradan Bağdad'a sonra da Hicaz'a gitmiştir. Burada Hac vazifesini yaptıktan sonra, Şam yolu ile Anadolu'ya gelmiş, Karaman'a yerleşmiştir. Babası onu Karaman'da Gevher Hatun'la evlendirmiştir.[271]

Mevlevilikte yapılan ayinlerde müzik ve raksa yer verilmesi medreseleri ve sunni Müslümanları kızdırmıştır.[272]

Mevlevilik, Bektaşiliğin aksine şehirli ve yüksek zümre arasında yayıldı. Bu yolda pek çok şair, bilgin ve devlet adamı yetişmiştir.

Başta Mesnevi olmak üzere, Divan-ı Kebir, Fihi Mafih, Mecalis-i Seb'a ve Mektubat gibi eserleri bulunan Mevlana, devrini çok yönlü etkilemiş ve bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da insanlığa ışık tutacaktır.[273]

---

[268] Bknz, Hacı Bektaşi Veli, **Makalat**.
[269] Daha fazla bilgi için bknz: Mehmet Önder**, Mevlana** (Hayatı ve Eserleri), 1001 Temel, İstanbul.
[270] Eflaki, a.g.e., II., s. 335.
[271] F. Nafiz Uzluk, **Mevlana'nın Mektupları,** İstanbul – 1937, s. 6.
[272] Uluçay, a.g.e., s. 292.
[273] A. Gölpınarlı, **Mevlana'dan sonar Mevlevilik**, İstanbul, 1953.

Yukarıda zikredilen bu tarikatlardan başka Kalenderilik, Haydarilik ve Rufailik gibi daha başka tarikatlar da faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Dini hayat Sünnilik temellerine dayandığı halde, bazı Türkmen kabileleri arasında hala Şamanizm'in etkileri görülüyordu. Bunlar İslâmiyet'in namaz, oruç, hac gibi hükümlerini zor bulduklarından ve eskiden beri kabile arasında "şölen" adı verilen içkili ve çalgılı umumi ziyafet toplantılarından ayrılmadıkları için İslâmi cila altında eski inançlarını da devam ettiriyorlardı.[274] İran emperyalizminin bayraklarını Anadolu'da dikmek isteyen Şii ve Batıni propagandacılar, yıkıcı fikirlerini aşılayarak Anadolu Türk kabileleri arasında asırlarca yaşadı. Babailer, Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtacılar, Çepniler gibi isimler taşıyan muhtelif dini zümrelerin esası budur.

b) Sosyal Müesseseler

1-Vakıf Müessesesi

Vakıf kelimesi; Arapça'da durdurmak alıkoymak manasında olup, istılah olarak VIII. Asır ortalarından XIX. asır ortaların kadar ki devrede İslâm ülkelerinin içtimai ve iktisadi hayatında ehemmiyetli bir rol oynayan dini-içtimai bir müessesenin adıdır.

İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye göre vakıf, bir kimsenin sahip olduğu bir gayri menkulün gelirlerini ödünç verme şeklinde fakirlere veya İslâm cemiyetinin dini ve içtimai ihtiyaçlarına tahsisin aktidir, öyleki; bu malın mülkiyeti vakıfta kaldığından vâkıf, bu akdi bozma ve malını istediği gibi kullanma hakkına sahiptir, ölümünden sonra bu hak varislerine geçer.[275]

Ebu Hanife'nin talebeleri Ebu Yusuf ve İmam-ı Muhammed'e göre vakıf ise, gelirleri mahlukata tahsis edilen bir şeyin mülkiyetinin Allah'ın mülkiyetine geçmesini temin eden şer'i bir muameledir. Ancak müessesenin daha sonraki gelişmesine temel olan Ebu Yusuf'un

[274] Y. Boyunağa, B. Şen, a.g.e., s. 107.
[275] Bahaettin Yediyıldız, "Vakıf", **İ.A.**

görüşüne göre vakıf; "... vakfettim" sözüyle gerçekleşip vakfedenin mülkü olmaktan çıkmaktadır.[276]

Vâkıf, vakfını süresiz olarak bağışlamaktır ve bir daha bu mülk üzerinde hak öne sürmesi söz konusu olamaz. Bunlara yalnız bazı kiralama işlemleri uygulanabilirdi.[277]

Muhtelif mezhepler ve araştırmacılarca değişik şekillerde tarif edilen vakfın Türkiye'de XV. asırda aldığı durum göz önünde bulundurularak şöyle bir tarif yapılabilir:

Vakıf, hukuki bir ahit olup, bununla bir kimse Allah'a yakın olma gayesiyle; menkul veya gayri menkul, mülk ve emlakını[278] (bazen hususi mülkiyete değişmiş miri araziyi), dini, hayri veya içtimai bir gayeye ebedi olarak tahsis etmesidir. Bu gayenin derhal ve mutlak bir tarzda gerçekleşmesi zaruri değildir. Bu sebeple vakfı, gelirlerinin kullanışına göre üç kısma ayırmak mümkündür.

Vakf-ı Hayri: Gelirinin tamamının mutlak bir tarzda doğrudan doğruya nihai gayeye tahsis edilen vakıf.

Vakf-ı Ehli: Bütün gelirin asıl gayeye ulaşmadan önce vâkıf tarafından tayin edilen ve umumiyetle vâkıfın ailesine mensup kimselerin elinde kalan vakıf.

Yarı Ailevî Vakıf: Gelirlerin değişik tarzlarda vâkıf ve ailesiyle dini-hayri ve içtimai müesseseler arasında paylaşılan vakıf.

Son iki maddede, faydalanma hakkına sahip kimselerin nesli tükenince vakf-ı ehli ve yarı ailevi vakıf, hayri vakıf haline gelmektedir.

Fıkıh kitaplarına göre vâkıfın her şeyden önce, vakfettiği malın mülkiyetine ve vakıf yapma salahiyetine sahip (ehil); hür, akil ve baliğ (ergin) olması borç veya aşırı müsriflik yüzünden malını kullanmaktan alı konulmamış olması gerekir.

---

[276] B. Yadiyıldız, a.g.m.
[277] C. Cahen, a.g.e., s. 180.
[278] C. Cahen, a.g.e., s. 180, "Şemseddin Altın – Aba, vakıf olarak bağışladığı mülkün tamamen kendisinin mülkü olduğunu resmen bildirmektedir." Diyerek bu hususa ışık tutmaktadır.

İslâm hukukçuları ve bazı ilahiyatçılar, Kur'an'da vakıf kelimesi bulunmamakla birlikte, cemiyetin hem manevi, hem de maddi hayatına istikamet veren İslâm'ın müminlerin zihni birlik, tesanüt ve yardımlaşma duygusunu işleyen prensipler ortaya koymasını dikkate alarak, vakfın menşeini İslâm prensiplerine bağlamaktadırlar. Bu konuda vakfiyelerde sık sık zikredilen bazı ayetlere işaret edilmiştir. Bunlar Kur'an'daki; "Gönül hoşluğu ile ödünç vermek", "Allah yoluna mal harcamak", "Malını akrabaya, yetimlere, yoksullara vermek", "Hayrat yapmakta yarışmak", "Fakirleri beslemek" ... gibi mevhumları ihtiva eden ayetlerdir.

Vakfın İslâmî menşeden geldiğini müdafaa edenler, şüphesiz Peygamberimizin (S.A.V.) hadislerinden de faydalanmaktadırlar. Hemen hemen bütün vakfiyelerde zikredilen bu hadislerden, vakfın gelişmesinde tesirli olduğu ileri sürülen en meşhuru şudur:

"Bir insan öldüğünde ameli (nin sevabı) kesilir, defter-i amali kapanır, yalnız

1- Sadaka-i cariyesi, 2- İlmi bir eseri, 3- Kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin defter-i ameli kapanmaz."

Bir müessese teşekkül ettiği muhitin (İslâm ülkesi) dışına taştığında varlığını sürdürebiliyorsa, bunda kendisini destekleyen başka unsurlarının da mevcudiyeti bahis mevzuudur. Mesela bedava yemek dağıtılan imaret vakıflarının[279] bilhassa Türkler'de çok yaygın olmasını, Türkler'deki şölen adetinin bir devamı olarak değerlendirmek gerekir. Yine aynı müesseseyi değişik cemiyetler, değişik gayeler için kullanabilmektedirler. Mesela Araplar vakıf müessesesini eski adetleri icabı, kızları mirastan mahrum etmek için kullanabilirken, Türkler ondan yine kendi an'aneleri icabı mirası kız erkek arasında eşit taksim etmek için faydalanmışlardır.

Vakıflar iki kısma ayrılır:

[279] Bknz: Zeki Atçeken, **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması**, T.T.K., Ankara – 1998, s. 175.

1. "Aynıyla intifa olunan vakıflar" : Yani bizzat kendisinden yararlanılan vakıflardır ki bunlara "**Müessesat-ı Hayriye"** adı verilmekte olup; mabetler, medreseler, mektepler, zaviyeler, kütüphaneler, misafirhaneler, köprüler, hastaneler, çeşmeler, sebiller ve makbereler bu cümledendir.

2. "Aynıyla intifa olunmayan vakıflar" : Fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işletilmesini temin eden bina, arazi, nakit para vs. gibi gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır.

Birbirini tamamlayan bu iki cins vakfın gelişmesini, İslâm dünyasının buhranlı devrelerde aksamış olmasına rağmen, Büyük Selçuklular'dan itibaren bir hız kazandığı, daha sonraki İslâm devletlerinde ve bilhassa Osmanlılar'da büyük bir tekamüle mazhar olduğu bilinmektedir.[280]

Orta-çağın sonundan itibaren mülkiyeti devlete ait olan toprakların da şu veya bu şekilde vakıf haline getirildiği görülmektedir. Başlangıçta toprak vakıflarının hususi mülkler üzerinde yapıldığını belirten Cl. Cahen, Orta-çağın sonunda Mısır'da Memlükler'in idaresinde bunların devlet toprakları üzerinde yapılmış olmalarının da mümkün olduğunu, Selçuklu Türkiye'sinde de bu ikinci cins vakıfların ekseriyette bulunduğunu ileri sürmektedir.[281]

Abbasi hilafetinden ayrılarak, İran ve Maveraünnehir'de müstakil devletler kuran hükümdarlar devrinde mevcut vakıf idaresinin devam ettiği görülmektedir. Samaniler'de merkezi idareyi teşkil eden muhtelif divanlar arasında bir de "**Vakıflar Divanı"** mevcuttu. Sonradan bu teşkilat kaldırılarak vakıf idaresi "**Kadı Divanı"** na bağlanmıştır. Gazneliler, Selçuklular, Atabegler, Anadolu Selçukluları, Eyyubiler, Hindistan ve Afganistan'da kurulan diğer hanedanlar zamanında da Abbasi sistemi devam etmiştir.

[280] B. Yediyıldız, a.g.m.
[281] C. Cahen, a.g.e., s. 181.

Mütevellileri bulunan vakıfların teftiş ve murakabesi bulunmayanların doğrudan doğruya idaresi, dini ve hayri müesseselerde vazife görenlerin azil ve nasbı, memleketin her tarafına kadıların tayini, onların verdikleri kazai ve idari kararların şikayet halinde yeniden tetkiki, merkezi idarenin mühim bir uzvu olan ve "**Kadıü'l-Kudad"** ünvanını taşıyan baş kadıya aitti. Emri altında bulunan bu teşkilat ile baş kadı, bütün vakıfları teftiş ve idare etmekte, bunun için de naipler, amirler, mütevelliler, müşrifler, muhasipler tayinine salahiyetli bulunmakta ve bunların tahsisatını, vakıflar hasılatından ödeyebilmekteydi.

Anadolu'da kurulan Selçuklular, Danişmendliler, Selçuklu sonrası Türk beylikleri ve Osmanlılar'ın ilk devirlerinde sayısız vakıflar yapılmış, bunlar vakıfların vakfiyelerinde belirttikleri şartlara göre tayin edilen mütevelliler tarafından idare edilmişler ve yine bahis mevzuu şartlar gereğince tayin edilen nazırlar tarafından murakabe olunmuşlardır. Konya baş kadısının bütün Selçuklu vakıflarına nezaret ettiği vakıfların, artışıyla bir evkaf nazırlığı kurduğu ve bu hizmetin belli başlı devlet ricalinden meşhur kimselere verildiği bilinmektedir. Nitekim I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), Sivas'taki Darüş-şifa vakfiyesinde (1220), "**Darü'ş-şifa evkafı ile umumen memalik-i Selçukiyye evkafı"** için emir üstadüddar ve hazinedar Ferruh bin Abdullah'ı mütevelli ve nazır tayin etmiştir.[282]

Mütevazi vakıfların bütün idari işleri "**mütevelli"** tarafından yürütülürken, büyük vakıflar için, mütevelliye yardımcı olarak katip, tahsildar, müfettiş, muhasip, veznedar gibi memurlar da tayin edildiği, hatta nakit para vakıflarında sermayelerin işletilmesi için sarrafların vazifelendirildiğine şahit olunmaktadır.

Vakıfların Müslüman kültürünün yayılmasından sonra Anadolu'da kurulmaya başladıkları hemen hemen kesindir. Müslüman ülkelerinde vakıfların hem özel amaçlarla hem de kamu yararına kurulabilmelerine karşılık şimdi ele aldığımız dönemde vakıflar giderek cami, medrese, hastane, kervansaray gibi dini bir kurumun yararına veya aynı anlamı

[282] O. Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1958, s. 45.

taşıyan içtimai amaçlarla kurulmaya başlamışlardı. Anadolu Selçuklu Devleti'nde kurulan vakıflar da bu tip vakıflardır.[283]

Fakat Anadolu'da Moğol döneminde aileler mallarını güvenceye almak için veya o zamana kadar kurumlar için devlet bütçesinden ayrılmış paraların artık devlet bütçesinin de tehlikeye düşmesi sebebiyle sağlanmasını gözetmek için, bir vakıf mülkü yönetimi altına girmelerinin daha uygun olacağını düşünmüşlerdir.[284]

Vakıf şekline dönüştürülen mülkler, önceki özelliklerini aynen koruyorlardı. Eğer bunlar ekili topraklarsa orada yaşayan köylüler, önceki sahiplerinin olduğu gibi, yeni sahiplerinin yönetimi altına girerlerdi. Önceki sahipleri için yerine getirmekle zorunlu oldukları şeyleri bu defa yeni sahipleri için yerine getirirlerdi. Eski Müslüman ülkelerinde bu şekildeki vakıflar için bağışlanan mülklerden eğer devlet önceden bir haraç veya vergi almışsa, bunları almaya gene devam ederdi.

Vakıf gelirlerinin tahsis edildiği sahalardan biri olan tedris müesseseleri iki grupta toplanabilir:[285]

1. Sıbyan mektepleri, medreseler, darü'l-kurralar ve darü'l-hadisler.
2. Halkın talim ve terbiyesi ile alakalı müesseseler.

Şimdi bunları sırasıyla ele alalım:

İlk tedrisat müessesesi olan sıbyan mekteplerinde bir hace-i mektep bulunur, çocuklara Kur'an okumayı öğretir, dini amellerle ilgili bilgiler verirdi. Birçok vakfiye hace-i mektebin, müsamahakar, nazik, aynı zamanda çocukları talim ve terbiye ile salahiyetli olmasını şart koşuyordu. Umumiyetle bu mektep hocasının "**halife-i mektep"** adıyla anılan bir de yardımcısı vardı. Vakıf gelirlerinden ücret ve burslar dışında hoca ve talebelere elbise veriliyor veya bedeli kendilerine ödeniyor, ilkbaharda "eğlenmek ve kederlerini dağıtmak" için yapacakları gezinin masrafları da karşılanıyordu.

[283] C. Cahen, a.g.e., s. 180.
[284] C. Cahen, a.g.e., s. 181.
[285] B. Yediyıldız, a.g.m.

İslâm dünyasında darü'l-hadis, darü'l-kurra ve medreselerin büyük bir kısmı da vakıf olarak yapılmış ve bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu medreselerle ilgili vakfiyelerde medreselerin tedris heyetinden[286] kütüphanesi olanlar için hafizu'l-kütüb ve diğer hademelerin tayinleri, okutulacak dersler[287] için ödenecek ücretler ile ilgili medreseler hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Vakıflar sayesinde, medreseler, tam muhtariyete sahip birer talim müessesesi haline gelmiştir. Selçuklu medreseleri vakıflar sayesinde ilmi, idari ve mali muhtariyete sahip birer mükemmel müesseseler olmuşlardır.[288]

Ancak Selçuklular'da ve diğer İslâm ülkelerinde ve ileride Osmanlılar'da kurulan vakıflarda hayat bulan medreselerdeki tedrisat vâkıfın isteğine göre şekillenmiştir. Mesela Nizamiye medreselerinin o devirlerde yaygın olan sapık görüşlerle mücadele etmek için kurulduğu ve vâkıfın şartları mucibince müderrislerinin Şafii mezhebi mensupları arasından seçilmesi gerektiği vâkıfın şartları arasında belirtilmiştir. Daha sonra diğer mezheplerden birini veya hepsini birden okutan veya astronomi ve tıp gibi ilimlerle meşgul olan medreseler de kurulmuştur. Ancak zamanla vakıf müessesesi medreselerdeki müderrislik ve diğer hizmetlerin babadan oğula irsen geçen birer meslek haline getirilmesine vasıta olarak kullanılmıştır. Bu hususta Konya Şer'iyye sicil kayıtlarında birçok vesika yer almaktadır.[289]

İkinci grup vakıf müesseselerinden olup, değişik tasavvufi tarikatlara ait olan tekkeler (hankah ve zaviyeler), halkın dini hayatı üzerinde büyük bir tesir icra etmişti.[290] Bu tarikatlar vücuda getirdikleri musiki eserleri, ayinleri raksla icraları, halk dilinde kaleme aldıkları edebi ve tasavvufi eserler sayesinde, kütlelerin dini duygularını besleyen değişik bir kültür hayatı hazırlamışlardır. Camiler gibi tekkelerin kapısı da büyük küçük herkese açıktı. Buralarda bedava

[286] Müderris, danışmend, muhaddis, muallimi feraiz, muallim-i hat, vaiz, Şeyhü'l-kurra vb.
[287] Ulum-ı akliyye (tabiat, matematik v.s.), ulum-ı şer'iyye, ulum-ı aliyye (tefsir-hadis) vs.
[288] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", **S.A.D.** Ankara – 1975, s. 97.
[289] Bknz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 201.
[290] Bknz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 143.

yemek ve yatmak da mümkündü. İslâm ve Türk-İslâm kültürünün yayılmasında muhtelif İslam ülkeleri arasındaki kültür mübadelesi ve vakıflarla beslenen tekkelerin büyük rolü olmuştur. Ancak zamanla tekke şeyhleri de babadan oğula hatta kızlara bile geçtiği vâkidir.[291]

Vakıfların kurdukları cami, medrese ve zaviyelerin pek zengin kütüphanelerle teçhiz edildikleri[292] anlaşılıyor. Bunlardan medrese kütüphanelerinde daha çok Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh ve ahlakla ilgili eserlerin; zaviye kütüphanelerinde ise tasavvufi kitapların bol miktarda bulunduğu görülmektedir. Kurdukları umumi kütüphaneler için, vakıfların tayin ettikleri hizmetler arasına hafız-ı kütüpler, bazen katipler, mücellidler, müzehhipler, kütüphaneye devam eden talebeye ders vermeleri, araştırdıkları mevzularda yardımcı oldukları için, ders-i amme, ders halifesi, muhaddis, Şeyhü'l-kurra, hattat vb. ile hademeler sayılabilir. Bu kütüphaneler dışarıya kitap vermemekle beraber bazen okuyucudan kuvvetli bir rehin alınarak, azami altı aya kadar eve kitap verilmesine müsaade edildiği, vakfiyelerinde belirtilmektedir. Böylece vakıf müesseselerinin mektep, medrese, cami, tekke ve kütüphaneler yoluyla, talim, terbiye, sanatın inkişafına hizmet ettiği aşikardır.

Bugün belediyelerin yaptıkları hizmetler, eski İslam şehirlerinde umumiyetle vakıflar yoluyla gerçekleştirilmekte idi. Bunların başında şehirleri su ihtiyacının temini gelmektedir. Bu gayeye hizmet için vakıf olarak su bentleri, su kuyuları, çeşmeler ve yazın bedava soğuk su dağıtılması için sebiller inşa edilmiştir. Sebillerin suyunu soğutmak için bazı vakıflar, buzluklar tesis ederken, diğerleri vakfiyelerinde bu iş için kar satın alınmasını hükme bağlamışlardır. Bazı vakıflarda kışın Müslümanların abdest almaları için, sıcak su hazırlanan abdesthaneler yaptırmıştı. Su ile kuruluşlar arasında hamamlarda önemli yer tutar. Fakirlerin bedava yıkandıkları hamamların mevcudiyeti de bilinmektedir.

---

[291] Bknz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 33, 143.

[292] Bknz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 198. Konya Şer'iyye Sicil defterlerinin sonuncusu olan 151. Cilt tamamen Şeyh Sadreddin-i Konevi vakıf kütüphanesinin zengin kitaplarının ismini ihtiva eder.

Diğer taraftan, şehirler arası nakillerin te'mini için sayısız yol köprü, fener ve kalelerin İnşası, büyük ticaret yolları üzerindeki konak yerlerine kervansaraylar te'sisi, vakıflar sayesinde gerçekleşmiş ve bakım masrafları, vakıf gelirlerinden sağlanmıştır. Bütün bunların yapımı, tüccar ve hacıların seyahatini kolaylaştırmak, yol emniyetini temin etmek, yolcuları barındırmak gayesine yönelikti. Mesela bir Selçuklu han vakfiyesinde hana gelen her sınıf ve dinden yolculara yiyecek ayakkabı ve hayvan yeminin verilmesi şart tutulmuştu.[293]

İçtimai vasfı bakımından en dikkate değer vakıf müesseselerinden biri de imaretlerdir. Vakıfların gelirlerinden imaretlerde çalışan hizmetlilerin[294] ücretleri ödendiği gibi, vakıfların koyduğu şartlara göre, vakıf hizmetlerine, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zaviyede dervişlerine, mahallin fakirlerine, yolculara, hapishanede bulunan mahkumlara ve bunlara benzeyenlere sabah çorbası, yahut öğle veya akşam yemekleri dağıtılabilmesi için gerekli erzakın masrafları karşılanıyordu.

İçtimai hizmetler bakımında kadın, erkek, Müslim ve gayri Müslim bütün insanlığa tahsis edilmiş ve bunların bedeni ve ruhi hastalıklarını tedavi etmek gayesiyle kurulmuş vakıf hastaneler, darü'ş-şifalar ve tımarhaneler de önemli bir yer tutar. Bazı vakfiyelerde bir takım ilaçların formülleri verilmekte ve bu formüllere göre ilaçlar yapılarak, hastaların tedavilerinde kullanılması istenmektedir.

Vakıf, akrabalığa, hısımlığa, mesleklere, dini veya lisani hususiyetlere bağlı olarak teşekkül eden içtimai zümreler aşamasında ahenk beraberliği temin eden bir kuvvet olarak da ehemmiyet taşımaktadır. "**Vakf-ı Ehli"** veya "**Vakf-ı Zürrî"**ler aile menfaatine hizmet ettiği gibi, sadece ailede fakir olanlar için kurulan vakıflarda mevcuttur. Diğer taraftan vakfiyelerde azatlı kölelerin aile fertleriyle birlikte ve aynı hayat seviyesinde yaşamalarını temin edecek hükümlere de rastlanmaktadır.

---

[293] O. Turan, **Vesikalar,** s. 46.

[294] Bu hizmetliler şunlardı: Tabbah, şakird-i tabbah, şeyh-i imaret, vekilharç, mühürdar-ı imaret, nakib, anbarı, kilarî, katib-i kiler, kase-keşan, hammal, kantar-ı imaret vb.

Hayat şartları bakımından insanlar arasındaki mevcut farkları, mümkün mertebe azaltmayı, zenginle fakir arasında nispi bir eşitlik kurmayı hedef alan vakıfların sayısı da oldukça kabarıktır. Bazı vakfiyelerde vakıf köylerde yaşayan reayanın, hususiyle vâkıfın evladı tarafından rahatsız edilmemesi ve gerektiğinde bunların cebren adamlarıyla birlikte sürülmesine dair hükümler konmuş, böylece köylünün huzurunun teminine çalışılmıştı.

Vakfın devlet politikasındaki ehemmiyetli yerine işaret etmek üzere Selçuklular'ın Rafizi düşüncelere karşı Sünniliği canlandırmak için vakıf medreseler kurdukları gibi,[295] ihtidayı teşvik etmek için de Hıristiyan, Yahudi ve putperestlerden İslâm'ı kabul edeceklerin ihtiyaçların karşılanması, sünnet edilmeleri ve Kur'an öğrenmeleri için, vakıf gelirlerinden para ayırdıklarını da belirtmek gerekir.[296]

Netice olarak vakıf yapan hükümdar veya başka insanlar bu suretle malının siyasete oyuncak olmasını, varisleri tarafından satılmasını önlediği gibi, adının ebedileşmesini de sağlar ve kaynakları ona yeter masrafı sağladığı sürece vakıf devam eder, halk da parasız olarak ondan faydalanır. İşte bu sıfatlarla vakıf, doğunun çok eski zamanlarından beri devam eden ve hala süren çok faydalı bir sosyal yardım usulüdür.[297]

2- Medreseler

İslâm'da Eğitim ve Öğretimin Önemi

Kur'an'ın ve İslâm'ın ilk emri "oku" buyruğudur. Yani "oku" emrinden önce başka sözler söylenmiş ve ondan sonra münasebeti gelince "oku" emri verilmiş değildir. Daha ilk anda ortada hiçbir şey yokken "oku" emri ile başlanmıştır. Bundan dolayı Peygamberimiz (S. A. V.) "Neyi okuyacağı?" sorusunu sormak zorunda kalmıştır.[298]

---

[295] Bknz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 188.
[296] O. Turan, "Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten** XI. Ankara – 1947, s. 211.
[297] K. İ. Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1972, s. 33-34.
[298] H. Atay, **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi,** İstanbul 1983, s. 15.

İslâm'da toplu öğretim yapıldığı ilk yer Erkam bin Ebu Erkam'ın evidir. Peygamberimiz (S. A. V.) orada Müslümanlara Kur'an öğretiyordu. Sonra cami ve mescidler okul görevi yapmaya başladılar.[299] İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam-ı Malik derslerini camilerde verdiler.

Daha sonraları ihtiyaçların büyümesi ve cemiyetlerin dağılması üzerine yeni yerler ortaya çıktı. Emeviler devrinde çocuklar için müstakil mektep açıldı. Bu nevi mekteplere "**Küttap"** veya "**Mektep"** ve öğretmenlerine de "**Muallim"** deniliyordu.[300] Bu mektepler camiden ayrıldılar. Camiler yüksek tahsile tahsis edilmiş oldular. Camilerde din eğitimi dışında her çeşit ilim, kozmografya ve tıp gibi ilimlere okutuluyordu.

Yüksek Öğretim ve Medreselerin Doğuşu

Genel anlamada ve resmi sarayın dışında herkese açık ilk okuma ve daha doğrusu araştırma enstitüsü veya akademisinin[301] Halife Me'mun (813-833) devrinde Zerdüşti okulların ilhamıyla 822'de Bağdat'da kurulmuştur. "**Beytü'l hikme**" denilen bu müessese, ilk medrese olmaktadır. Beytü'l-hikmelerde Arap, Yahudi ve Hırıstiyan ilim adamları beraber çalışıyorlar; Yunan, Hind ve eski İran kültürüne ait kaynakları tetkik ediyorlar, Aristo ve Eflâtun gibi bir çok mütefekkirin eserlerini Arapça'ya çeviriyorlardı. Yine bu devirde Bağdad'da açılan "**Beytü'l-ilim**" ve Darü'l-ilim" gibi müesseseler de "**Beytü'l-hikme**"ler gibi birer öğretim merkezleri oldukları ve medreselerin doğuşuna müessir oldukları anlaşılmaktadır.[302]

Ancak Abbasiler'in ilk zamanlarında henüz medrese tabiri yoktur. Bu kelime ilk olarak IX. Asırda kullanılmıştır. Medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması ise Karahanlılar zamanında rastlanır. Arslan Gazi Tabgaç Han (Ö:1035), Merv'de bir medrese

[299] H. Atay, a.g.e., s. 25.
[300] C. Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976, s. 4.
[301] H. Atay, a.g.e., s. 30.
[302] C. Baltacı, a.g.e., s. 5.

yaptırmış ve vefatında oraya defnedilmiştir. Bununla beraber İslâm tarihçilerinin medresenin ilk kurucusu olarak Nizamü'l-mülk üzerinde ittifak ettikleri ileri sürülmüşse de, bundan önce Nişabur'da "**Beyhakiyye Medresesi"** nin kurulmuş olduğu kaydedilir. Hakikaten Nizamü'l-mülk'ten önce Gazneli Mahmud (998-1030), Gazne'de ve kardeşi Nasır bin Sebük Tegin 1033'de Nişabur'da medrese yaptırmışlardı.[303]

Medrese adıyla açılan ilk yüksek eğitim ve öğretim müesseselerinin Merv ve Nişabur çevrelerinde açılmalarının sebeplerini, eski Uygur Türkleri'ne ait Budist Viharalarının tesirlerine bağlayan tarihçiler ağır basmaktadır.

Netice itibariyle İslâmi eğitim ve öğretim müesseseleri ile İslâm'dan önceki eğitim ve öğretim müesseseleri arasındaki benzerlikleri şöyle özetleyebiliriz:

a. Eski çağlarda ve İslâmi devirde eğitim ve öğretim müesseseleri mabetler etrafında doğarak gelişmişlerdir.

b. Bu müesseseler vakfiye ve nizamnamelerle disiplin altında alınmışlardır.

c. Eğitim ve öğretim müesseseleri, gaye ve hizmet sahalarına göre bazı bölüm ve kademelere ayrılmışlardır.

d. Başlangıçta bu müesseslerin eğitim ve öğretim kadroları umumiyetle, din adamlarından teşekkül etmiştir.

e. Öğretim üyeleri tedris karşılığında ücret almışlardır.

f. Öğretim üyelerinin fikir hürriyetleri, umumiyetle cemiyete hakim olan siyasi düşüncelerin üzerinde tutulmuş ve geniş bir serbesti içinde tedrise devamları sağlanmıştır.

g. Talebelerin eğitim ve öğretim müesseseleri yanındaki yurtlarda kalmaları, tesis edilen imaretten beslenmeleri sağlanmıştır.

h. Eğitim ve öğretim müesseselerinden dini bilgiler yanıda devrin diğer ilimleri de umumiyetle tedris edilmiştir.[304]

[303] C. Baltacı, a.g.e., s. 6.
[304] C. Baltacı, a.g.e., s. 7.

Medresenin Tavsifi, Bina ve Müştemilatı

Medrese kelimesi Arapça "derase" kökünden gelir. "Talebenin kendisinde ilim öğrendiği yer" manasında olup, umumi olarak sıbyan mektebinin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek tahsili müesseselerine delâlet etmektedir. Daha önceki devirlerde bu sayelerde eğitim ve öğretim müesseseleri olduğu halde, ilk olarak Nişabur havalisinde kurulan eğitim ve öğretim müesseselerine bu ad verildiği anlaşılmaktadır.[305]

Medreseler umumiyetle, bir dershane ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Tesis edenin anlayış ve mali gücüne göre, bunların dışında imaret, kütüphane, hamam vs. . ilave edilirdi. Medrese ister bir hayır seven, isterse bir devlet adamı tarafından yapılmış olsun, ders okumak ve ilim tahsil etmek için yapıldığından, yaptıranın kafasında kendine göre bir program mevcuttu. Onu medresenin vakfiyesine yazdırmayı ihmal etmezdi. İşte böylece medresenin ortaya çıkışı ile belli bir öğretim programının uygulanması ister istemez söz konusu edilmeye başlanmıştır. Medrese, eğer bir devlet veya hükümet başkanı tarafından inşa edilmiş ise, programa daha çok önem verildiği ve kurucusunun gayesine hizmet edecek bir öğretim takip edildiği görülmektedir.[306]

İslâm Tarihinde İlk İnşa Edilen Medreseler

a.	960 tarihinde Ebu'l-Velid Hassan b. Muhammed Emevi'Nin Nişabur'da yaptırdığı medrese.
b.	965'den önce İbn Hıbban Teymi'nin Nişabur'da inşa ettirdiği medrese.
c.	1011'den önce Nişabur'da yapılan es-Saidiye Medresesi.
d.	1014'den önce Nişabur'da yapılan Ebu Osman Sabuni Medresesi.
e.	1015'den önce Nişabur'da yapılan İbn Furek Medresesi.
f.	1058'den önce Buşih'te yapılan İbn Gadiret Esedi Medresesi.[307]

[305] C. Baltacı, a.g.e., s. 25.
[306] H. Atay, a.g.e., s. 30.
[307] H. Atay, a.g.e., s. 31.

İslâm Dünyasındaki İhtisas Medreseleri

Bunlar gaye ve farklı hizmet sahaları bakamından üç grupta toplanabilirler:

1- Darü'l-Hadisler

Hadis tedris ve tetkiklerine ayrılmış olan bu medreselerin ilki Halep atabeklerinden Nureddin Mahmut Zengi (1146-1174) tarafından açılan "**en-Nuriyye"** medresesidir. İkincisi Musul'da Eyyubiler'den "**el-Melikü'l-Kamil"** tarafından açılan "**el-Medresetü'l Kamiliyye"** (1225) adıyla açılan medresedir. Bu medreselerin diğeri de Anadolu Selçukluları'nın meşhur veziri Şemseddin Cüveyni'nin Sivas'da ki Çifte Minare Darü'l-Hadisi (1271-72)'dir.[308]

2- Darü't-Tıplar

Tıp tedrisi ve tedavinin birlikte yürütüldüğü medreseler, "Daru't-Tıp", "Daru'ş-Şifa", "Darü's-Sıhha", "Daru'l-Merza", "Daru'l Afiye", "Maristan" ve Bimaristan adlarıyla Osmanlılar'dan önce kurulmuşlardır.

İslâm tarihinde tıpla meşguliyeti Hz. Muhammed (S. A. V.)'e kadar çıkarmak mümkündür. Bununla beraber ilk teşkilâtlı "bimaristan" ve "daru'l-merza" nın Emevi Halifesi I. Velid tarafından 706 senesinde Şam'da tesis edildiği biliniyor.

Abbasi halifelerinden Harun er-Reşid (786-809) Bağdad'da, el-Mustansır Billah Ebu Cafer Mansur (1226-1264) Mekke'de bimaristanlar tesis etmişlerdir.

Türk ümerasından Emir Ebu'l-Hasan Yahkem (940-41) Bağdad'da bimaristan te'sis etmiş ve Türk hükümdarları tarafından kurulan ve sonradan "**Atik Bimaristan"** adıyla anılan ilk bimaristan Ahmet Bin Tolun tarafından 872'de Kahire'de açılmıştır. Bundan sonra atabeklerden Nureddin Mahmud Halep'te (1154), Suriye

[308] C. Baltacı, a.g.e., s. 12-14.

Selçukluları'ndan Emir Alâmüddin Sencer Kerek'te ve Tutuş'un oğlu Dukak da Şam'da daru'ş-şifalar kurmuşlardı. Bunları diğerleri takip etmiştir.

Anadolu Selçukluları devrinde açılan daru'şşifalar ise hastaneler bahsinde görülecektir.

3- Daru'l-Kurralar

Bizzat Peygamberimiz (S. A. V.) Kur'an'ı yedi kıraatla okumuş ve ashabına da öğretmiştir.

İkinci Hicri asrın başlarında ise ashabdan nakledilen bu yedi kıraatı temsil eden "**Kurra"** lar etrafında Müslümanlar toplanarak onları öğrenmeye başladılar. Böylece camilerde veya hususi yerlerde kurralar etrafında teşekkül eden halkalarla kıraat ilmi tahsil edilmeye başladı. Daha sonra da bu mevzudaki çalışmalar neticesinde yedi kıraata ek olarak üç imam daha seçmişler ve bu sayı kıraatı meşhur olan 10 imama çıkmış ve böylece kıraat-ı seb'a, "**Kıraat-ı aşere"** olarak şöhret bulmuştur. Bilahare dört kıraat-ı şazze (kuraldışı) kıraatın daha ilave edilmesiyle 14 kıraatın doğmasına ve böylece bir çok eserin telifine sebep olunmuştur (Ancak kıraat-ı şazze ile okumak doğru değildir). Bu mahsüller "**Kurra halkaları",** "**daru'l-kur'an"**lar, "**daru'l-huffaz"**lar ve "**Daru'l-kurra"**ların müfredatını meydana getirmişlerdir. Buralarda Kur'an'daki kelime ve ibarelerin telâffuzu ve okunuştaki ihtilafları nakledenlere isnat ederek bildiren "**İlm-i Kıraat"** tahsil edilmiştir.

Anadolu Selçukluları'ndan önce Şam'da "**Daru'l-Kur'an"** adıyla İbnü'l-Münca ve Şeyh İbn-i Ömer medreselerinin mevcudiyeti nakledilmektedir.

Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları topluluğunda bu müesseseler "**Daru'l-Huffaz"**[309] adını almış olup başlıca Selçuklular devrinde Konya'da Sahib-Ata, Ferhuniye (1300), Sadettin Ömer Bey, Nasuh Bey (1315), Karamanoğulları devrinde Hacı Yahya Bey, Hoca

[309] İ. H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi**, Konya 1964, s. 949-963.

Selman, Has Yusuf Ağa, Kadı İmadüddin, Hacı Şemseddin daru'l-huffüazları tesis olunmuştur.

Medreselerde Görevli Personel

Müderris: Belirli bir tahsilden sonra icazet, mülazemet ve beratla medreselerde ders veren kimselere müderris denilir. Tek dershaneli medreselerde bir, birden fazla dershanesi olan medreselerin her dershanesi için birer müderris bulunuyordu.

Müderrislerin vazifelerinden azledilmeleri şu sebeplerle olabilirdi:

1. Şer'i özrü olmaksızın vazifeyi terk etmek.
2. Amirlere karşı çirkin davranmak ve edebe uymayan sözler söylemek.
3. Muidlik ve mülazımlığı bir ticaret metaı haline getirmek.

Danışmend: Araplar'ın "**talib"** dedikleri medrese talebesine Selçuklular "**fakih"** ve "mülazım" derlerdi. Osmanlılar'da ise "talib" in çoğulu "talebe" kelimesi kullanılmıştır.

Farsça'da âlim ve âkil manasını ifade eden "**danışmend"** ve yine Farsça'dan yanmış manasına "**suhte"** ve bundan muharrer olarak "softa" kelimeleri Arapça'da istidatlı manasını ifade eden "**müste'id"** kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır.

Sıbyan mektepleri talebelerine sadece "taelebe", ekseri aşağı seviyedeki medrese talebelerine de "danışmend" deniyordu.

Mu'id: Kelime olarak Arapça'da "avede" fiilinden gelmektedir. Geri dönmek, hasta ziyaret etmek, adet haline gelmek, tekrarlamak, ilim de maharetli olmak, tecrübeli olmak vs. manalarını ifade eder. Teknik ifade olarak müzakereci, müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden müderris yardımcısı demektir.

Danışmendler arasından ve en liyakatli olanlarından seçilen mu'id hem müderrisin derslerini tekrarlar, hem de danışmendlerin disiplini ile meşgul olurlardı.

Medrese tarihinde mu'idliğin Hicretin beşinci senesinde ortaya çıkmış olduğu ileri sürülmekle beraber, Nizamiye medreseleri ile medresenin en ehemmiyetli unsurlarından biri haline geldiği muhakkaktır. Ancak Nizamiyelerdeki mu'idliğin de talebelik bittikten sonra başladığı ileri sürülüyor. Bu keyfiyet Osmanlı medreselerindeki mu'idlikten farklıdır. Bunların en az iki sene mu'idlik yaptıkları biliniyor.

Selçuklu Medreseleri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey, görünüşe göre, daha Nişabur'a ilk geldiği zaman, Saraçlar Pazarı'nın yakınında bir medrese inşa edilmesini emretmiştir.

Ayrıca vezir Amidü'l-Mülk Kündüri de Merv'de bir medrese inşa ettirmiştir.[310]

Artık görüldüğü gibi; -önceki devletlerdeki medreseleri daha ziyade özel şahıslar kurdukları halde- artık bu zamanda medreseleri hükümdar veya devlet adamları kurmaya başlamışlardı. Bundan da anlaşıldığı gibi, eğitim ve öğretim müesseseleri Selçuklular zamanında kemale ermişlerdir.

Selçuk medreselerinin kuruluşunda rol oynayan iki hikaye anlatılmaktadır. Bunların birinde, Melikşah'ın Nizamü'l-mülk'e 600 bin dinarı ordunun dışında beyhude harcadığını duyduğunu söyleyince, Nizamü'l mülk Sultana şöyle demiştir: "... . senin askerlerin gece uyudukları zaman, bu gece askerleri Tanrı'larının önünde, saflar halinde kahramanca dizilirler, O'na göz yaşlarını gönderirler, duaya başlarlar, sana ve askerlerine dua için ellerini Tanrı'ya doğru uzatırlar... onların okları dua ve yalvarma ile yedi kat göğe kadar ulaşılır."[311]

Bu sözleri duyan Melikşah vezirini takdirle karşıladı ve onun kurduğu dindarlar ordusunun kendi ordusundan daha önemli olduğunu kabul etti.

[310] Köymen, a.g.m., s. 77.
[311] Köymen, a.g.m., s. 368

Medresenin kuruluşuna dair ikinci kaynağın verdiği bilgi ise şudur:

Nişabur şehrine gelen Alp Arslan, bir mescidin önünden geçerken, kapısında perişan kıyafetli bir "**fukaha"** grubu gördü. Onların kayıtsız halini görünce Sultan hayrete düşerek, Nizamü'l-mülk'e bunların kim olduğunu sordu. Vezir şu cevabı verdi: "Onlar ilim arayıcıları olup, manen insanların en hayırlısıdırlar. Dünya nimetlerinden zevk almazlar. Kıyafetleri fakirliklerine şahitlik etmektedir."[312] Bu sözler karşısında Alp Arslan'ın yumuşadığını gören Nizamü'l-mülk şöyle devam etti:

"Eğer Sultan izin verirse, onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine rızk vereyim. Böylece onlar ilim tahsili ve Sultan'ın devletine dua ile meşgul olsunlar"[313]

Bunun üzerine Alp Arslan gerekli olan izni verdi. Nizamü'l-mülk Sultan'ın bütün ülkesinde medreselerin inşa edilmesini emretti. Ülkenin birçok yerinde faaliyetler hemen başladı. Batınilerin yıkıcı çalışmaları ancak ilim sayesinde önlenecekti. Vezir bu medreselerin inşa edilmesi için gerekli tahsisatın Sultanın gelirlerinden ayrılarak sarf edilmesini emretti.[314]

Bütün bunlardan çıkan sonuçları şöyle sıralayabiliriz**:**

1. Medreselerin kurulmasında Alp Arslan'ın izni olmuştur. Bu yüzden devlet müesseseleridir.
2. Medreseler memleketin tamamına yayılmıştır.
3. Bu müesseseler birçok yenilikler getirmiştir.
4. Nizamü'l-mülk, medreselerin inşa masraflarını vezirlik tahsisatından karşılamıştır.[315]

[312] Köymen, a.g.m., s. 372.
[313] Köymen, a.g.m., s. 372
[314] Köymen, a.g.m., s. 77.
[315] Köymen, **Alp Arslan**, s. 373.

Medreselerin Kuruluş Sebepleri

Selçuklu medreselerinin kuruluş sebepleri iki nokta da toplanabilir:[316]

1. Ameli ihtiyaçlar,

2. Devlet menfaatleri ve Sünni olmayan ideolojilere karşı savunma tedbirleri.

O zamana kadar yüksek öğretim genellikle maddi imkanları iyi olanların elinde idi. Fakir öğrencilerinde okumaları sağlanarak yüksek öğretimde fırsat ve imkan eşitliği, devlet eliyle bir dereceye kadar sağlanmaya çalışılmıştır. Medreseler, tam devletin istediği vasıfta insanlar yetiştiriyordu.

Selçukluların kuruluşundan önce İslâm dünyasının Sünni-Şii mücadelesinin olduğu, Şii hareketinin gittikçe ağır bastığı bir gerçekti. Büyük Selçuklular ile Sunnilik zafer kazanmış, bu durum ise medreselerin yetiştirdiği elemanlar sayesinde gerçekleşmiştir.

Bağdad "Nizamiye Medreseleri" nin İnşası:

Bağdad'da "Nizamiye Medresesi" nin inşasına Kasım 1065'de başlandı ve iki yıl sürdü. İnşaat 19 bin dinara mal oldu.

Bir yerde tanınmış, ders verebilecek bir ilim adamının bulunması medrese inşasında göz önünde bulundurulan en önemli noktadır.

Nizamü'l-mülk Bağdad Medresesini Ebu İshak Şirazi için inşa etmiştir. Bununla beraber, bazen bir bölgedeki küçük şehirlerde de medrese kurulduğu oluyordu. Şu halde medrese inşa edilmesine karar verilen merkezlerin aynı zamanda büyük kültür merkezleri oldukları aşikardır.[317] Bağdad Medresesi ilk inşa edilen medrese değildir. Mesela Nişabur Medresesi, Bağdad Medresesinden daha önce inşa edilmiştir.[318] Nizamü'l-mülk sırası ile Bağdad, Belh, Nişabur, Herat,

[316] Köymen, a.g.e., s. 375.
[317] Köymen, a.g.m., s. 90.
[318] H. Atay, a.g.e., s. 32.

İsfehan, Basra, Merv, Amul (Taberistan) ve Musul'da medrese inşa ettirmiştir.[319] 22 Eylül 1067'de açılan "Bağdad Medresesi" nde önce ders vermeyi kabul etmeyen Ebu İshak Şirazi, müritlerinin ve Halife'nin ricası üzerine 13 Ekim 1067'de derslerine başladı.[320] Bu öğretim müesseslerinde Sunni mezhebini kabul etmiş olan Müslüman kavimlerin, bu esaslara göre eğitim görmüş devlet memurlarına ve ilim adamlarına ihtiyacı vardı. Nizamü'l-mülk daha önce mevcut olan medreseleri, günün ihtiyacına göre, sistemli bir devlet müessesesi haline getirmiştir.

Bu nizamiyeler çağının üstün bir seviyesinde olmuş ve müspet ilimlere de yer vererek büyük gelişmeler göstermişlerdir. Orta-çağın İslâm aleminde, bilhassa Türkler'in bu medeniyetin gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. İslâm'ın içine sokulmak istenilen Batınîlerin sapık fikirleri, Nizamiye medreselerinde çürütülmüş, İslâm'ın berraklığı muhafaza edilmiştir.[321]

Medrese her türlü hür düşüncenin savunucudur. Yani yalnız bir ilim merkezi değil, aynı zamanda her türlü düşüncenin de merkezidir. Devlet müderris ve medresenin muhtariyet ve masuniyetini korurken aynı zamanda düşünce hürriyetini de sağlamıştır.

Medresenin Gelir Kaynakları

Vakıflar: Medreselerin vakıf tesisleri olup, birer vakfiye ile işletilmesinin sağlandığını yukarıda görmüştük. Dolayısıyla medrese vakıfları bu vasfıyla bir yeniliktir. Zaten Selçuklu medreselerinin orijinalliği de buradan geliyordu.

Medreseler ilmi ve idari muhtariyet yanında mali muhtariyete de sahip bulunuyorlardı. Böylece medreseler yüksek öğrenime tahsis edilmiş müstakil binasıyla; artık aldıkları maaşla geçim kaygısından kurtularak kendisini mesleklerine veren öğretim üyeleri ve

[319] Köymen, **Alp Arslan**, s. 379.
[320] Köymen, **Alp Arslan**, s. 383.
[321] A. İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifahiyesi", **Malazgirt Armağanı**, Ankara-1972, s. 2-3.

yardımcılarıyla; aldıkları burslar ve kaldıkları yurtlarla kendilerini kaygısızca öğrenime vermek imkanını bulan öğrencileriyle, yalnız zamanına göre değil, şimdiki zamana göre de ileri müesseselerdir.

Nizamü'l-mülk'ün hazırladığı vakfiye ve şartları, Selçuklular'ın Irak Valisi Ebu Nasr'ın düzenlediği büyük bir törende okundu (14 Nisan 1070). Vakfiye şartlarında;[322]

1. Medresenin Şafii mezhebi mensuplarına ait olduğu,
2. Buraya vakfedilen emlak, arazi ve medresenin kapısının karşısında inşa edilen kapalı çarşının da Şafii mezhebi mensuplarına tahsis edildiğini,
3. Medreseye aynı mezhepten;
   a. Bir müderris,
   b. Bir vaiz,
   c. Medrese kütüphanesine vakfedilen kitaplar için bir kütüphaneci tayin edildiği,
   d. 1014'den önce Nişabur'da yapılan Ebu Osman Sabuni Medresesi.
   e. 1015'den önce Nişabur'da yapılan İbn Furek Medresesi.
   f. 1058'den önce Buşih'te yapılan İbn Gadiret Esedi Medresesi.[323]
4. Kur'an okumayı öğretmek için bir öğretmen verildiği
5. Arap dilini öğretecek bir gramerci tayin edildiği,
6. Bu medrese personeline vakıf gelirlerinden belirli ölçüde tahsisat ayrıldığı,
7. Nihayet vakfın idaresinin Nizamü'l-mülk'e ve evladına ait olduğu belirtiliyordu.

Müderris (Profesör)

Müderris, medresenin başıdır. Yukarıda adları verilen şehirlerde kurulan Selçuklu medreselerine tayin edilen ilk müderrislerin;[324]

[322] Köymen, a.g.m., s. 98.
[323] H. Atay, a.g.e., s. 31.
[324] Köymen, **Alp Arslan**, s. 387-388.

Abdullah Tamimi (Ö. 1095), Belh medreselerinde,

İmamü'l-Harameyn Cüveyni (1028-1085), Nişabur Medresesi'nde,

Ebu Bekir Şaşi (Ö. 1092), Herat Medresesi'nde,

Sadrud-din-i Hucendi (Ö. 1090), İsfahan Medresesi'nde,

Muhammed Temimi Mervezi (Ö. 1075-76), Merv Medresesi'nde,

Abdü'l-Kerim Şalüsi (Ö. 1072), Amul Medresesi'nde,

Ebu Sa'ad b. Ebu Yusuf'un da Fusenç Medresesi'nde görev aldıkları anlaşılıyor.

Şafii fakihlerinden Ebu İshak Şirazî, Ebul-Meali ve İslâm dünyasının en büyük mütefekkirlerinden biri kabul edilen Ebu Hamid Muhammed el Gazali de Bağdad Nizamiyesi'nde uzun zaman görev yapmışlardır.[325]

Müderrisler bir menşurla tayin ediliyorlardı. Tayin menşurları çok defa vezirlik divanından çıkıyor ve Nizamü'l-mülk'ün imzasını taşıyordu. Daha sonra bizzat sultanın fermanları ile müderris tayin edildiği de oluyordu. Diğer personelin tayinleri de bizzat vezirin eliyle olmaktaydı. Yani müderris, medrese personelini seçmek ve tayin etmek yetkisine sahip değildi.

Tayin sırasında ehliyet ve tecrübe birinci aranan şarttı. Yaş sınırı söz konusu değildi. Tayin edilen müderris genellikle ölünceye kadar meslekte kalabiliyordu. Müderrislerin azledilmeleri pek nadirdi. Müderrisler aynı zamanda bazen imamlık ve hatiplik görevlerini de yapıyorlardı. Yine müderrislere bazen elçilik gibi geçici görevlerin de verildiği oluyordu. Tayin edilen müderrislerin arasında 30 yıl aynı yerde öğretim yapanlar olmuştur.[326]

Bu müderrislerin ilmi durumlarından bir iki örnek vermek icabederse; Bağdat Selçuklu Medresesi'nde nahiv dersi veren İbnü't-Tilmiz Bağdadi (Ö. 1215), Arapça, Farsça, Türkçe, Habeşçe, Rumca,

[325] Komisyon, a.g.e., VII., s. 211-212.
[326] İmamül-Haremeyn Cüveyni buna örnek olarak gösterilebilir. Ebu İshak Şirazi de 16 yıl ile onu takip eder. Köymen, **Alp Arslan**, s. 392.

Ermenice ve Zencice biliyordu. Hıbbetu'l-lah Bağdadi ise sadece Arap, Fars, Yunan ve Süryani dillerini biliyordu.[327]

Müderrisler halk arasında şöhretlerini, ilimlerine olduğu kadar örnek hayatlarına da borçlu idiler. Çünkü müderrisler çok vakarlı idiler. Kimseden bir şey istemezlerdi. Aynı zamanda çok dindar idiler. Hırsız evinde neyi varsa götürürken namazını bozmayan müderrislere rastlanmıştır. Bununla beraber az da olsa hoşa gitmeyen yaşayış örneklerine rastlamak da mümkündü.

Müderris-Öğrenci Münasebetleri

Müderrislerin öğrenciler üzerindeki etkisi, yetişenin istikbale dair daha önce verdiği kararları değiştirmesine sebep olacak kadar büyüktü. Fakat görünüşe göre, müderris-öğrenci ilişkilerinde Selçuklu medreseleri bir yenilik getirmemişti.

Müderrislerin hem eğitimleriyle olduğu kadar, hem de özel hayatları ile de yakından ilgilenmesi, müderris-öğrenci ilişkisinin özünü teşkil ediyordu. Müderris kıymet verdiği öğrencilerini açıktan açığa takdir etmekten çekinmezdi. Öğrenciler de hocalarını çok severdi. Mesela, Cüveyni ölünce 400 kadar öğrencisi ağlayarak şehirde dolaşmışlar, bağırarak saçlarını yolmuşlar, divit ve kalemlerini kırmışlardı.[328]

Öğrencilerin Durumu

Selçuklu medreselerinin getirdikleri en büyük yenilik öğrenci statüsünde idi. Bu yeni öğretim sisteminde öğrenci aldığı bursla maddi sıkıntıdan kurtulduğu gibi, ayrıca ders okuduğu yerde barınmak imkanını da buluyordu. Yaş kaydı aranmıyordu. Yeni Selçuklu sistemi içinde yetişen meşhur Gazali, talebelik hayatı içinde, keskin zekası, kavrayışı ve kuvvetli hafızası ile temayüz etmişti.

---

[327] Köymen, a.g.e., s. 392.
[328] Köymen, a.g.e., s. 402.

Vakıf gelirlerinden müderrislere ve yöneticilere aylıkları verilir ve öğrencilerin her ihtiyacı karşılanırdı. Öğrencilerin öğrenim süresi pek belli değilse de, öğrencilerin üç veya iki sınıfa ayrıldığı, aldıkları ücrete göre bilinmektedir.[329] Ancak İlhanlılar devrinde beş yıl olarak sınırlandırılmasından, Selçuklu medreselerinde de tahsil süresi en az 5 yıl olduğu tahmin edilebilir.[330]

Tedris ve Tatil Günleri

Medreselerde tatbik edilen tedris ve tatil günleri, Osmanlı devrinde de itibar görmüş, umumiyetle haftanın üç günü; Salı, Perşembe, Cuma ile bayram günleri tatil yapılarak diğer günlerde tedrise devam edilmiştir.[331]

Ayrıca Osmanlı medreselerine XV. Asırda günde dört ders, XVI. asırda beş ders okutulduğu anlaşılmaktadır. İmam Şafiî (819) (R. A.) sabah namazından sonra öğleye kadar Kur'an, Hadis, Kelam ve Lisan okuttuğu gibi, Fatih devri müderrislerinden Efdalzade de günde dört ders okutmuştu.[332] Diğer medreselerde de durum böyleydi.

Eğitim ve Öğretim Metodu

Medreselerde bilgice üstün olan talebeler, ön safta yer alır, müderris huzurunda halkalar şeklinde oturulur ve talebeler, ders kitaplarından başka ayrıca not defteri bulundururlardı. Abbasiler devrinde her hocanın önündeki talebe sayısı 75'e varıyorsa da Selçuklu medreselerinde bu sayı 38 dolaylarında bulunuyordu. Bununla beraber, Osmanlı medreselerinin en büyüklerinde bile 20'ye ulaşmıyordu. Buralarda seviyeye göre eğitim ve öğretim faaliyetinin yürütüldüğü, kitap geçmenin esas alındığı, derslerin sık sık tekrarlarla ve karşılıklı

[329] Afet İnan, a.g.m., s. 2.
[330] Köymen, a.g.m., s. 120.
[331] C. Baltacı, a.g.e., s. 43.
[332] C. Baltacı, a.g.e., s. 43.

münakaşalarla tekrar edildiği, nihayet dershane yakınındaki cami veya mescitlerde öğrenilen bilgilerin tatbiken verildiği anlaşılmaktadır.

Medrese talebesi mu'idlikten sonra danışmendliğin son kademelerinde sıkı bir imtihandan geçirilerek başarılı olanlara "**İcazetname"** ve "**Temessük"** (tutunma) denilen diploma verilirdi. Bu vesikalarda, umumiyetle talebenin okuduğu dersler ve hocaları yazılır, sonraki icazetnameyi veren hocanın adı kaydedilir ve onun da hocalarının silsilesi yazılarak meşhur bir âlime dayandırılırdı.[333]

Henüz mu'idliğe kadar çıkmamış talebelerin bir hocanın dersini bitirdikten sonra diğer bir hocaya devam edebilmeleri için mutlaka ellerinde "temessük" bulunması şarttı. İcazet almış bir öğrenci görev almak için sıra beklerdi ki, Osmanlılarda buna "nöbet" ve bu durumda olan danışmendlere "mülazım" denirdi.[334]

Selçuklu Medreselerinde Öğretilen İlim Kolları

Medreselerde eğitim, genellikle iki kısımdı. Birincisi İslâm öncesi ilimler; matematik, astronomi, geometri, fizik, tıp, gramer ve felsefe, ikincisi ise İslâmi ilimler olup; usul, fıkıh, hadis, tefsir gibi konulardı. Medreselerde okutulan dersler çoğunlukla ihtisas kollarına göre ayrılmıştı. Büyük medreselerde bunların her ikisi de bir arada okutulmuştur. İhtisas için ise Hadis, fıkıh ve tıp gibi konulara ayrılmıştı. Bu medreselerden mezun olanlara öğretim ruhsatı veya meslek ruhsatı verilirdi. Böylece mesela, hekimler ile cerrahların bu ruhsatı alabilmeleri için ayrı ayrı imtihanlardan geçmeleri gerekiyordu. Bilhassa Anadolu Selçuklu medreselerinde bu ihtisasa daha çok önem verilmiştir.[335]

---

[333] C. Baltacı, a.g.e., s. 43.
[334] C. Baltacı, a.g.e., s. 43.
[335] A. İnan, a.g.m., s. 2.

Cami ve medreselerde okutulan bilim kolları şöyle sıralanmıştır.

1. Kur'an okuma ilmi
2. Hadis
3. Arap Dili ve Edebiyatı
4. Tefsir
5. Fıkıh[336]

Selçuklu Medreselerinde Okutulan İlimler:

1. Fıkıh
2. Hadis
3. Tefsir
4. Nahiv
5. Sarf
6. Dil
7. Edebiyat[337]

Medreselerde tedrisat umumiyetle müderrisinin kendi uzmanlık dalına veya dallarına göre yapıldığı bir gerçektir. Medrese ders programlarındaki değişiklik XII. Yüzyılın sonlarında görülmeye başladı. Medreseler daha ilk kurulduğu sıralarda bile bir tek fakülteden ibaret değildir. Bir medrese başta hukuk fakültesi olmak üzere, ilahiyat ve hatta edebiyat fakültesinden meydana gelmektedir. Daha sonra bunlara fen fakültesi de katılmıştır. Selçuklular medreseyi o kadar geliştirmişlerdir ki, bağımsız tıp fakülteleri bir zaman sonra faaliyete

[336] Köymen, a.g.m., s. 120.
[337] Köymen, a.g.m., s. 120.

geçmişlerdir. Medreseler öğrenci yetiştirmeleri dışında başka işler de yapıyorlardı. Bunları da şöyle sıralayabiliriz:

Medreseler önce geniş halk kitlelerine faydalı olma çabası göstermişlerdir. medrese bu görevini iki şekilde yerine getiriyordu:

1. Daimi görevlililer eliyle.

2. Geçici olarak medreseye dışardan davet edilen veya medreseye kendiliklerinden gelen ilim ve fikir adamları eliyle.

Mesela, Cüveyni öğretim görevi yanında, hatiplik ve imamlık gibi görevler de yapıyordu.

Medreseler gelip geçen ilim, fikir ve din adamlarının uğrak yeri idi. Misafir edilenler arasında kendiliklerinden veya istek üzerine vaaz ve münazara meclisleri düzenlerlerdi.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Beyliklerin Açtıkları Medreseler

Gerek yapı ve gerekse teşkilat bakımından Büyük Selçuklu medreselerini örnek aldıkları anlaşılan Anadolu Selçukluları ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde hakim olan Türkmen beyleri Anadolu'da daha sonra Osmanlı medreselerine esas olacak medreseler tesis etmişlerdir. Bunların en eskisi Konya'da[338] II. Süleyman Şah (1196-1204) zamanında yapılmış olan ve iplikçi diye meşhur Şemsemdin Ebu Said Altun-aba Medreessi'dir. Bundan sonra yine Konya'da Şerif Mesud Medresesi (1241), Sıçralı Medrese (1242-43), Karatay Medresesi (1251-52), Küçük Karatay, Tacu'l-Vezir, Seyfiyye, Molla Atik, Hatuniye, Kadı Kalemşah, Molla-i Cedid; Kayseri de Sahibiyye (1267-68), Keykavus, Buruciye; Tokat'ta Gök Medrese (1275-76); Seyid Gazi'de Ümmühan Hatun; Afyon'un Çay kasabasında Yusuf b. Yakup; Sinop'ta Süleyman Pervane; Kırşehir'de Cacabey; Konya Aksaray'ında Tacu'l-Vezir; Malatya'da Ulu Camii; Afyon'da Kale;

[338] Konya'da Selçuklu medreseleri için bkz: Z. Atçeken, a.g.e., s. 191-270.

Çorum'un Alaca nahiyesinde Hüseyin Gazi:; Antalya'da İmaret, Ata Bey, Karatay, Ulu Cami medreseleri gibi medreseler tesis edilmiştir.[339]

Kayseri, Malatya, Niksar ve Tokat çevrelerinde devlet kuran Danışmendliler de Kayseri'de Küllük Camii Medresesi, Niksar'da Yağıbasan Medresesi (1157), Tokat'da Çukur Medrese (1247-48) gibi medreseler kurmuşlardır.

Burada isimleri belirtilen medreselerde de eğitim ve öğretim Nizamiye medreselerindeki gibi yürütülüyordu. Devlet her türlü kolaylığı sağlıyor, ilim adamlarına çok itibar ediliyordu. Bu yüzden zamanın en kıymetli ve şöhretli kimseleri Anadolu'ya geliyorlardı.

3- Selçuklu Hastaneleri

Türkler, insana ve insan sağlığına büyük önem vermişlerdir. Çünkü millet olarak Türkler'in ruh yapısında şefkat ve insana yardım duyguları çok gelişmiştir. Ayrıca kabul ettikleri İslâm dini de devamlı telkinleri ile onları bu hizmete sevk etmiştir. Müslümanlık insana yardım etmeyi çok yüksek bir görev, adeta bir ibadet olarak tanımış, Hz. Peygamber (S. A. V.), "Beden ilmi din ilminden evvel gelir", "Istırap çeken bir insana yardım edenin hizmeti bütün insanlığa yayılır" gibi mübarek hadisleri ile insanlığa ışık tutmuştur.[340]

İşte bu ulvi, millî ve dini duygular sonucu daha Ortaçağ'da Türkler'in hastane, misafirhane, aşhane, kervansaray gibi eserler yapmayı ön plana almalarını sağlamıştır.

Ortadoğu'da, Anadolu Selçukluları'nda sağlık ve sosyal yardım hizmetlerinin, civarında bulunan millet ve memleketlerinkinden sayı ve hizmetçe daha üstün olduğunu, mevcut olan abidevi sağlık yurtları ve kalıntılarından, kitaplarda yazılı bulunan hekimlerden, tıbbi eserler ve

[339] C. Baltacı, a.g.e., s. 10.
[340] K. İ. Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 33.

arandığı nispette bulunan çok sayıda arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.[341]

Ne Selçuklular, ne beylikler ne de Osmanlılar asla sağlık hizmetlerini ihmal etmemişlerdir. Hastane ve ona benzer yardım tesisleri umumiyetle vakfedilmiştir. Belki de tamamına yakını vakıf olan bu hastanelerin bazıları sadece hastane, bir kısmı ise hem hastane, hem de medresedir. Mesela, Kayseri, Sivas, Amasya'dakiler gibi...

Hastane yapmayı ilk önem veren Türkler'den Selçuklular olduğu muhakkaktır. Selçuklu mirasını devir alan Osmanlılar da aynı hızla ve daha mükemmel bir şekilde sağlık hizmetlerine devam etmişlerdir. Selçuklular'da ülke genişleyip yeni bir şehir fethedilince orada yeni ve eskisinden daha mükemmel bir hastane yapılmış, önceki şehirdeki hastaneler ise yeni asırlarda unutulmuş, kapanmış ve harap olmuştur.

Selçuklular'da yapılan sağlık hizmetlerin başında en mühim üç konunun ele alındığını biliyoruz:[342]

1. Hekimler,
2. Sıhhi kuruluşlar ve toplum sağlığı konuları,
3. Tıbbi eserler, tıbbi ve mistik folklor.

Anadolu Selçukluları'nda Hekimler ve Tıbbî Eserler

Muhtelif yerlerde ve hastanelerde vazife gören hekimlerin bağlı oldukları bir başhekim vardı. Başhekimler, hastanelerde çalışanlar arasında en kıdemli en meşhur olanlardan seçilirdi. Daima tabiplerde aranan ilk vasfın ehliyet olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Selçuklu hekimler arasında anılmaya değer en meşhur hekim, başkent olan Konya'da oturan ve kendisine "Bey Hekim" de denilen tabip Ekmelüddin'dir. Bu baş hekim Hz. Mevlana ile hem asırdır. Fakat ne yazık ki Selçuknameler'de sıhhi konularda bizi aydınlatacak ve bu

[341] S. Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 9.
[342] Ünver, a.g.m., s. 9.

hususta bizi tatmin edecek yeteri kadar bilgi bulamıyoruz. Ancak şu misal belki faydalı olacaktır:[343]

I. Alaeddin Keykubad (1220-1327) kan çıbanları çıkarmaktaydı. Bunlardan biri müzminleşince Hıristiyan Vasil muvaffakiyetle bu ameliyatı yaptı. Emir Celaleddin Karatay da yardım etti. Bu yüzden cerrah Vasil hükümdar ve yakınlarından çok hediyeler aldı.

Selçuk Hekim Kütüphaneleri

Selçuk hekimlerinin ekserisi Arapça ve Farsça biliyorlardı. Bu sebeple bahsi geçen dillerde tıbbi kitapları vardı. Hal ve vakti yerinde olanlar kütüphaneler kuruyorlardı. Anadolu Selçuklu hükümdarları, beyleri, emirleri ve askeri amilleri, bu arada bilhassa cami, mescit, hangâh, tekke ve zaviyelerde, medreselerde birer kütüphane açmışlardı.

Bunların içinde Sultanü'l-etıbba hekim Müinüddin, Aksaray'da Ekmelü't-tabip Cemaleddin Aksarayi, Harput'ta Buhtı Nasır b. Şem'un hekimin hususi kütüphaneleri vardı.

Anadolu Selçukluları'nda Tıbbi Eserler

Selçuklular zamanında iki sınıf hekim vardı:

1. Hekimler ve Cerrahlar: Bunlar her şehirde bir tane bulunan daru'şşifalarda çalışırlardı. Hekimlerin hemen hepsi kendi devirlerinde üstad sayılmışlardır.

Selçuklu tabiplerinin nerelerde tıp tahsili yaptıklarını bilmiyoruz. Bunların en önemlileri İbn Ebi Useybia'nın "**Uyunu'l-Enba fi Tabakatu'l-Etibba"** adlı eserinde sıralanmıştır. Tabiplerin İslâm ülkelerindeki ilmi merkezlerde yetiştirdiklerini öğrendiğimiz gibi Arapça ve Farsça bildiklerini de kesin olarak söyleyebiliriz. Zira Anadolu'da

[343] O. Turan, **Türkiye**, s. 350.

takip edilen tıp kitapları hep bu iki dildedir. Hekimlerin hastanelerden başka daha ne gibi yerlerde çalıştıklarını da bilemiyoruz.

2. Pratisyen Hekimler: Bunlarda mahalle hekimleri mahiyetindedir. Ancak nasıl bir doktorluk yaptıkları bilinmemektedir. Belki hastaların evlerinde, yahut pazarlar ve esnaflar arasında, muhtemel ki dükkanlarda vazife görüyorlardı.

Selçuklularda Ordu Hekimliği

Selçuklular ordu sıhhi teşkilatına çok önem vermekteydiler. Sultan Melikşah'ın ordusunda 40 deve ile taşınan seyyar bir hastane vardı. Burada tıbbi ve cerrahi ilaçlar, hekimler, cerrahlar ve yardımcılarının kalabalık bir ordusu bulunurdu.[344] Bu hastaneyi Endülüs'ten gelen Müslüman hekim el-Mari (1093-1154)'nin, Selçuklu Atabegi Nureddin Mahmud Zengi'nin zamanında Şam'a yerleşerek kurduğu, yine 40 deve ile taşınan bir diğer askeri hastane takip etti.[345]

Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud'un (1092-1094) ordusunda da Azizüddin Ebu Nasr Ahmet b. Hamid tarafından bir hastane tesis edilmişti ki, bunun alet ve edevatı, çadırları, ilaçları, hekim ve hademeleri ve hastaları 200 adet deve ile taşınmaktaydı.[346] Anadolu Selçukluları'nın ordularında da tabipler, cerrahlar ve seyyar hastaneler bulunuyordu.

Selçuklularda Tıp Öğretimi

Selçuklu hastanelerinde tıp öğretimi yapıldığına dair bir bilgimiz yoktur. İhtimal tıp merakı olan gençler, pratisyen hekimler yanında "usta-çırak" misali, ameli olarak yetişiyorlardı.

Anadolu'da, Bağdad'da, Orta Asya Türk şehirlerinden Gazne, Belh ve emsali şehirlerde, tıp tahsil edenleri ve Suriye'de, Mısır'da

---

[344] A.S. Ünver, a.g.m., s. 13.
[345] Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürünün Tesirleri", **Malazgirt Armağanı**. Ankara 1972, s. 55.
[346] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 55-56.

yetişenleri, hatta meşhur hekimler yanında çalışanları öğrenebildiğimiz halde hangi müessese de bu tahsili yaptıklarına dair bir kayıt yoktur.

Hekim namzetleri, tıbbın muhakkak nazari kısmını bazı hekimler yardımıyla öğreniyorlardı. Daha sonra hastanelerde veya yanında çalıştığı hekimin baktığı hastalarda tatbikat gören ve mürekkep ilaçları bizzat hazırlamak mecburiyetinde olanlardan nazari ve ameli bilgiler alanlar sonra tıbbin icrası esnasında kendi yapmak mecburiyetinde olduğu ilaçları öğreniyorlardı.

Hastane Adları

Selçuklu devrinde hasta bakılan müesseseye genellikle "**Şifahane"** veya "**Maristan"** adı verilmiştir. Bu arada "**Daru'ş-şifa"** tabiri de hem Selçuklu ve hem de Osmanlı devrinde kullanılmıştır. Farsça bir kelime olan "**maristan",** sıhhat yeri, "**bimar"** ise sıhhatsiz manasına gelir. O halde zamanla "**bimaristan";** sağlığı yok olmuş, yani hastane manasına kullanılmış ve son zamanlarda "**bimarhane",** "**bimaristan"** ve nihayet "**tımarhane"** (timar:tedavi) adı da akıl hastalarının yatırıldığı hastaneler olmuştur.

Bu gün kullandığımız "**hastane"** adı ise ilk defa 1843 de Bezm-i Alem Valide Sultan'ın İstanbul'da, Yeni Bahçede yaptırdığı "**Gureba Hastanesi"** için kullanılmıştır.[347]

Selçuklular devrinde, Beylikler ve Osmanlılar zamanında delilere tekke ve zaviyelerde Şeyh ve sofiler bakmışlardır.[348] Sofiler çok miktarda tekkeleriyle şehirlerin içinde ve dışında bütün Anadolu'ya yayılmışlar[349] kurdukları müesseselerde türlü telkinlerle halka ruhi şifa sağlamaya çalışmışlardır.

[347] İ. K. Gürkan, a.g.m., s. 36.
[348] Z. Atçeken, a.g.e., s. 177-178.
[349] Z. Atçeken, a.g.e., s. 50-56.

Anadolu Selçuklu Hastanelerinin Kronolojik Sırası

1.	Mardin Daru'ş-şifası (1108-1122).
2.	Kayseri Tıp Sitesi (1206).
3.	Sivas Daru'ş-şifası (1217).
4.	Konya Daru'ş-şifası (1219-1236).
5.	Divriği Daru'ş-şifası (1228).
6.	Harput Daru'ş-şifası (1229).
7.	Çankırı Daru'ş-şifası (1235).
8.	Kastamonu Daru'ş-şifası (1272).
9.	Tokat Daru'ş-şifası (1277).
10.	Sivas Daru'r-rahanesi (1288).
11.	Konya Aksarayı Daru'ş-şifası XIII. Asır.
12.	Erzurum Daru'ş-şifası XIII. Asır
13.	Erzincan Daru'ş-şifası XIII. Asır.
14.	Akşehir Daru'ş-şifası XIII. Asır.
15.	Amasya Daru'ş-şifası (1308)[350]

Şimdi bunlardan bazılarını ele alalım:

Mardin Daru'ş-Şifası

Artukoğulları'ndan Necmeddin İl-Gazi'nin kardeşi Eminü'ddin, Mardin'de cami, medrese, hamam ve daru'ş-şifayı içine alan bir külliye inşa etmişti. Bu külliye bitmeden, Eminüddin'in ölümü üzerine külliyeyi Necmeddin İl-Gazi tamamlamış ve buraya kardeşinin ismini vermiştir.

[350] A. Süheyl Ünver, a.g.m., s. 14-15, Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 53.

Bugün bu hastane harap olmuşsa da diğerleri tamir görmüştür. Artuklular'ın Selçuklular'ın ilk devirlerinde hizmetleri büyüktür.[351]

Mardin Daru'ş-şifası zamanında çok meşhur idi. Öyleki buraya Musul'dan bile hastalar gelirdi. Buradaki hamam suyunun çıban, uyuz ve cilt hastalıklarına iyi geldiğine inanılıyordu. Hamama Mardinliler senede bir defa mutlaka girerlerdi.[352]

Kayseri Tıp Sitesi (1206)

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ana baba bir kardeşi Gevher Nesibe, rivayete göre evlenmeden, muhtemelen 26-27 yaşlarında veremden ölmüştür. İşte bu kız kardeş ağabeyisinin ikinci saltanat yıllarında, Kayseri'de bir hastane yapılmasını ister, hükümdar buna bir geçitle bağlanacak bir de medrese ekleyerek tümünün bir tıp sitesi haline gelmesini sağlar. Ne yazık ki bu hastanenin bittiğini Nesibe Sultan görmemiştir. Gevher Nesibe şahsına ait mücevherlerini bu binaya sarf etmiş olması, hükümdarın da nakdi yardımda bulunması, bu işin bir güzel tarafını teşkil ettiği gibi, insanlığa yardım gayesiyle yapılan kuruluşların önemli bir kısmın da kadınların ön ayak olmaları, şahsi servetlerini bu uğurda vermeleri, yüksek duyguların bir tezahürü olacak güzel bir örnek teşkil eder.[353]

Gevher Nesibe Sultan'ın Kayseri'de Hacı İkiz Mahallesi'nde yaptırdığı darüş-şifa (1206) ile I. Gıyaseddin'in ilave ettiği medrese (1204), bir iç koridorla birbirine bağlıdır. Burası bir tıp sitesi görünümündedir. Bir kısmında hastalar, diğer kısmında hekimler, yardımcıları ve cerrahlar ile diğer personel oturmakta idi.

Her iki yerde iki büyük, dört ufak eyvanıyla beş büyük salon ve 23 odası bulunmaktadır.

Bu iki bina çeşitli ad ve unvanlarla anılmıştır. Mesela, "Şifaiye", "Gıyasiye", "Gevher Nesibe Hastanesi", "Medrese-i Darü'şşifa", "Çifte

[351] A.S. Ünver, a.g.m., s. 14.
[352] A.S. Ünver, a.g.m., s. 14.
[353] K İ. Gürkan, a.g.m., s. 38, O. Turan, **Medeniyet**, s. 272.

Medrese" ve "Çifteler" gibi.[354] Kapısındaki kitabe de ise "Melik Gevher Nesibe" şeklinde yazar.[355]

Kayseri Şifaiyesi bütün vasıflarıyla Selçuklular'ın ilk tıp mektebidir. Fakat vakfiyesi bulunamamıştır.[356] Binanın bütünü tek kattır. Kayseri Şifaiyesi'nin inşa edildiği ve çalıştığı devirlerde Konyalı Hekim Ebubekir'in burada başhekim olduğu anlaşılıyor.[357] Zamanımızda bu hastane ve medrese 15 sene zarfında tamir edilerek Kayseri Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü kurulmak üzere Hacettepe Tıp Fakültesi'ne verilmiştir.[358]

Sivas Tıp Sitesi (1217)

Selçuklu Devleti Ege ve Karadeniz kıyılarına ulaşınca yeni ihtiyaçlar belirmiştir. Ülkenin aynı zamanda iktisat ve ticaret yönlerinden yükselmesi üzerine Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) da Sivas'da Darü'ş-şifasını kurmuştur.[359] Kendisi de burada gömülüdür.

Sivas Tıp Medresesi ve Daru'ş-şifası Selçuk mimarisinin güzel bir numunesidir. Anadolu Selçuklu hastanelerinin de en büyüğüdür. Burasının bir hamam kadar ısıtıldığı biliniyor.

Darü'ş-şifa da tecrübeli, mükemmel ahlaklı, şarlatanlıktan uzak tabibler, göz hekimleri, daru'ş-şifa'da oturan salih cerrahlar ve muhtelif derecede personel bulunuyordu.

Konya Hastaneleri

Konya'da Selçuklular zamanında iki hastane vardır:

1. Kayıtlarda Bimaristan-ı Atik ve Maristan-ı Atik şeklinde geçen Eski Hastane,

---

354 A.S. Ünver, a.g.m., s. 16.
355 A. İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972, s. 5.
356 K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 40; O. Turan, **Medeniyet**, s. 272.
357 K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 39.
358 A.S. Ünver, a.g.m., s. 16.
359 O. Turan, Medeniyet, s. 272; O. Turan, Vesikalar, s. 54.

2. Daru'ş-şifa adıyla da bilinen Alaeddin Darü'ş-şifası'dır.[360]

Eski Hastane: Bu Konya daru'ş-şifası Konya'nın kuzeyinde, Musalla'da Gömeç Hatun türbesi ile Kesikbaş Türbesi'nin kapladığı alanda idi.[361] İ. Hakkı Konyalı bu hastanenin Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) tarafından yapıldığı kanaatindedir.[362] Bina, içine isyan edenlerin sığınılabileceği kadar sağlam ve büyük bir yapı idi. II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında darü'ş-şifa ayakta ise de Karamanoğulları ve Osmanlılar'a gelmeden yok olmuştur.

Alaeddin Daru'ş-şifası: Bu ikinci daru'ş-şifayı sultan I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) yaptırmıştır. Burası Alaeddin Tepesi'nin kuzeyinde Sakahane Mescidi'nin yanında idi.[363]

Sultan Alaeddin'in camii ve hastanesi hakkında vakfiyesi vardır. Bu hastane de birkaç hekim, bir idareci, bir kâtip çalışmış ve bu kadro 1773 yılına kadar devam etmiştir. Darü'ş-şifa'da ayrıca Bimarhane-i vakıf vardır ki, bu görevli 2. Hekim derecesinde gündelik alıyor, karşılığında da hastalara bakıyor sargıları sarıyor, ilaçları veriyor ve hastaları daima nezaret altında bulunduruyordu.[364] Bu hastanenin de büyük ve sağlam bir bina olduğu, bir emirin buraya sığınmasından[365] ve tamirat kaydından[366] anlaşılmaktadır. Bütün hastanelerde tedavi bedava idi. Çünkü çok büyük vakıflarla donatılmışlardı.[367]

Darü'ş-şifa'nın bir de medresesi vardır ki bu da bize, tıp tahsilinin darü'ş-şifa da yapıldığını gösterir.[368] Alaeddin Darü'ş-şifası bugün mevcut değildir. Fakat 1869 yılının öncesine kadar hizmet yaptığı kadı sicillerinden anlaşılıyor.[369]

---

360 İ. H. Konyalı, a.g.e., s. 221.
361 İ. H. Konyalı, a.g.e., s. 222.
362 İ. H. Konyalı, a.g.e., s. 224.
363 Y. Küçükdağ, C. Arabacı, a.g.e., s. 285.
364 İ. H. Konyalı, a.g.e., s. 221.
365 O. Turan, Vesikalar, s. 53.
366 Z. Atçeken, a.g.e., s. 325.
367 O. Turan, Vesikalar, s. 52.
368 Z. Atçeken, a.g.e., s. 324.
369 Z. Atçeken, a.g.e., s. 326.

Konya'da "**Bey Hekim"** mahallesi veya "**Hastane Mahallesi"** adı ile bir yer vardır. Bunun arkasında sağda Tabip Ekmelüddin Türbesi bulunmaktadır. Buradaki hastanenin de izi kalmamıştır. Bu hastane Konya'nın öteki Selçuklu hastanesi idi. Burada Başhekim Ekmelüddin'den başka Gazanfer, Konyalı Sadreddin, Ebubekir b. Zeki ve Kemaleddin Karatay da çalışmışlardır. Bu doktorlar zamanlarının en şöhretli kimseleridir.

Divriği Hastanesi (Turan Melik Sultan Darü'ş-şifası:1228)

İlk Selçuklu feodalite devrinde, Mengücekler zamanında Ahmed Şah, Divriği'de abidevi bir toplantı yeri yaptırmış, bu bina sonradan camiye çevrilmiştir. Hastane binası Divriği Kal'ası'nın yamacında ve işte bu caminin bitişiğindedir. Burası Selçuklu devri mimarisinin tipik bir numunesidir. Özelliği önde iki katlı oluşudur. Taç kapıdaki çiçeklerin Keluk b. Abdullah'a ait olduğu zannedilmektedir.[370]

Darü'ş-şifa'nın Arapça yazılan kitabesinde, "Merhum hükümdar Fahreddin Behramşah'ın kerimesi, af ve mağfiret-i ilâhiyeye muhtaç, adaletli Sultan Turan Melik, Allah'ın rızasını kazanmak için 626 senesinin ilk ayında bu mübarek darü'ş-şifa'nın bina ve imarını emretmiştir." diye yazılıdır.[371]

Harput Daru'ş-Şifası (1229)

Son Artuk hükümdarı Nureddin tarafından inşa ettirilmiştir. Bundan da Harput'ta Artuklular'ın hastanesinin mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Fakat bu hususta fazla bilgi yoktur.[372]

[370] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 42.
[371] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 42.
[372] A.S. Ünver, a.g.m., s. 19.

Çankırı Daru'ş-Şifası (Ata-Bey Ferruh Hastanesi) (1235)

I. Alaeddin Keykubad zamanında ordu kumandanı bulunan Atabey Ferruh tarafından kurulmuştur. Şehrin dışında ve batı tarafındadır. Buraya Hastane Mahallesi denilmektedir. Bina tamamen harap olmuş, sadece kapısının üstündeki yazı Çankırı Ortaokulu'na taşınmıştır. 75 santim boyunda olan yazıda kitabesinden başka Selçuk tarzı çapraz bir yılan vardır ki bu, şimdi İ. Ü. Tıp Fakültesi ve Tıp Tarihi Enstitüsü amblemi olarak kullanılmaktadır.[373]

I. İzzeddin Keykavus'un Sivas daru'ş-şifası'nda nâzırlık yapmış olan Cemaleddin Ferruh Lala, bugün burada bulunan Taş Mescid'de yatmaktadır.[374]

Kastamonu Hastanesi (Ali bin Pervane Daru'ş-Şifası) (1272)

Hastane, Kastamonu şehrinin Küpceğiz Mahallesi'nde yapılmıştır. Buraya "**Yılanlı Dergah"** da denilmektedir. Kapının ütündeki kitabede hastanenin Muineddin Süleyman Pervane'nin oğlu Ali Pervane tarafından kurulduğu belirtilmiştir. Mimarı Saadi bin Kayseri'dir. Bu mimarın Keluk bin Abdullah'ın tesirinde kaldığı biliniyor.[375]

Melankoli, sara gibi hastalıklara tutulan insanların yılanlı taşın önüne getirilerek telkin veya maddi vasıtalarla tedavi edildikleri, sıtmalılara yılanlı taşın suyundan karıştırılmış su içirildiği rivayetler arasındadır.[376] Ali bin Pervane ve ailesi burada ahşap kapılı bir odada medfundur.[377]

Tokat Daru'ş-Şifası (1277) (Muineddin Pervane Bey Hastanesi)

XIII. yüzyılda Tokat'da Pervane Bey tarafından kurulan ve Gök Medrese, Kırk Kızlar Medresesi adı ile de anılan bu iki katlı hastane,

---

[373] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 44.
[374] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 44.
[375] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 44.
[376] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 45.
[377] A.S. Ünver, a.g.m., s. 20.

şehrin Demirciler Çarşısı'na yakın, Musalla Mahallesi'nde büyük iki katlı bir bina olarak kendini gösterir.[378] İçinde 20 kabirli bir salon vardır. Her birinde ikişerden kırk kızın gömülü olduğu söylenmektedir.[379]

Dış görünümünde olduğu gibi iç yapısı da Sivas'daki Gök Medrese gibi güzel ve zengindir. Birinci katta 4 büyük salon ve 15 küçük oda vardır. İkinci kat da birinciye benzemektedir. Bu yapıyı da Kelük bin Abdullah ekolüne bağlamak mümkündür.[380]

Tokat Gök Medresesinin altı parçasından dördü hastalara, ikisi de nekahatta olanlara ayrılmıştır. Hastane 1811 yılında bile faaliyetini devam ettirmiştir.[381]

Sivas Darü'r-Rahanesi (1288)

Darü'l-aceze mahiyetinde Rahatoğulları tarafından Sivas'ta 1288 de kurulmuştur. Fakat zamanımıza ulaşamamıştır. Burası din ehli âlimler, fakirler ve o gün dahi yiyeceği bulunmayan miskinlere tahsis olunmuştur.[382]

Konya Aksarayı Darü'ş-Şifası (XIII. Asır)

Yazma Tarih-i Al-i Selçuk'da buradaki darü'ş-şifanın yalnız ismi geçer. Alaeddin Keykubad devrinde yapılmıştır. Yeri Şeyh Hamid Aksarayi mahallesindedir. Buraya Timarhane Mahallesi de denir. Mimarı Hoca İbrahim İbn-i İsmail'dir.[383]

Erzurum Darü'ş-Şifası

Burada akıl hastaları terbiye ve tedavi edilmekteydi.

[378] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 45.
[379] A.S. Ünver, a.g.m., s. 20.
[380] A.S. Ünver, a.g.m., s. 20.
[381] A.S. Ünver, a.g.m., s. 20.
[382] A.S. Ünver, a.g.m., s. 16.
[383] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 45.

Erzincan Darü'ş-Şifası

Erzincan hastanesi de önemli hizmetler ifa etmiştir.

Akşehir Darü'ş-Şifası

Bugün mevcut değildir.

Amasya Darü'ş-Şifası (1308) (İlduz 'Yıldız'Hatun-Anber İbn-Abdullah)

İlhanlılar'dan Olcayto Sultan Muhammed Hudabendi'nin haremi İlduz Hatun, kölesi Anber b. Abdullah ve Anadolu emiri Ahmed Bey eliyle bu hastaneyi yaptırmıştır. Hastane yanındaki hamamdan künklerle gönderilen sıcak buharla ısıtılmıştır.[384] XIX. Asra kadar hizmetini sürdürmüştür.

Bu hastaneye halk arasında "**Hatuniye"** dendiği gibi Anber İbn-i Abdullah Hastanesi diyen tarihçiler de vardır.[385]

Mimari uslüp tipik Selçuklu'dur. Konyada'ki Sırçalı Medrese'ye çok benzer. İç teşkilatı Sıvas ve Divriği hastanelerinin aynıdır. Bina geometrik olup, ortasında avlu vardır. Kumlu taş ve mermerden yapılmıştır. Hem beylikler ve hem de Osmanlılar zamanında burası hastane olarak kullanılmıştır. Pek çok hekimleri, beş yardımcıları, eczacıları ve diğer personeli bulunmaktadır.

Büyük Selçuklular'da İlk Hastane Tesisleri

Ortaçağ İslam hastanelerinden bugüne kadar ulaşabilen en eski hastaneler Selçuklu Türkleri'nin tesisleridir. Fakat bununla beraber daha eski olarak elbette Emeviler ve Abbasiler devri hastanelerinin de olduğuna işaret etmeliyiz. Ancak asıl hastaneler Selçuklular sayesinde her tarafa yayılarak daha da inkişaf etti.

[384] A.S. Ünver, a.g.m., s. 22.
[385] K. İ. Gürkan, a.g.m., s. 46.

Bazı kaynaklara göre Nizamü'l-mülk'ün Nişarbur'da tesis ettiği "**Bimaristan"** ilk Selçuklu hastanesidir.[386]

Alp Arslan'ın 1067'de Bağdad'da yaptırdığı meşhur Nizamiye Medresesi'nin de bir hastanesi vardı. Meşhur hekim Abd el-Latif, Nizamiye Medresesi'nde tahsil yapmıştır.[387]

Selçuklular döneminde Bağdad'da Melikşah'ın kardeşi Tutuş adına maiyetinden Humartekin tarafından tesis edilen "**Bimaristan et-Tutuşi",** "**Tutuşiye Medresesi"** ile birlikte Nizamiye Medrese'sinin bulunduğu Dicle'nin doğu yakasında bulunuyordu.

Sultan Sencer devrinde vezir Ahmet Kaşi, Kaşan, Ebher, Zencan, Gence ve Erran'da hastaneler ve medreseler tesis etmişti. Kirman Selçukluları'ndan Turan-şah (1084-1097), başşehri olan Bardasir'in dışında sarayı, camisi, medresesi, hamamı ve hastanesi ile yeni bir mahalleyi 1094 senesinde tesis etmişti. Arslan Şah'ın oğlu Mehmet zamanında (1142-1156) Kirman Selçukluları'nın merkezi Bardasir'de bir yeni hastane inşa edilmişti.

Selçuklu atabekleri de pek çok hastane tesis ettiler. Şiraz Atabeki Ebu Bekir b. Sa'd-ı Zengi Daru'ş-şifa-i Muzafferi adıyla Şiraz'da bir hastane tesis etmişti. Meşhur hekim matematikçi ve hukukçu Kudbeddin-i Şirazi (1216-1311), bu hastanede 14 yaşında göz hekimi olarak çalıştığını, İbn-i Sina'nın Kanunu'na yazdığı Şerhinin ön sözünde belirtir.[388]

Türk asıllı atabeg Nureddin Mahmut Zengi'nin 1154 senesinde Şam'da tesis ettiği hastane bu güne kadar ulaşan en eski hastane olduğu gibi, aynı zamanda eski şekliyle en eski hastane yapılarından biridir.

[386] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 55.
[387] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 55.
[388] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 56.

Selçuklu Hastanelerinin Mimari Bakımdan Menşei

Şam'daki Nureddin Zengi Hastanesi, gene Şam'da 1248 senesinde tesis edilen Kaymeri Hastanesi ile, 1205 te inşa edilen Gevher Nesibe Hastanesi'ndeki göze batan müşterek karakter, Selçuklu medreselerinde olduğu gibi bir iç avlu, etrafında gruplanmış çift eksenli tertip ile dört eyvanlı oluşlarıdır. Gerek ilk Selçuklu medreselerinin Tuğrul bey zamanında Nişabur'da, gerekse ilk Selçuklu hastanesinin Nizamü'l-mülk zamanında gene Nişabur'da kurulduğu düşünülürse, Selçuklu hastane ve medrese yapılarının menşeinin aynı kaynaktan ve aynı kültür bölgelerinden geldiği anlaşılır.

İslâmiyet'ten önce Belh, Buhara ve Semerkand'da İslâm kaynaklarına göre Nevbahar (Sanskritçe; Nova Vihara: Yeni manastır) diye vasıflandırılan Budist viharaları vardı. Selçuklular'dan önce Gazneliler zamanında Belh, Nişabur, Gazne ve Huttalan'da medreseler mevcuttu. İslâmiyeti diğer dinlere karşı korumak için medreseler kurulurken Budist viharalarının örnek olarak alındığı Barthold tarafından belirtilmiştir.[389]

Selçuklu hastane ve medreselerinin yapı üslupları aynen Hindistan'daki Budist viharalarında biraz daha ilkel bir şekilde görülür. Ayrıca Budist Türkler'de yaygın olan Budist manastırları viharaların Selçuklu hastane ve medreselerine de, bir iç avlu etrafına guruplaşan hücrelerden ibaret yapı şekliyle tesir etmiş olabileceği konusu ileri sürülmüştür.

Aynen Harun er-Reşid devrinde vezir olan ve Bağdad'da hastane kuran Bermekîler'in cedlerinin Belh'de Nevbahar yani Budist manastırı viharada baş rahip olduğu, Bermek adının da baş rahiplere verilen isim oluşunun da bunu ispatladığını yine Barthold bildirmiştir. Böylece daha Abbasiler devrinde Bermekîler'le Belh üzerinden Budist viharalarının Bağdad'daki hastane mimarisine tesir ettiği anlaşılmıştır.[390]

---

[389] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 55.
[390] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 49.

Anadoludaki hastaneler, medreseler ve kervansaraylar da Haçlı seferleri dolayısıyla Avrupa'ya büyük ölçüde tesir etmişlerdir.

Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri

Selçuklu Türkleri'nin XI. Yüzyılda doğu İslâm dünyasının hakimi ve koruyucusu olarak Akdeniz'e kadar yayılmalarının sadece Türk ve İslâm tarihi için değil Avrupa tarihi için de bir dönüm noktası olduğu ancak son zamanlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Rönesans devrinin doğmasında Selçuklular'ın oynadığı rol çok önemlidir.

XI. yüzyılda Haçlı seferine katılan Avrupalılar gerçi siyasi hedeflerine tam ulaşamadılar ama, Selçuklular devrindeki İslâm medeniyetini yakından görerek, Avrupa'ya bir çok ilmî ve teknik yenilikleri getirdiler. İspanya ve Sicilya üzerinden daha önceleri başlayan İslâm medeniyetinin tesirleri haçlı seferleri ile daha da hızlandı. Avrupa'da başlayan İslâm eserlerinin tercümeleri ile İslâm medeniyetinin Hıristiyan Avrupa'ca kabulü kolay oldu. Böylece Avrupa'da Rönesans devrinin doğuşu daha erken yüzyıllarda gerçekleşti.[391]

Avrupalılar'ın Türkler'den öğrendikleri ateşli silahları Avrupa'ya yaymaları sonucunda da feodal beyliklerin ortadan kalkması sağlanmış ve yeni bir sosyal düzen kurulmuştur.

Selçuklu Hastanelerinin ve Tababetinin Avrupa'ya Tesiri

Haçlı seferleri esnasında gerek Haçlılar, gerekse Selçuklular ve diğer İslâm orduları ve halk arasında kanlı çarpışmalardan dolayı yaralananlar için, yeni hastaneler açmak zarureti, hastaneciliğin ve tıbbın gelişmesi için pek büyük rol oynadı. Alman İmparatoru III. Kondrad ile, Fransız Kralı VII. Lui komutasındaki Haçlı ordusu 1147 tarihinde Selçuklular tarafından perişan edildi. Ama perişan haldeki Haçlı ordusu yaralılarını Türkler tedavi ettiler. Onlara para ve ekmek

[391] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 49.

dağıttılar. O zamanın bir haçlı müelifi, Türkler'in bu iyiliğini gören 3000 Frank'ın Müslüman olduğunu bildirir.[392]

1218 senesinde Haçlı ordusu ile gelen Bolognalı cerrah Hugo Von Lucca, İslâm cerrahlarının, kendi Haçlı yaralıları tarafından bile tedavi için kendisine tercih edildiğini görünce, üç sene İslâm ordusundaki seyyar hastanelerindeki cerrahların nasıl çalıştıklarını görüyor, onlardan hastayı esrar, banotu ve ademotu suyuna batırılmış süngerle uyutup ameliyat yapma usulünü öğreniyordu. 1221'de İtalya'daki doğduğu şehir Bologna'ya döndüğünde artık İslâm cerrahlarından öğrendiği şekilde ameliyat yapıyordu. Papaz olan oğlu Theodorich Von Borgononi de aynı şekilde onun ekolünde meşhur bir cerrah olmuştur.[393]

Selçuk Atabeki Nureddin Mahmut Zengi'nin 1154 senesinde Haçlı Franklar'dan aldığı ganimetle Şam'da tesis ettiği Nureddin Hastanesi'ni 1184'de ziyaret eden İbn Cubar'ın tarifine göre, bugünkü modern hastanelerin ilk örneği mahiyetini arzetmekteydi. Şam'da kurulan bu meşhur hastanede yetişmiş meşhur hekimlerden İbn en-Nafis'in akciğer kan dolaşımı keşfi, Ebu'l-Faraç İbn el-Guff'un da cerrahiye ait değerli eser vermesi, bu muhitte cerrahiyi İbn Sina ve diğer İslâm tabipleri tarzında öğrenen Hugo Von Lucca gibi Avrupa'lı cerrahların Haçlı seferlerinden dönüşte Bologna'da, İslâm cerrahı ekolünü kurmaları, gene Bologna'da tahsil eden Anatom Mondino de Luicci'nin XIII. Yüzyıl sonlarında Avrupa'da ilk olarak insan cesetleri üzerinde teşrih yapması hep Selçuklu tababetinin tesiriyle açıklanabilir.[394]

4- Selçuklu Kervansarayları

Selçuklu kervansarayları XIII. Yüzyılda, Türkiye'nin iktisadi durumunu, ticari faaliyetlerini en güzel bir şekilde aksettiren müesseselerdir. Uzaktan bakıldığında bir kale görünümünde olan bu binalar, içlerine girildiğinde bir yolun bir konak menzilinde kervan

[392] O. Turan, a.g.m., s. 49.
[393] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 51.
[394] A. Terzioğlu, a.g.m., s. 51.

kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilata sahip oldukları görülür.[395]

Kervan Farsça bir kelime olup, aslı "Kar-bân" dır ve "işi koruyan" manasına gelir. Öyleyse "kervan", soygunculara karşı kendilerini müdafaa etmek için birarada sefer eden tüccar topluluğudur.[396]

Kervansarayların Yapılmasını Gerektiren Sebepler

Anadolu'nun ticaret bakımından önem kazanması Selçuklu fethinden sonradır. Zira Anadolu, Bizanslılar zamanında ticaret bakımından fazla önemli bir yer değildi. Zaten İslâm-Hırıstıyan aleminin çarpışma sahası olan Anadolu, uğradığı tahribatlada iktisadi inkışafa uygun değildi. Bundan dolayı asırlarca medeni İslâm memleketlerinde rağbetle aranan kuzeyin kürkleri, bütün İslâm devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu'dan değil, ancak Harezm ve İran vasıtasıyla gidip İslâm ülkelerine dağılıyordu. Deniz yolları da Anadolu'yu dışarda bırakıyordu. Akdeniz'in doğu, batı ve güney kıyıları İslâm kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri onlar tarafından işgal edildikten sonra, bu deniz bir İslâm gölü haline geldi. Bu durum Avrupa'da şehir hayatını ve iktisadi imkanları felce uğratarak feodal (derebeylik) cemiyetin doğmasına sebep oldu. Müslüman hakimiyetinde iken Akdeniz ticaretinin istikameti Orta asya'dan Bağdat'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanalrına yöneliyordu. Bütün bunlar Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun iktisadi gerilemesinin sebeplerini izah eder.

Selçuklular'ın yerleştikleri Anadolu'yu İslâm dünyasının geniş iktisadi ve ticari faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devre açıldı. Anadolu yolu artık büyük bir önem kazandı. Haçlı taarruzu kırıldıktan sonra Anadolu birliğinin sağlanması, ticari faaliyetinin büyük ölçüde başlatılmasında önemli bir rol oynadı.

---

[395] O. Turan, İslâmiyet, s. 161.

[396] İ. A, "Kervan", VIII., İstanbul 1960, s. 597; İsmet İlter, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara 1969, s. 1-5.

Selçuklular'dan önce Müslümanlar, Hıristiyanlara karşı karalarda gerilirken, denizlerde bir müddet daha mevkilerini muhafaza etmişlerdi. Fakat X. Asrın sonlarında Müslümanlar fatih Türkler sayesinde, karalarda tekrar ilerlemeye başladıkları zaman, denizlerde hızla çekilmeye mecbur kaldılar. Bu suretle eski zamanın aksine olarak Akdeniz ticareti tamamıyla Hıristiyanların eline geçmiş oldu. Bu ticari faaliyetler batıda iktisadi ve medeni hayatın gelişmesine ve Müslüman ülkelerle münasebetlerin başlamasına sebep oldu. İşte o zamanki medeni dünyanın ortasında bulunan Türkiye'nin milletler arası bir köprü haline gelmesi, bu umumi şartların bir neticesidir.[397]

Selçuklu Türkiyesi'nde gelişen büyük ticari faaliyetlerin birinci sebebi, bütün umumi şartların Türkiye lehinde gelişmesi, ikincisi ise Selçuklu Devleti'nin takibettiği iktisadi ve ticari siyasetidir. Meselâ II. Kılıç Arslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad gibi, bu devrin büyük ve ileri görüşlü sultanları, bu umumi şartların önemini tamamıyla kavrayarak, iktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için çeşitli tedbirler almışlardır. Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticari mubadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için, bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara bütün kolaylıkları sağladılar. Türikye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya malları denizde batan tüccarın malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi ki, bu durum Selçuklu Devleti'nin bir "**devlet sigortası"** tatbik ettiğini gösterir.[398] Devletin giriştiği bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının, bazı yollarda, askeri müfrezeler idaresinde sevk edilmesi, tenha yerler ve geçitler gibi tehlikeli sahalarda, muhafız kuvvetler bulundurulması keyfiyeti de önemli tedbirlerdir.

İşte Selçuklu kervansaraylarının teşekkülü, yukarıda anlatılan bu umumi şartların ve güdülen ticari siyasetin bir neticesidir.

---

[397] O. Turan, **İslâmiyet**, s. 164-165.
[398] O. Turan, a.g.e., s. 165.

En önemli Selçuklu kervansarayları Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney istikametinde kateden iki büyük milletler arası ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı. Bu yollardan doğu-batı istikametinde olanı, Antalya ve Alaiye'den başlayıp Konya, Aksaray, Kayesri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerdern geçerek İran ve Türkistan'a varan yoldu. Yumurtalık'tan Türkiye'ye giren Batı malları, Küçük Ermenistan içinden geçerek Konya ve Kayseri istikametlerinden Türkiye'ye gelir ve ana yolla birleşirdi.[399]

Konya-Akşehir istikametinde giden ikinci derecede bir yol ise, İstanbul'a ve Batı Anadolu vadilerine vasıl olurdu. Bu yol üzerinde bulunan başlıca kervansaraylar şunlardı:[400]

Alaiye civarında Şerefzah Hanı (II. Keyhüs.), kuzeye doğru menzil, menzil, sıra ile Evdir Hanı (I. İzzeddin Keykavus), Kırkgöz Hanı (I. Keyhüsrev), Susuz Han ve İncir Hanı (Burdur ve İsparta civarında: II. Keyhüsrev), Uluborlu'ya bağlı Dâdıl köyünde Er-Tokuş Hanı (I. Gıyaseddin ve I. Alaeddin Keykubad), Akşehir'in batısında İshaklı Hanı (sahip Fahrettin Ali), Akşehir ile Ilgın arasında Altun-Aba (Argıt Hanı) gibi kervansaraylar bulunuyordu. Ayrıca Konya, Akasaray ve Kayseri arasında Zencirlü, Obruk, Kaymaz, Zazatin (Sa'dettin Köpek), II. Kılıç Arslan, Alaeddin Keykubad, Aksaray-Ürgüp arasında Hoca Mesud, Alai (Nevşehir yolunda), Pervane, Ağzıkara ve Latif kervansarayları da diğerleriydi.

Kuzey-güney istikametindeki yol Türkiye, Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alaiye ve Yumurtalık üzerinden yurda girer, buradan da Kayseri ve Sivas'a kadar birinci yolla birleşir veya Suriye-Irak kara yolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek, Sivas'tan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla Kuzey Kırım sahilinde en mühim liman olan Suğdak'a ulaşırdı. Bu yol Elbistan'da Malatya, Diyarbakır vasıtasıyla Doğu Anadolu ve Irak'a ikinci bir kol daha verirdi. Bu ana yol üzerinde, Kayseri'nin 40 km ileride Sultan Hanı (I.

[399] O. Turan, **İslâmiyet**, s. 166.
[400] O. Turan, a.g.e., s. 166.

Keybubad), Lala; Sivas ile Tokat arasında sıra ile Yeni Han (İlhanlılar zamanı), Çiftlik Hanı; Tokat ile Zile arasında Hatun Hanı (Pazar Hanı, II. Gıyaseddin Keyhüsrev), daha ileride Azine-Pazar Hanı gibi meşhur kervansaraylar bulunuyordu.[401]

Bu büyük kervansarayların hemen hepsinin XIII. Asra ait olması, bu devrin iktisadi ve ticari vaziyetinin ne kadar önem arz ettiğini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Sultanlara ait ilk kervansaray II. Kılıç Arslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır. II. Kılıç Arslan daha ziyade doğuya önem vermiş, Aksaray bu dönemde ortaya çıkmıştır.[402] Baycu bu kervansaray da kışlamıştır. Bu durum kervansarayın büyüklüğünü ve o dercede de sağlamlığını gösterir. I. Alaeddin Keykubad da Aksaray'a bir menzil mesafede bir kervansaray yaptırmış ve oda "**Sultan Hanı"** olarak şöhret bulmuştur. Kılıç Arslan yaptırdığı bu eserinin etrafını büyük binalar, saraylar ve medreselerle donatmış, oraya Azerbaycan ve diğer yerlerden Müslüman halkı, gazileri, âlimleri ve tüccarları getirterek yerleştirmiş ve böylece Aksaray şehri ortaya çıkmıştır.

Selçuklu Kervansaraylarının Yapılış Gayeleri

Selçuklu kervansarayları askeri özellikleri yanında, ticari siyaset olarak, iki önemli gaye için inşa edilmişlerdir:[403]

1. Zengin ticari mal nakleden kervanlara, hudut civarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkıya baskılarından koruyacak önemli konak yerleri sağlamak. İşte bundan dolayıdır ki bu binalar, sağlam surlarla çevrilmiş; surlar üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş; kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir.

2. Kervansarayların hedef tuttuğu ikinci önemli gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde her türlü ihtiyaçlarını temin

[401] O. Turan, a.g.e., s. 167.
[402] T. Baykara, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,** Ankara 1985, s. 27.
[403] Turan, a.g.e., s. 170.

etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler çok dikkat çekicidir. İçlerinden yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticari eşyayı koymak için depoları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta, eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri ve bütün bunlara dair gelir ve masrafları idare edecek divan ve memurları vardı.

Bu büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle sultan ve büyük devlet adamları tarafından yaptırılan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler. Bunlar büyüklük ve teşkilatları nispetinde de zengin vakıflara sahip idiler. Bu kervansaraylara inen tüccar ve her çeşit yolcu, zengin veya fakir olsun bütün ihtiyaçlarını bedava görebilirlerdi.

Kervansarayların Vakıfları

I. Alaeddin Keykubad'ın Kayseri-Sivas yolu üzerinde yaptırdığı "**Sultan Hanı"** vakıf idi. Aksaray civarındaki kervansarayın büyüklük ve mimari bakımdan aynı olan bu kervansarayın kitabesi yoktur. Meşhur Baybars ordusuyla burada konaklamıştır. Bu vesile ile yazılan Baybars Tarihi'nden bu hana ait büyük vakıfların mevcut olduğunu, yolculara kesilmek üzere civarında koyun sürüleri beslendiğini ve sultanın askerlerinin bunları kesip yedikleri anlaşılıyor.[404]

Bu kervansaraylardan başka Karatay Kervansarayı, Altun-Aba ve Er-Tokuş kervansaraylarının da vakıf oldukları vesikalardan anlaşılıyor.

Akşehir-Ilgın arasında inşa edilen Altun-Aba kervansarayının vakfiyesinde, hana gelen fakir yolcuların ısınması ve hanın aydınlanması için gereken odun ve bezirden ve hancıya verilecek ödemeden bahsediliyor.[405] Buralarda Müslüman-kafir, hür, köle ayırt

[404] Turan, **İslamiyet**, s. 174.
[405] Turan, a.g.e., s. 174-175.

edilmeksizin her yolcuya eşit olarak günde, 1 kg. ekmek, 250 gr. pişmiş et ve bir çanak da yemek verileceği şart tutulmuştur.[406]

Kervansarayların Mahiyetleri, Teşkilatları ve İşleyişleri

Bu hususun aydınlatılmasında en büyük yardımı, bize kadar gelen Karatay Kervansarayı'nın vakfiyesi sağlamaktadır. Ayrıca Baybars'ın Kayseri seferinde yanında bulunan Muhiddin bin Abdüzzahir'in aşağıya alınan güzel bir tasviri de bu hususu aydınlatır:

"Hanın surları ve surlar üzerinde, köşelerde kuleleri olup büyüklüğü, yüksekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi cilalı kırmızı taşlardan yapılmış olup, üzerlerinde kalemle emsalini resmetmek imkansız olan, nakışlar ve resimler vardır. Kapısının dışında iki kapı arasında kaldırımla döşenmiş, Rabaz[407] *gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır ki, burada dükkanlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler, kışlık mekanlar vardır... Yaz ve kış, içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastane, ilaçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu derecesine göre misafir edilir... Buna ait büyük vakıflar vardır ki, bunlar civarında ve başka beldelerde bulunur. Hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler, memurlar ve katipler mevcuttur..."*[408]

1247'de tanzim edilen vakfiye, kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için "**mütevelli",** "**müşrif"** (müfettiş) ve "**nazır"** dan müteşekkil bir heyet tayin etmiştir. Ayrıca bu görevlilere verilecek hak edişler de belirtilmiştir. Yolcuların namaz kılmalarına yardımcı olacak imam ve müezzin ve alacakları miktarlar bile açıklanmıştır. Vâkıf ayrıca bir iç işleri müdürü (muzif) bir de "**Hancı"** tayin etmektedir. Muzif hana

[406] Turan, a.g.e., s. 178.
[407] Ortaçağda İslâm şehirleri, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olup, dış kısma "zahir" veya "rabaz", iç kısma da "batın" veya "şehristan"adı verilirdi. Turan, a.g.e., s. 176.
[408] Turan, a.g.e., s. 176.

gelen yolcuları kabul eder, onların yemek, yatmak ve diğer işlerini idare ederdi. Hancı ise hayvanların hizmetine ve ahır işlerine bakardı.

Kervansarayın bir de "**havayiç"** memuru vardı ki, vazifesi erzak ve levazım işlerine bakmaktı. Handa daimi olarak bir baytar bulunduruluyordu. Hanın ve vakıflarının işlerine bakmak için de atlı bir kimse (emir) mevcuttu.[409]

Vakfiyede bir hamama rastlanmıyorsa da, civar köydeki hamamın buraya tahsis edildiği söylenebilir.

Kervansaray vakfiyesi, kervansarayda hasta olan bütün fakirlerin oradaki ilaç ve meşrubatla sıhhat buluncaya kadar tedavi edilmesini şart tutmaktadır ki, bu kayıt handa bir hastane bulunduğunu gösterir. Ancak devamlı bir tabip bulundurmak müşkilatı dolayısıyla, herhalde hastaların vaziyetine göre, eğer hastalık hafif ise, bir hasta bakıcının nezaretinde, basit bir tedavi ile iktifa ediliyor ve eğer hastalık ağır ise yakın merkezlerden tabip getirtiliyordu. Diğer taraftan fakir hastalar öldüğü taktirde tekfin masraflarının da vakıf gelirinden ödendiği şart kılınıyordu.[410]

Meşhur İtalyan seyyahı Pegolotti'nin Göksun ile Sivas arasında bahsettiği Karatay ve Keykubad kervansaraylarının ne muazzam bir teşkilata sahip olduklarını göstermesi de bize yeteri kadar ışık tutmaktadır.[411]

Hemen şunu da belirtelim ki; Türkiye'nin hakiki çöküşü bu ticari yolların milletler arası ehemmiyetten düşmesiyle başlar. Bu da Doğu-batı ticaretinin Akdeniz'den Okyanuslara intikali, Türkiye'yi çeviren İslâm memleketlerinin siyasi ve medeni gerilemeleri ile XV. Asırda başlar.

[409] Görevlilere verilen ücret için bkz: Turan, a.g.e., s. 177-178.
[410] Turan, a.g.e., s. 179-180.
[411] Turan, a.g.e., s. 182.

Kervansarayların Menşe'leri

Kervansarayların menşe'i şüphesiz daha evvel İslâm dünyasında kurulan ribatların devamından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Selçuklu devrine ait kronik, kitabe ve vakfiye gibi kaynaklarda bunlara ribat da denilmektedir. Ribatlar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında askeri gayeler için yapılmış müstahkem yerlerdir. İslâm memleketlerinin her tarafından gönüllü askerler, gâziler cihat yani İslâmiyet uğruna muharebe yapmak için hudutlardaki bu müstahkem yerlerde barınırlardı.[412]

İlk ribatların izleri VII. Yüzyılda görülür. Bu ilk belirtilerden sonra zamanımıza gelen en eski ribat kalıntıları ise Abbasiler devrinden kalan VIII. Yüzyıl ribatlarıdır. Bu eserlerin mimari karakterlerinin en önemli özelliği, plan düzeyinde uzun yıllar ana fikrin korunmuş olması ve çok az değişikliklerle ileriki yüzyıllarda gelişen han ve kervansaraylara bir esas teşkil etmesidir.

Ribatların içlerinde yatacak, yiyecek yerleri, ambarlar, mescit ve hamamlar ve hayvan ahırlar bulunurdu. Bunlar hudutlarda bir müdafaa sistemi halinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirlerdi. Düşmanı arayan kulelerinde, ateş ile verilen işaretler sayesinde uzak hudut boylarında süratle haberleşmek mümkün olurdu. Bu ribatlar vaziyete göre devletin veya malını cihat uğruna tahsis eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Arap coğrafyacıları yalnız Maveraünnehir de 10.000 ribat bulunduğunu yazarlar.[413]

İslâm hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman bu ribatlar askeri mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilatıyla yolculara mahsus bir kervansaray mahiyetini alırlardı ki, kervansarayların ribat adını alması bununla ilgilidir. Kervansaray aslında kervanların konakladıkları yapılara denir. Türkler genellikle bu yapılarda "**han"** adını kullanmışlardır. Fakat daha ziyade bu yapıların küçüklerine "**han",**

[412] Turan, a.g.e., s. 186.
[413] Turan, a.g.e., s. 186.

büyüklerine ise "**Sultan Hanı"** demişlerdir. Sultan hanları zaten sultanlar tarafından yapıldıkları için bu adı almışlardır.[414]

Türkistan zenginlikleri devamlı olarak ribatları beslemekte idiler. Bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askeri gayeler dışında, yolcuların bedava yemek ve yatmaları için kervansaray inşası an'anesi İslâm aleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Makdisi Türkistan'daki ribatlardan bahsederken Espicab'da 2700 ribat olduğunu yazar.[415]

Selçuklular birçok an'anelerle birlikte bu kervansaray an'anesini de Türkistan'dan getirmişler ve İslâm aleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, memleketin her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır. İleride Osmanlılar'ın hayret edecekleri bir şekilde tatbik edecekleri devletçilik de Selçuklular'ın devamından başka bir şey değildir. Nizamü'l-mülk, kervansaray inşa edilmesini, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için medrese vücuda getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuklu padişahlarının vazifeleri arasında sayar. Bundan dolayı kervansaray an'anesinin yakın şarktaki inkişafı, Selçuklular'ın ve ondan doğan Türk devletlerinin eseridir. Fakat bu hususta faaliyetlerin en çok geliştiği saha Selçuk Türkiye'sidir. Bunun sebebi Türkiye'nin coğrafi ve ticari mevkii ile ilgili olduğu gibi Türkistan ve Türkiye münasebetleri dolayısıyla aynı ırka mensubiyet, yani Türk geleneğini en iyi yaşatacak şartlara haiz olmakla ilgilidir.

Büyük Selçuklu Devleti 1040'da kurulduktan sonra XI. ve XII. Yüzyılda İran'da siyasi kültür birliğini sağlamış, hüküm sürdükleri topraklar üzerinde önemli olarak Sasani sanatıyla karşılaşmıştır. Büyük Selçuklular aynı zamanda Karahanlı ve Gazneliler'in geliştirdiği kervansaray mimarisini kuvvetle ele alarak, abidevi eserler meydana getirmişlerdir. Nitekim Gazneli Sultan Mahmud'un yaptırdığı "**Ribat-ı Mahi",** 1114 tarihli Selçuklu kervansarayı "**Ribat-ı Şerif"** e örnek olmuştur.[416]

---

[414] İlter, a.g.e., s. 5.
[415] Turan, a.g.e., s. 187.
[416] O. Aslanapa, **Türk Sanatı Tarihi**, I., İstanbul 1972, s. 92-97.

Kervansaraylar ayrıca devlet ordularının etrafa zarar vermemeleri için, konakladıkları, emniyet ve ihtiyaçlarının görüldüğü yerler olarak da önem taşılar. İbni Bibi'nin kervansaraylar hakkında verdiği kayıtlarında hemen hepsi askeri hareket ve seferleri ihtiva eder.

Kervansaraylarda geçerli olan usul ve adetleri göstermek bakımından Evliya Çelebi'nin verdiği şu malümat çok önemlidir. Burada açıklandığına göre; "... Kapıda daima didebanları gözcülük eder. Kapıda mehterhane çalınıp kapı kapanır. Didebanlar vakıftan kandiller yakıp dibinde yatarlar. Eğer gece yarısında dışardan misafir gelirse kapıyı açıp içeri alırlar; önüne yemek getirirler. Amma cihan yıkılsa içeriden dışarı bir adem bırakmazlar; şart-ı vâkıf böyledir. Cümle misafirler kalkınca yine mehterhane döğülür, herkes malından haberdar olur. Hancılar tellallar gibi; 'Ey ümmet-i Muhammed! Malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?..' diye rica edip nida ederler. Misafirin cümlesi; 'Tamamdır, Hak, sahib-i hayrata rahmet eyleye'dediklerinde, yine görevliler; 'Gafil gitmen, bisât gaip etmen, herkesi refik etmen, yürün Allah âsân getire'diye dua ve nasihat ederler. Herkes bir tarafa giderdi."[417]

Netice olarak şunu da belirtmeliyiz ki, yollardaki kervansaraylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber, bunlar tamamıyla ticari mahiyette ve ücretli müesseselerdir.

[417] Turan, **İslamiyet**, s. 193.

ALTINCI BÖLÜM

A - SELÇUKLULAR'DA KÜLTÜR FAALİYETLERİ

a) Selçuklular'da İlim Hayatı

Selçuk sultanları, melikleri, beyleri ve hatunları, alimlere, din adamlarına, şair ve sanatkarlara çok saygı gösteriyorlardı. Tuğrul Bey; "Kendime bir köşk yapıp da yanında bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım"[418] derken bu saygının dayandığı imanı belirtiyordu. Tuğrul bey feth ettiği şehirlere girerken ilk işi alimleri ve din adamlarını tevazu ile ziyaret etmekti.

Alp Arslan kendisine has gelirin bir kısmını fakirlere dağıtırken, onda birini de ilim adamlarına veriyordu. Melikşah ise kurduğu medreseler ve kültür müesseselerinden başka âlim ve mutasavvıflara yılda 300 bin dinar tahsis ediyordu. Sultan Sencer'in rivayete göre sarayı ve muhiti alim, şair, tabip ve filozoflar ile dolu idi.[419]

Batını'ler ve müfrit Şiiler müstesna Selçuklular'ın çeşitli din ve mezheplere hürriyet bahşettiklerini Müslüman ve Hıristiyan müellifleri haber verir. Bu sebeple Selçuklu devrinde büyük din adamları, fıkıh, kelam, tefsir, hadis, felsefe bilginleri yetişmiş, bunlar sultanlar tarafından himaye görmüşlerdir. Selçuklu devrinde yetişmiş din adamlarından bazıları şunlardır:[420]

---

[418] Turan, **Medeniyet**, s. 253.
[419] Turan, a.g.e., s. 255.
[420] Sevim - Merçil, a.g.e., s. 519.

"İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meali Cüveyni, Muhammed eş-Şehristani, İbnü'l-Cevzi, Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Kuşeyri, Ebu İshak Şirazi, Abdulah el-Ensari, Ebu'l-Abbas Fazl bin Muhammed Lukeri, Ebu Tahir Tabesi, Ebu Said el-Ganimi, Ferid Gilani, Ebu Said Funduverci, Zeynüddin es-Savi, Gazzali, Ali bin Zeyd Beyhaki, Abdurrahman el-Hazini ve Türk asıllı olarak Kadı Abdürrezzak Türki el-ilaki, Mahmud Harizmi ve Serahsi" . Tuğrul Bey'den itibaren hükümdarlar ve Türk büyükleri İslâm dünyasının her tarafını Cami, medrese, kütüphane, tıp mektebi, hastane, imaret, zaviye ve kervansaraylar ile doldurmuşlardır.

Türkistan ve Harizm kütüphaneleri çok eski ve zengin idi. İbni Sina Buhara da Samani hükümdarının kimsenin görmediği kitaplarla dolu bir kütüphanesinde tetkiklerini yapmıştı. İslâm dünyasında çok büyük kütüphaneler vardı. Fakat Moğol istilası ile çoğu mahvoldu. Hülagü ile birlikte Bağdat ve Suriye seferlerinde bulunan Nasreddin Tusi, bu kargaşada topladığı kitaplardan Merağa'da büyük rasathanesi yanında bir kütüphane kurdu ki, burada 400 bin cilt yazma eser toplanmıştı.[421]

Kirman bölgesinde de kültür faaliyetleri dikkat çekmektedir. Kirman Selçuklu melikleri, halkın kültür seviyesinin yükselmesi için çaba gösterdiler. Melik Muhammed, öğrenimi teşvik edici ödüller ortaya koydu. Ayrıca 5 bin kitap vakfetti ve bir de kütüphanesi vardı. Kirman Selçuklu melik ve devlet adamları bazı şair, âlim ve din bilginlerini himaye ettiler.[422]

Melikşah paralar harcayarak İsfahan'da, sonra da Bağdad'da birer rasathane kurdurmuştu. Burada devrin büyük riyaziye ve hey'et alimleri olan Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizarî, Meymün bin-Necib el-Vasitî ve başkalarını rasat işlerine memur etmişti. Bu rasatlardan sonra Melikşahın Celaleddin lakabına nispetle yeni bir Celali takvimi hazırlandı. Bu takvime göre 21 Mart 471 H. / 1079 yeni bir tarih başlangıcı olarak kabul edilmiş ve güneş yılı esas alınmıştır.[423]

---

421 Turan, a.g.e., s. 259-260.
422 Himaye edilen ilim adamları için bkz: Sevim - Merçil, a.g.e., s. 520.
423 Turan, **Medeniyet**, s. 261; Komisyon, a.g.e., VII., s. 209.

Selçuklu döneminde Şii ve Rafizi fikir akımlarına karşı etkili ve ilmi mücadele yapılabilmesi için devrin Sünni fakihlerine geniş imkanlar tahsis edilerek, devlete bağlı bir manevi kuvvet cephesi teşkil edilmiştir. Öyle ki Nizamiye mezunu gençler her yerde itibar görmüş ve memleketin en salahiyetli kimseleri olarak önemli makamları işgal etmişlerdir. Bağdad Nizamiyesi yeryüzünün ilk üniversitesi olarak kabul edilir.[424]

Selçuklu devrinde tarihçilikle önemli gelişmeler kaydedilmiş ve tarihçiler Selçuklu sultanlarının himayesini görmüşlerdir. Selçuklular'ın menşeinden bahseden Melikname (1058), İbnü'l-Hassül'un Risale-i Melikşahiye, şair Ebu Tahir-i Hatuni'nin Tarih-i Al-i Selçuk'u, şair Muizzî'nin Siyer-i Fütuh-i Sultan Sencer'i, Hemedanî'nin Ünvanü's-Siyer'i, ibn Funduk Beyhaki'nin Meşaribü't-Tecarib'i, aynı yazarın Zinetü'l-Kuttab'ı, Sultan Sencer adına Ali Kaani tarafından yazılan Mefahirü'l-Etrak gibi eserler yanında ayrıca İsfehani, İbnü'l-Cevzi, Sıbt ve Ravendi'nin eserleri bu çağın ürünleridir.[425]

Irak sultanı III. Tuğrul zamanında Ahmet Tusî tarafından Acaibü'l-Mahlükat adlı bir coğrafya kitabı yazılmış, Kaşgarlı Mahmut tarafından da bir dünya haritası çizilmiştir.[426]

Selçuklular'ın sağladığı huzur ortamı içinde Anadolu'daki türlü din ve kavimlerin birlikte ahenk içinde yaşamaları ortak bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ayrıca Anadolu muhiti taassup hissinden uzak, felsefi düşünceleri ve tasavvufi cereyanları kabule açık idi.[427]

Selçuklu sultanlarının ilim ve san'atı himaye etmesi Anadolu'ya diğer ülkelerden alimlerin gelmesini ve ilim hayatının gelişmesini sağlamıştır. Daha şehzadeliklerinde Farsça, Arapça, Yunanca öğrenen Selçuklu sultanları, ilim ve sanatın koruyucusu olup âlimleri ve sanatkarları korumuşlardır. Bu ortam içinde XII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan fikrî hareketler XIII. Yüzyılda Mevlana Celaleddin-i Rumî ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin yetişmesini

[424] Sevim – Merçil, a.g.e., s. 208-209; İ. Kafesoğlu, **Selçuklular**, s. 174.
[425] Komisyon, a.g.e., VII, s. 209.
[426] Komisyon, a.g.e., VII, s. 209.
[427] Sevim - Merçil, a.g.e., s. 521.

sağlamıştır. Yine büyük mutasavvıf Muhyiddin-i İbnü'l-Arabi Anadolu'yu ziyarete gelmiştir. Oğulluğu Sadreddin-i Konevi de fikirlerini yayma kuvvetini hep Selçuklu sultanları sayesinde kazanmıştır.[428]

Meşhur Şıhabeddin Suhreverdi (maktul) Pertev-nâme adlı malum eserini yazarken Sultan II. Kılıç Arslan'dan teşvik görmüştür. Bu zamanda yetişen meşhur alim ve eserleri ise şunlardır:

İslâm aleminde "**Şeyh-i Ekber"** olarak anılan Muhyiddin-i İbü'l-Arabi'nin yetiştirdiği oğulluğu Sadreddin-i Konevi; "**Risaletü'l-Vücud",** "**Nüsus"** ve "**Fukuh"** adlı eserleri ile tanınmıştır. Mevlana Celaeddin-i Rumi'nin ise "**Mektubat"** , "**Fihi Mafih"**, "**Mesnevi"** ve "**Divan-ı Kebir"** adlı eserleri meşhurdur.[429]

Ayrıca Kadı Siraceddin'in "**Metaliü'l-Envar";** Necmeddin Daye'nin "**Mirsadü'l-İbad fi Mebde-i Lel Miad";** Mehmet bin Ali Ravendi'nin "**Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur";** Kadı Burhaneddin Anevi'nin "**Enisü'l-Kulüb";** Ahmet bin Sadü'z-Zencani'nin "**Kitabül'l-Letaif Ulaiyye Fi'l-Fezailü's-Seniyye";** Sadreddin Konevi müritlerinden Said Kaşani'nin "**Şerh-i Kaside-i İbn Faiz";** Mahmut oğlu Hatip Mehmed'in "**Kıstasü'l-Adale";** İbn Bibi'nin 1192-1280 yıllarını kapsayan "**el-Evamiru'l-Alaiye";** Kerimeddin Aksarayi'nin "**Selçukname"** adlı eserleri, Sultan Veled'in (ö. 1312) "**Divan",** "**İbtida-name",** "**Veled-name"** ve "**Rebab-name"** gibi eserleri[430] unutulması mümkün olmayan eserlerdir.

Moğollar Orta-Asya ve İran'a hakim olunca, buralardaki âlimler umumiyetle Anadolu'ya göç ettiler. Anadolu Selçuklu sultanları bu âlimleri korudular, maaşlar, ihsanlar ve kendilerine mevkiler vererek ilmin ve şiirin kalkınmasında öncülük ettiler. Sultan II. Rukneddin Süleyman Şah (1196 - 1204), kendisine bir kaside sunan İran şairi Zahir-i Faryabi'ye 2000 altın, 10 cins at, 5 köle, 5 cariye, 5 katır ile her cinsten 50 kat elbiselik ihsan etmiştir. I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)

[428] Uluçay, a.g.e., s. 297.
[429] Uluçay, a.g.e., s. 298.
[430] Uluçay, a.g.e., s. 298; Sevim - Merçil, a.g.e., s. 522; Komisyon, a.g.e., VII., s. 210.

ise, kendisine 72 beyitlik bir kaside yazan bir kıza, kasidenin her beyiti için 100 kızıl altın ihsan etmiştir.[431]

Anadolu'da genel olarak XII. ve XIII. Yüzyıllarda fıkıh ve tasavvuf alanlarında gelişmeler oldu. Bu hususta öncülüğü II. Kılıç Arslan ve oğulları çekmişlerdir.

Bu zamanda Anadolu'da yaşayan mutasavvıflar iki cereyanın etkisi altında idiler. Bunlar "**Işrakiyun"** ve "**Vahdet-i Vücud"** felsefesi idi. Anadolu'da ilk yayılan "**İşrakiyun"** felsefesi Şahabeddin Suhreverdi (maktul) tarafından ortaya konmuştu. Bunun destekleyicisi ise II. Kılıç Aslan'dı. Suhreverdi, Kılıç Arslan'ın Niksar'da bulunan oğlu Berkyaruk adına "**Pertev-name"** adı bir de Farsça eser yazmıştı.

Bu felsefe akımı Muhyiddin-i İbnü'l-Arabi zamanına kadar devam etti. Bu sefer Muhyiddin-i Arabi ile beraber "**Vahdet-i Vücud"** felsefesi yayılmaya başladı.

Felsefe, şiir ve diğer bilimlerin en çok geliştiği devir sultan I. Alaeddin Keykubad zamanına rastlar. Alaeddin Keykubad şair, ressam ve çok değerli bir oymacı idi.[432] Okumayı ve ilmi sohbetleri çok severdi. Sultanın okuduğu eserler arasında Nizamü'l-mülk'ün Siyasetnamesi, İmam-ı Gazali'nin Kimya-i saadet'i ve Kabüs-name adlı eserler vardı.[433] O'nun iltifatına mazhar olanlardan biri de Necmeddin Daye idi. Yine bu zamanın felsefe, fıkıh ve şiirde üstad, büyük komutan Kemaleddin Kamyarı da zikretmek gerekir.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Farça, Rumca, Latince biliyordu. Tarihe de çok meraklı idi. Bu yüzden Mehmet bin Ali Ravendi kitabı "**Rahatü's-Südur"** ve "**Ayetü's-Sürur"** adlı eserini bu sultan'a ithaf etti. Kadı Burhaneddin Anevi ise "Enisü'l-Kulüb" adlı Farça tarihini Sultan I. İzzeddin Keykavus'a ithaf etti. Yukarıda belirttiğimiz tarihlere ilave olarak III. Alaeddin Keykubad'a sunulan Nasiri'nin Ahi Mehmet adına

[431] Uluçay, a.g.e., s. 297.
[432] Turan, **Türkiye**, s. 394.
[433] Turan, a.g.e., s. 392.

1299 yılında yazdığı "**Fütüvvetname"** adlı eseri de önemli tarihler arasındadır.[434]

Anadolu'da bilim çalışmaları ne yazık ki Kösedağ Savaşından sonra büyük ölçüde sekteye uğramıştır.

b) Selçuklular'da Dil ve Edebiyat

Selçuklular'ın İslâm dünyasına hakim oldukları zamanlarda Arapça İslâm dünyasının ilim ve medeniyet dili idi. İran edebiyatı Selçuklular zamanında ve onların himmetiyle en parlak devrini yaşadı, Hatta Farsça resmi dil haline geldi. Böylece XIII. Asırda Arapça, Farsça ve Türkçe İslâm dünyasının üç kültür dili oldu.

Selçuklu devri artık XII. asırda Türkçe mahsullerini vermeye başlar. Evvelce Samaniler devrinde başlayan Kuran tercümeleri bu asırda çoğalırken, Hoca Ahmet Yesevi'nin "**Divan-ı Hikmet"** adını alan şiirleri de tasavvufu Türkler arasında yaymaya başlamıştır. XIII. Asırda Türk dünyasının her tarafında Türkçe dinî, edebî ve lisanî (lügat ve gramer) pek çok eser yazılmış ve daha sonraki asırlarda bunların miktarı büsbütün artmıştır. Türkçe'nin bu yayılışı Türkistan, Harezm, Azerbeycan ve Anadolu gibi, halkının çoğunu Türkler'in teşkil ettiği ülkelerden başka Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'da da Türk dili kullanılıyordu. Irak'da Arapça, Farsça ve Türkçe konuşulur ve üç kavim de birbirlerinin dillerini anlarlardı. Büyük kültür merkezlerinden biri olan Ahlat (Kubbetü'l-İslâm)'da, XIII. Asırda Türkçe, Acemce ve Ermenice olmak üzere üç dil konuşuluyordu. Türk ilim ve mütefekkirleri eserlerini Arapça ve Farsça yazarlarken, artık Türkçe olarak da telife başlamışlardı.[435]

Büyük Selçuklular devrinde şiir ve edebiyat alanında Farsça, altın devrini yaşadı, Selçuklu sultanları ve şehzadeleri de şiir ve edebiyata çok düşkün idiler. Melikşah ve Sencer'in Farsça şiir söyleyip, yazdıkları bilinmektedir. İran edebiyatının Baharzi, Fahreddin Gürganî, Burhanî,

[434] Uluçay, a.g.e., s. 298.
[435] Turan, a.g.e., s. 346-347.

Ezrakî, İbnü'l-Hebbariyye, Ebu'l-Meali Nahhas İsfahani, Lami-i Gürcanî, Abdü'l-Vasi'Cebelî, emir Muizzî, edip Sabir ve Enverî gibi ünlü şairler hep Selçuklu sultanlarının himayelerine mazhar oldular.[436]

Anadolu'da Türkçe'nin yazı ve edebiyat dili olarak meydana çıkması XIII. asırda başlar. Türkiye Selçukluları Arapça'yı din dili, Farsça'yı da edebiyat ve devlet dili olarak kullanıyorlardı. Hz. Mevlana ile oğlu Sultan Veled'in esas Farsça'ları yanında Türkçe şiirleri ve hatta Sultan Veled'in bir de Türkçe divanı vardır.[437]

Arapça ve Farsça ilim ve kültür dili iken, Konya ve Orta-Anadolu'da Ahmet Fakih, Hoca Dehhani, Hoca Mesud ve Şeyyad Hamza gibi yalnız Türkçe yazan şairlerin çoğalmasından sonra, Türkçe'nin gelişmesi yine de büyük bir mücadelenin sonucunda olmuştur. Bu gelişmeye rağmen Kırşehirli Aşık Paşa hala;

''Türk diline kimse bakmaz idi

Türklere hergiz gönül akmaz idi

Türk dahi bilmez idi bu dilleri

İnce yolu ol ulu menzilleri''

kıtasıyla devrin münevverlerinden şikayet ediyor ve Türkçe'ye olan sevgisini dile getiriyordu.[438]

Yunus Emre ise dahiyane kudretiyle ve tasavvufi aşkıyla Türkçe'nin bir şaheserini veriyor ve asırlarca Anadolu Türkleri'nin iman ve zevkine tercüman oluyordu. Göçebeler arasında Oğuz-nâme ve Dede Korkut destanları gibi, gaziler arasında çok okunun Danişmend-name de bu devirde sözlü edebiyattan yazıya geçirilmiştir.[439]

---

[436] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 520.
[437] Turan, **Medeniyet**, s. 347.
[438] Turan, a.g.e., s. 347.
[439] Turan, a.g.e., s. 347.

Anadolu'da Türkçe'nin daha süratle gelişmesi, İran edebiyatına yabancı kalan uçlardaki Türkmen beyliklerinde vuku buluyor ve bu sebeple de pek çok eser telif ve tercüme ediliyordu.

Bu edebi gelişmeye rağmen Türkçe henüz resmi dil haline gelmemiştir. Karamanoğlu Mehmed Bey XIII. Asrın ikinci yarısında Konya'yı işgal etmesi üzerine kurulan divan da Memleketin her tarafında memurlara fermanlar göndererek; "**Bundan sonra dergah ve bargah'da, mecliste ve meydanda başka bir dil kullanılmaması…"nı kararını emretti.** Fakat Karamanoğulları'nın Konya'dan çıkarılmasıyla bu emrin tatbik safhası da olmamıştır. (13 Mayıs 1277).[440]

Türkçe'nin devlet işlerinde ilk defa kullanılması, beyliklerde gelişen kültürel faaliyetlerin bir neticesi olarak Osmanlılar'a aittir. Mimaride, müzikte, hukukta ve sosyal nizamda olduğu gibi edebiyatta da Osmanlı devri en büyük Türkçe eserlerini vermiştir.

Selçuklular'da sarayda, orduda ve halk arasında öz Türkçe konuşuluyordu. Fakat yine de resmî dil Farsça, ilim dili ise Arapça idi. Anadolu Selçukluları Arapça'yı Hulagü zamanına kadar kullandılar. Anadolu Oğuzları ise Türkçe konuşuyorlardı. Burada Kınık şivesi hakimdi.

Yüksek tabakanın Farsça olarak yazdıkları şiirlere **''Divan Edebiyatı''**deniyordu. Divan edebiyatının beşiği İran'dır. Divan edebiyatında şiir ve kasideler aruz vezninde ve Farsça yazılıyordu. Şöhretli şairleri Gazne ve Büyük Selçuklu saraylarında yetişmiştir.

Mevlana Celaleddin-i Rumî ile Ferganalı Seyfeddin Mehmed en meşhur divan şairleridir. Anadolu'nun ilk divan şairi ise Horasanlı olup, XIII. Yüzyılda Anadolu'ya gelip yerleşen Hoca Dehhani'dir.[441]

Büyük Selçuklular devrinde Türkçe eser yazımına önem veriliyordu. Kaşgarlı Mahmud 1074'de Bağdad'da yazdığı Divan-u Lügati't-Türk adlı eserini İslâmlar arasında Türkçe'yi yaymak

[440] Turan, a.g.e., s. 347-348.
[441] Uluçay, a.g.e., s. 299.

maksadıyla kaleme almıştı. Hoca Ahmed Yesevi'nin tekke edebiyatında büyük hizmetleri görülmüştür. Mahmud oğlu Edip Ahmed'in **''Atabetü'l-Hakayık''**, Ali'nin **''Yusuf ve Züleyha''**adlı eserleri çok önemlidir.[442]

Anadolu'ya gelen Oğuzlar Türkçe konuşuyorlar, aralarında bulunan ozanlar kopuzları ile halkın zevkine hitap ediyor ve destanları dile getiriyorlardı. Böylece Türk halkı arasında zengin bir **''Halk Edebiyatı''**gelişti. Anadolu'nun fethi hareketi, ozanların dilinde destanlaşan **''Battal Gazi''**ve **''Danişmend Gazi''**hikayeleri Türkler arasında zevkle dinleniyordu. Hatta Sultan II. İzzeddin Keykavus, Danişmendname'yi kendi yazıcısına Türk dili ile yazdırmıştı.[443]

Büyük İslâm kahramanlarından ve Eshab-ı Kiram'dan Hz. Hamza'nın ve Hz. Ali'nin İslâmiyet uğrundaki savaşları hakkında yazılanlar, Türk gazileri arasında derin huşu içinde dinlenmekte ve okunmakta idi. Ebu Müslim menkıbeleri de Türkler arasında önemini koruyordu. Derviş şairlerde halk tarzında ilahiler yazarak Türkmenler'deki dini heyecanı arttırıyorlardı.

Anadolu'da Edebiyata Milli Bir Çehre Verdiren Sebepler :

1. Moğollardan kaçan Oğuz boylarının Anadolu'ya dolmaları.

2. Yeni gelen göçmenlerin Anadolu'ya destanları, türküleri, ata sözleri, halk hikayeleri, millî dilleri ve kültürleriyle gelmeleri.

3. XIII. Yüzyılda Moğollar'ın Anadolu'yu istila etmeleri, halka zulüm ve işkence yapmaları, Anadolu Selçuklu sultanlarının son zamanlarda halkını koruyamaması, halkın kurtarıcı olarak dine sarılması, bu yüzden tekkelerin ve şeyhlerin etrafında toplanmaları, babaların ve şeyhlerin İslâm dinini öz Türkçe olarak bu halka anlatmaları ve bu suretle millî tasavvuf edebiyatının başlaması.

4. Anadolu'da beylik kuran aşiret beylerinin öz Türkçe'den başka lisan bilmemeleri, bu yüzden beylerinden ihsan ve mükafat almak isteyen şairlerin Türkçe şiirler yazmaları.[444]

---

[442] Uluçay, a.g.e., s. 300.
[443] Boyunağa, a.g.e., s. 110.
[444] Uluçay, a.g.e., s. 300-301.

Halk Edebiyatı'nın Anadolu'daki piri Yunus Emredir. 1241-1321 yıllarında yaşadığı zannedilen Yunus Emre, Türkçe ile pek yüksek şiirler söylemiş, gerçek deha sahibi bir Türkmen kocası idi. **''Tekke''**, "**Divan''**ve **''Halk Edebiyat''**larına öncülük eden en büyük halk şairimizdir. Hem hece vezni ve hem de aruz veznini çok ustalıkla kullanmıştır. Şiirlerinde kullandığı dil, o kadar temiz ve açıktır ki halen zamanımızda en çok okunun, dinlenen, ilahi olarak terennüm edilen onun şiirleridir.

Yine bu devrin yani XIII. Asrın ortalarında Sivrihisar veya Akşehir bölgelerinde yaşadığı zannedilen gezici dervişlerden biri de Şeyyad Hamza'dır. Aruz ve hece vezni ile şiirleri vardır.

Hz. Mevlana'nın büyük oğlu olup yüksek zümre sofileri içinde ilk defa çok sayıda şiir söyleyen Sultan Veled (1226-1312) ise öğretici tasavvuf şiirleri yazmıştır. Yine bu devrin önemli şairlerinden biri de Kırşehir'de doğan İslâmî ilimlerde ve tasavvufta geniş bilgi sahibi olan Aşık Paşa (1272-1333)'dır. "**Garipname"** adlı, dili oldukça sade ahlakî ve tasavvufî mesnevisi Türkçe yazılmıştır. Bunlar gibi daha pek çok şair ve mutasavvıf kimseler yetişmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM

A - SELÇUKLULAR'DA GÜZEL SANATLAR

a) Mimari

Selçuklu devri güzel sanatlar bakımından da İslâm medeniyetinde yeni bir sayfayı temsil eder. Türkler İslâm dini ve medeniyeti sayesinde çok büyük bir kudret ve medeniyete kavuşurken, kendi şahsiyet ve zevklerinden bu medeniyete büyük ölçüde katkıda bulunarak, kendi sanat görüşlerini de ortaya koymuşlardır.[445] Selçuklular'ın sahip oldukları ülkelerde hala Selçuklu devrinin cami, medrese, türbe, hastane, kervansaray, kale ve köprüleri dikkat çekici özellikleriyle ayaktadır.[446]

Resim 43 - Konya Müzesi'nde Çift Başlı Kartal (Sarre, *Konya Köşkü*)

[445] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 522; Komisyon, a.g.e., VII., s. 215.
[446] Turan, **Medeniyet**, s. 310.

Türk Cihan hakimiyeti şuuru Selçuklu mimarisine şekil ve hususiyet kazandırmıştır. Çadır şeklindeki kubbeleri ile türbeleri Türk sanatının en mühim âbideleri olup göçebe ruhunun akislerini gösterir. Kökleri eski yurtlarındaki yapılara giden tipleri buralarda da geliştirmişlerdir. Böylece İslâm dünyasına yeni yapı tipleri hediye etmişlerdir. İran, Türkistan ve Irak'daki büyük camilerde bu yenilikler uygulanmış ve Selçuklular, İslâm dünyasındaki camilere âbidevî bir manzara kazandırmışlardı.Bunlardan bazıları şunlardır: Büyük Selçuklular'ın başkenti Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in türbesi, İsfahan'da Mescid-i Cuma, Gülpayengan Camii, Kazvin'de ki Mescid-i Cuma, Barsiyan'daki Mescid, Zevvare'deki Mescid-i Cuma ve Ardistan'daki Mescid-i Cuma.[447] Ayrıca Isfahan, Hemedan ve Merv'de bulunan diğer Selçuklu sultanlarının türbeleri de her bakımdan çok süslü idiler.

Bağdad'da İmam-ı Azam Ebu Hanife, Necef'de Hz. Ali'nin türbe ve külliyeleri muhteşem olup, bunlar Sultan Melikşah tarafından yaptırılmıştır.[448]

Selçuklular Anadolu'ya Türk-Arap-İran medeniyetlerinin karıştığı Orta-Asya'dan gelmişlerdi. Buhara ve Semerkant, devirlerinin en güzel örmekleriyle doluydu. Anadolu ise, Etiler, Frigyalılar, Lidyalılar, İyonlar, Yunanlılar, Persler, Romalılar ve Bizanslılar'dan kalma, yer altında ve üstünde bulunan bir çok mimari eserlerle, bir sanat albümü manzarası gösteriyordu. Anadolu'nun güneyinde Suriye'de Emeviler'e, Irak'ta Abbasiler'e, kuzeybatıda ise Bizans'a ait şaheser anıtlar ve tarihi yapılar bulunuyordu.[449]

Anadolu Türk halkı bu sanatlardan ayrılarak orijinal bir sanat üslubu meydana getirdiler. Selçuklu Türkiye'si âbideleri arasında çadır kubbeli türbeler büyük bir yekûn tutar.

---

[447] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 522.
[448] Turan, **Medeniyet**, s. 311.
[449] Uluçay, a.g.e., s. 302.

Selçuklular'a, Artuklular'a ve beyliklere ait olan bu türbe-âbideler, Anadolu'nun her tarafına dağılmış bulunuyordu.[450]

Müslüman Oğuzlar ibadet için camiler, mescit ve zaviyeler, çocuklarına dinlerini öğretecek medreseler, hastalar için daru'ş-şifalar, temizlenmek için hamamlar ve çeşmeler yaptılar. Moğol istilasında harap olmuş mabedlerden olan Selçuklu camileri arasında Kazvin Ulu Camii çok önemli sanat eserleri arasında bulunuyordu.[451] Yine Selçuk devri büyük camilerinden en mühimi İsfahan'da Melikşah tarafından inşa edilen ve 1121 Haziranı'nda geceleyin Batıniler tarafından yıkılan Ulu Cami idi. Bu cami kendi zamanında camilerin en büyüğü ve en güzeli bulunuyordu.[452]

Türkler Anadolu'da yaptıkları sanat eserleriyle Anadolu'ya Türklüğün damgasını vururlarken, Türk milletinin zekasını, sanat zevkini, ruh inceliğini ve Türk ustalığını da ispatlamışlardır. Türkistan'dan gelen ve bütün türbelerde tatbik edilen kubbe mimarisi yanında Sivas'da, Kayseri'de, Danişmendli ve Konya'da Ulu camilerin düz çatı halinde inşa edilmeleri dikkat çekicidir. Anadolu Selçukluları'na ait kervansaray ve hastaneler, Selçuk mimarisi ve medeniyetinin şaheserleri olarak hala ihtişam ve zarafetlerin muhafaza ederler.

Anadolu Selçukluları'nda hükümetin mimar ve inşa işleri için Emir-i Mimarın idaresinde bir nezareti vardı.

Selçuklu Mimarisinin Gelişme Sebepleri

1. Selçuklular'ın Anadolu'da kuvvetli bir idare kurmaları ve bu suretle memlekete barış ve düzeni sağlamaları.
2. Ticaretin gelişmesi, ihracatın artması, Doğu ticaret yolunun Anadolu'dan geçmesi, yeni yeni kervan yollarının ve bunların üzerinde kervansarayların ve hanların yaptırılması, kervancılardan gümrük alınması.
3. İslâmi eserler yaptırmak mecburiyeti ve kaleler yaptırmak gereğidir.[453]

[450] Uluçay, a.g.e., s. 302.
[451] Turan, a.g.e., s. 312.
[452] Turan, a.g.e., s. 313.
[453] Uluçay, a.g.e., s. 303.

Selçuklu Mimarisinin Özellikleri

Türkler bulundukları bölgelerin malzemelerine göre mimari eserlerini şekillendirmişlerdir. Ağaç olmayan yerlerdeki binaları tıpkı yerli Rum ve Ermeniler gibi yontma taştan yaptılar.

Karahanlılar eserlerini daha ziyade kerpiç ve tuğladan yapıyorlardı. Çünkü Türkistan'da fazla taş yoktu. Halbuki Türkmenler Anadolu'da bol miktarda taş buldular. Bu yeni malzeme Oğuzlar'ın taş mimarisine yepyeni bir çehre vermelerine sebep oldu. Taş ve mermeri o zamana kadar Anadolu'nun görmediği bir incelikle, sanki bir dantel gibi işlediler.

Mimarî eserlerde ön yüze çok önem verdiler. Bilhassa kapılar çok yüksek ve muhteşemdir. Kubbeleri ise geriden sanki bir çadırı andırır. Bunların etrafında da saçaklar bulunuyordu. Selçuklu mimarisinin özelliklerinden birisi olan konik kubbeler, binaya ayrı bir güzellik ve zerafet veriyordu.

Kapıları (Taç:Tak) ise çok büyük ve muhteşemdi. Kapıların etrafını saran taşların üzerleri çeşitli ayet ve hadislerle ve geometrik şekillerle süsleniyordu. Bu kısımlar bazan bitki ve hayvan motifleriyle de donatıldığı oluyordu. Bu durumlar Arap mimarisinden ayrılan özelliklerdendir. Fakat bu gün üzerinde hayvan ve insan motifleri bulunan binalar kalmamıştır.

Selçuklu eserleri bulundukları bölgelere göre ayrılıklar gösterir. Ahlat, Erzurum, Sivas, Divriği, Tokat gibi kuzey bölgesinde; Kayseri, Niğde, Konya merkez kesiminde; Adana, Diyarbakır ve Malatya gibi güney iklime uyma bakımından bölgelerine has özellikler gösterirler. Ustalar umumiyetle Orta-Asya ve komşu memleketlerden getirildiği gibi Rum ve Ermeni'den faydalanmışlardır. Aralarında ayrılıklar olmakla beraber Selçuklu mimarisinde şu **ortak özellikler** göze çarpar:[454]

[454] Uluçay, a.g.e., s. 304.

1. Anadolu Selçukluları sütun yerine dört köşeli ayaklar kullanmışlardır. Kemerler ve kubbeler bu dört köşe ayaklar üzerine oturtulmuştur. Sütunlar daha ziyade binayı süslemek için, pencere kapı ve odacıkların kenarına konuyordu.

2. Selçuklu binalarında kubbeler, sütunlar ve ayaklar alçaktır. Kemer ve kubbeler, Bizanslılar'da olduğu gibi dairesel değil külah gibi sivridir.

3. Selçuklular binaları tuğladan ve kesme taşlardan yapıyorlardı. Bu alanda o kadar ileri gitmişlerdi ki, bu hususta onlarla boy ölçüşebilecek çağdaş bir millet gösterilemez.

4. Selçuklu binaları çok kalın ve yüksek duvarlarla çevrilirdi. Giriş kapısı bina kadar yüksek olurdu. Ön duvar ve kapıya çok önem verilirdi. Ön duvar ya oyma taşlarla yahut sırçalı veya renkli tuğlalar la örülürdü. Hele kapının etrafı sanki bir kanaviçe gibi işlenirdi.

5. Genel olarak Selçuklular, binalarını süslemek için geometrik nebat ve hayvan şekilleri kullanırlardı. Hayvanlardan çift başlı kartal ve aslan resimleri çoktu. Osmanlılar hayvan resimlerini kullanmadılar.

Selçuklular binaların içerisini çiniler, güzel yazılar ve bezemelerle süslerlerdi. Bu şekiller daha ziyade örme şeritler, oymalı kurslar, elbise düğmeleri ve çivi başlarına benzerdi.

Mimari eserleri başlıca şu kısımlarda incelemek mümkündür:

b) İbadet Yerleri

- ✓ Camiler
- ✓ Mescitler
- ✓ Namazgahlar
- ✓ Tekkeler

Şimdi bunları sırası ile ele alalım:

1- Camiler

Camiler sosyal kurumların başında gelen yerlerdendir. Peygamberimiz (S.A.V.) zamanından beri Müslümanların müşavere ve işlerinin görüldüğü toplantı yerleridir. Aynı zamanda okul olarak kullanılan cami yapımına, Türkler çok önem vermişlerdir. Sanat kabiliyet ve güçlerini bu mimari eserlerde göstermişlerdir. Sadece mimari bakından değil aynı zamanda tezyinat, çinicilik, kakma ve oyma işçiliği ve hattatlık eserlerinin de sergilendiği yerler yine camilerdir.

Camiler en büyük ibadet yerleridir. İlk cami Kahire'de Amrü'l-As (R.A.) tarafından yaptırılmıştır. İlk minare de yine bu camiye Mesleme tarafından ilave edilmiştir.[455]

Türk camileri genel olarak bir düzlüğe yapılmıştır. Bunlar üç kısımdan ibarettir:[456]

1. Dış Avlu: Dış avlu duvarları Selçuklular'da yüksek ve kalın duvarlarla çevrilmiştir. Osmanlılar'da ise alçak duvarlar vardı.

2. İç Avlu: İç avluya cümle kapısından girilir. Avlunun etrafında duvara bitişik 50 cm kadar yüksek bir kısım vardır. Bu kısım tonozlar ve revaklarla kapatılmıştır. Bu revaklardan dış avluya pencereler açılır. Ortasında abdest almak için şadırvan yapılırdı. Caminin giriş kısmının iki tarafında son cemaat yerleri vardır. Camiye geç gelenler burada namazlarını eda ederler.

Minarelerin önemli kısımları yerden itibaren kürsü, pabuç, gövde, şerefe, petek, külah ve alem'dir.

3. Caminin iç kısmına yahut büyük kubbe ile örtülü kısmına **''merkez sahn''**ve yanlarında kalan kısma ise **''yan sahn''**denir.

Büyük camilerde bir de ayrı kapılardan girilen **''hünkar mahfilleri''**vardır. Camilerde mihrap etrafları da çok süslenirdi. Mihrabın sağ tarafında yüksekçe duran minber bulunur. Minberler taştan ve ağaçtan yapılıyordu. Kapısında perde bulunur. Minberin duvara bitişik en üst kısmına dört ayak üzerine konulmuş bir kubbe ile

[455] Uluçay, a.g.e., s. 306.
[456] Uluçay, a.g.e., s. 306.

alem vardır. Minberler cami yapısından ayrı inşa edilirler. Bu parçalırın itinalı olmasına ve bilhassa dikkat çekmesine özen gösterilirdi.

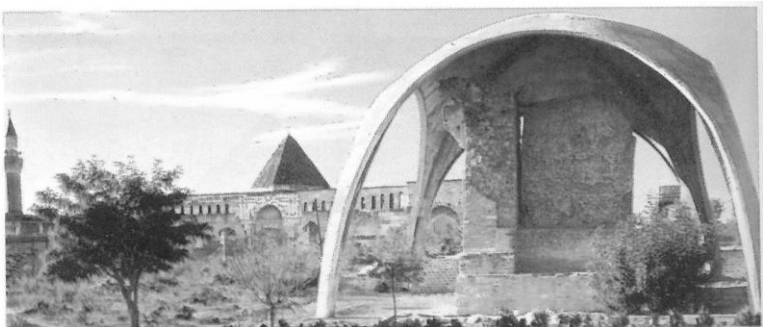
Bunlardan başka büyük camilere taş ve ağaçtan yapılmış, vaizler için kürsü, müezzinlere mahsus yüksek yerlerde ise **‘‘müezzin mahfili’’**bulunurdu.

Selçuklu camileri derinliğine ve genişliğine dörtgen bir plan üzerine yapılırdı. Çatı ve kubbeleri ayaklar üzerine oturtuluyordu. Bunların çoğu toprak örtülüdür ve kubbeleri yoktur. önemlileri şunlardır:

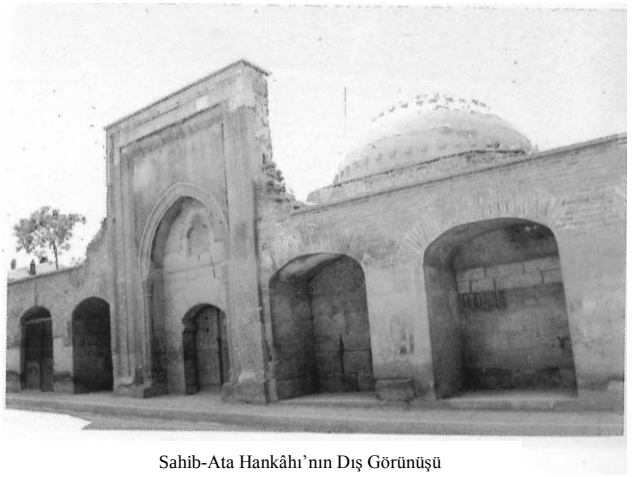
- ✓ Kayseri Ulu Camii (1140), Divriği’de Hisar Camii (1180),
- ✓ Konya’da Alaeddin Camii (1220), Divriği’de Ulu Camii (1228),
- ✓ Amasya’da Burmalı Minare Camii (1237-1247),
- ✓ Konya’da sahip-Ata Camii(1259).

Alâeddin Camii’nin eski görüntüsü (Uzluk, a.g.e., s. 50)

Alâeddin Camii ve Konya Köşkü

Sahib-Ata Hankâhı'nın Dış Görünüşü

Konya Sahib-Ata Câmii Portali

2- Mescidler

Camiden daha küçük ve minaresiz olan ibadethenelere mescid denir. Şehir ve kasabaların mahalle aralarına yapılan mescidler çoğunlukla ahşap idiler. Bazılarında minare bulunursa da Cuma namazı kılınmazdı.

Güdük (kütük) Minâre'nin Bugünkü Görünüşü

Güdük (kütük) Minâre Kitabesi

3- Namazgahlar

Namazgahlar şehirlerin dışında ve kervan yolları üzerinde namaz kılmak için, binasız ve açıktaki yüksekçe bir set üzerine yapılırdı. Namazgahların önlerinde kıbleyi gösteren bir mihrap taşı bulunurdu. Abdest almak için yanında ayrıca çeşme de vardır. Etrafına ağaçlar dikilerek yeşillendirilir ve gölgelik sağlanırdı.

4- Tekkeler

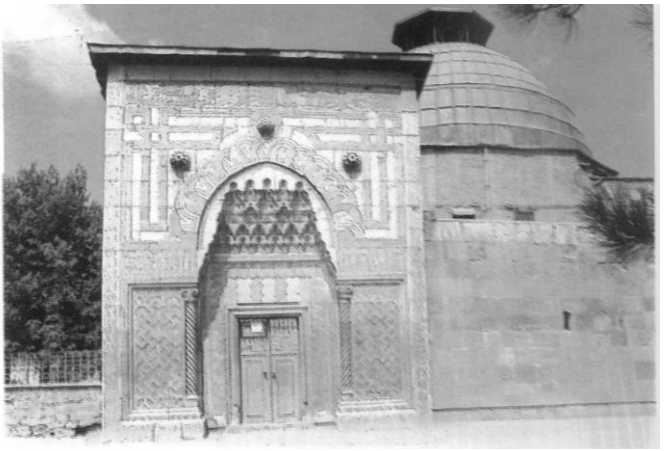
Dervişlerin bağlı oldukları tarikat esaslarına göre ibadet etmek ve zikir yapmak için toplandıkları yerlerdi.

c) Medreseler

Medreseler öğrenim yapılan yerlerdir. İslâmi bir yapı olan medreseler Anadolu Türkleri, Türk milletine has bir şekil vermişlerdir. Bu kültür ocakları Türk sanatkarlarının elinde mükemmel bir şekilde işlenmişlerdir.

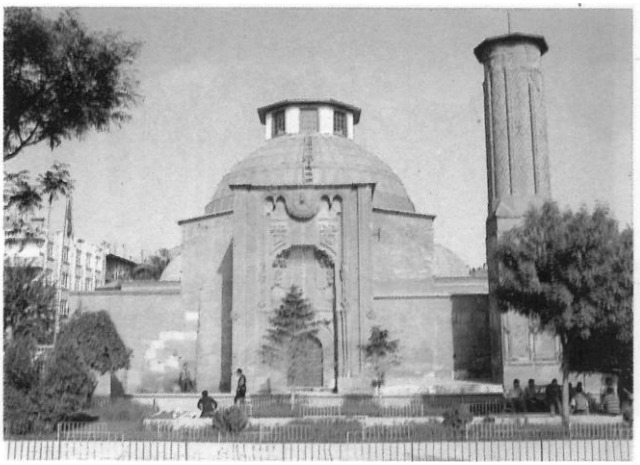
Mimari bakımadan medresenin şekli tesbit edilmiş, orta avlulu ve dört bir tarafında eyvan bulunmakta, avluyu kemerli revaklar çevirmekteydi. Bu suretle dört eyvanlı medrese planının Selçuklular'ın idaresindeki bölgelerde uygulandığı görülmektedir.[457] Eyvanların kenarlarına ise odacıklar yapılırdı. Avlunun üstü açık veya kapalı olabilirdi. Ufak ufak kubbelerinin altında öğrencilerin yatıp kalktıkları odalar bulunurdu. Öğrencilerine **''Suhte''**, öğretmenlerine ise **''müderris''**denirdi.

[457] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 522.

Karatay Medresesi'nin Sağ Taraftan Görünüşü

Müderrislerin ders verdikleri oda daha büyüktü. Bunların kubbeleri de daha büyük olurdu. Medreselerin bitişiğinde öğrencilerin namaz kılmaları için ayrıca bir de mescid bulunurdu.

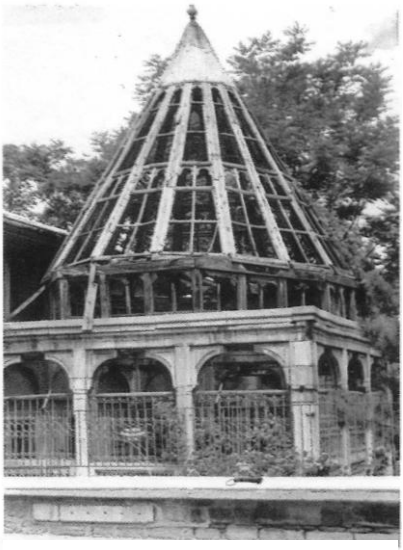
İnce Minâreli Medrese'nin Karşıdan Görünüşü

İnce Minâreli Medrese'nin Giriş Kapısının
Üzerinden Bir Görünüşü

d) Türbeler

Mezar üzerine inşe edilen çatılı veya kubbeli yapılara **''türbe''**denirdi. Selçuklular'ın İslâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden birisidir. Şekil itibariyle Türk çadırlarını andıran tuğladan yapılmış ve adına kümbet denilen türbeler, genel olarak dört köşeli, çok köşeli veya yuvarlak biçimde olmak üzere üçe ayrılabilirler. Selçuklular devrinde, İslâm dünyasında bir çok türbeler yapılmıştır. Bu devreden kalan örneklerin başında, dünya mimarisinin sayılı şaheserleri

Sadreddin-i Konevi Türbesi

arasında yer alan, Sultan Sencer'in Merv şehrindeki türbesi gelir.[458]

Anadolu Selçukluları türbe yapımlarında da sanat kabilyetlerini ve ince zevklerini göstermişlerdir. Din ve devlet büyükleri için yapılan bu binalarda bir kişi yattığı gibi, ailelerin toplu halde yattıkları olurdu. Bazı türbelerin üzerleri ise vasiyet gereği ve yağmurun yağması için açık olurdu. Bu tür türbelerde yatanlara "**yatır"** denir. Selçuklu türbelirinin kubbeleri sivri olup şekerci külahlarına benzerler.

Ferhuniye (Keykavuz Kızı) Türbesi ve Zaviyesi

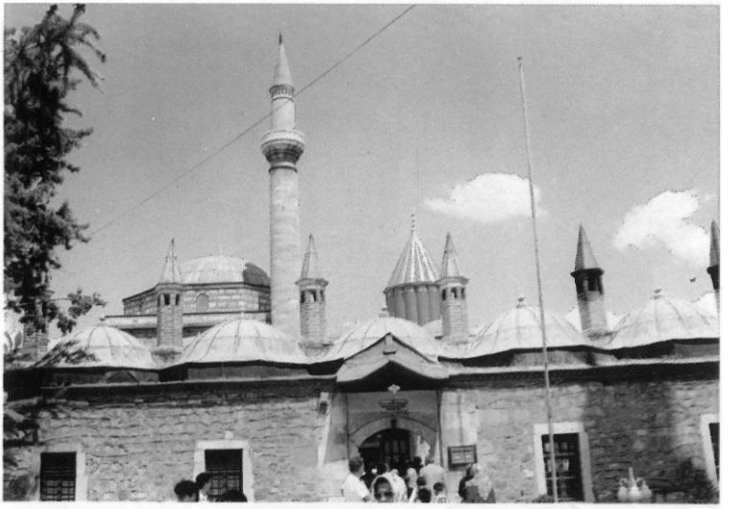
Anadoludaki kümbet ve türbelerin mütevazi ölçüler içinde yapılmakla beraber, mimari bakımdan bir gelişme içinde oldukları görülmektedir. Önceleri tuğladan ve taştan inşa edilen kümbetler, daha sonra sadece taştan yapılamaya başlanmıştı. XII. yüzyıla ait Selçuklu kümbetlerinden Konya'daki II. Kılıç Arslan kümbeti kalmıştır. Selçuklu sultanlarından kalan bir diğer türbe ise I. İzzeddin Keykavus'un Sivas'daki türbesidir. Selçuklu hatunlarıdan Kayseri'deki Mahperi Huand Hatun Kümbeti, Celaleddin Karatay'ın Konya'daki türbesi, yine

[458] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 522.

Konya'da Sahib-Ata Fahreddin Ali'nin aile türbesini, bu tip eserlerden zamanımıza kadar kalmış birkaç örnek olarak zikredebiliriz.[459]

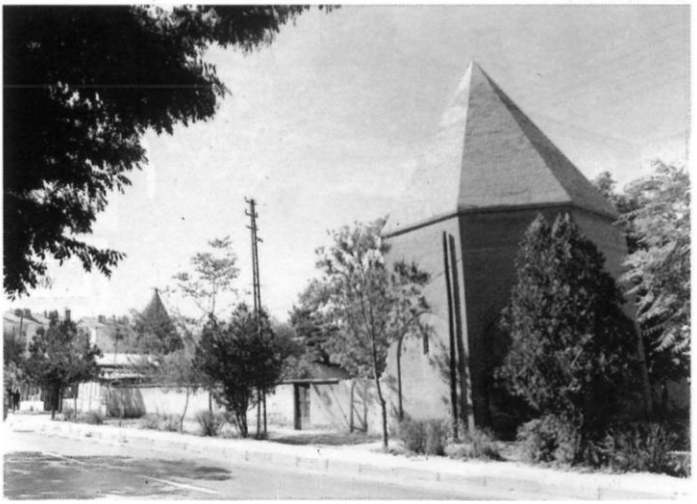
Ayrıca diğer önemli türbeleri de şöyle sıralayabiliriz:[460]

- Divriği'de Sitte Melik Türbesi (1166),
- Akşehir'de Seyyid Muhiddin Türbesi (1210)
- Kayseri'de Döner Kümbet (1272),
- Amasya'da Torumtay Türbesi (1278),
- Kırşehir'de Aşık Paşa Türbesi
- Erzurum'da Saltukoğlu türbesi
- Tercan'da Mama Hatun türbesi

Resim 34 - Hz. Mevlânâ Türbesi'nin Bugünkü Görünüşü

[459] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 525.
[460] Uluçay, a.g.e., s. 309.

Kesikbaş ve Kalender Baba Türbeleri

e) Hamamlar ve Kaplıcalar

İslâm dininin en fazla önem verdiği değerlerden biri de temizliktir. Bundan dolayı hamamlara çok önem verilmiştir. Umumiyetle vakıf olarak kurulan her hayır kurumunun yanına bir de hamam inşa edilmiştir. el Ömeri, Marko Polo, İbn Said, İbn Batuta gibi Seyyah ve yazarlar Anadolu'da hasta ve felçlilerin şifa için gittikleri 300 sıcak su hamam bulunduğunu yazarlar.[461]

f) Kervansaraylar

Tüccarlar kervan halinde yüzlerce kişilik kafileler şeklinde seyahat ederlerdi. Anadolu Akdeniz ile İran arasında bulunuyordu. Konya'dan doğu-batı, kuzey-güney istikametinde yollar üzerinde hanlar yapıldı. Bu binaların daha büyükleri ise kervansaray adını alıyordu. Bu binalar kalın duvarlarla çevrilirdi. Bu yüzden soyulmaları çok güçtü. Büyük

[461] Turan, **Medeniyet**, s. 313.

kervansaraylarda yolcu ve hayvanların yatacakları yerler ayrıydı. Ortalarında şadırvan veya çeşme ile mescit bulunur, buralar muhafızlar tarafından korunurdu. İzin verilmeden girmek ve çıkmak yasaktı.

Daha fazla bilgi kendi bahsinde verilmiştir.

g) Darü'ş-Şifalar

Bugünkü hastanelerdir. Bu konu da kendi bahsinde etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

h) Selçuklular'da Ev Mimarisi

Selçuklu evleri iki katlı olup, alt katta ahır, mutfak, ambar ve hizmetçi odaları, üst katta ev sahiplerinin oturma ve yatmasına mahsus daireler vardı. Odalar bir sofanın etrafına yapılırdı. Selçuklu evlerine bir avludan girilir ve ekseriya tahta bir merdivenle bu katlara çıkılırdı.

i) Selçuklular'da Resim ve Heykel

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, çok dindar olduğu halde, Halife'nin kızı ile evlenirken, düğün hatırası olarak Bağdad'da 1063'de bastırdığı madalya üzerinde kendi kabartma tasvirini koydurması çok dikkat çekicidir.[462]

Geniş bir dini müsamaha içerisinde yaşayan Türkiye Selçuklu sultanları ve bilhassa Mevlana Celaleddin'in muhiti resim ve heykele fena bir anlayışla bakmıyorlardı. Mevlana'nın resimlerini Aynu'd-devle ve Kalüyan adlı iki Rum müridi yapıyor ve veriyorlardı.[463]

Saraylarda ve Osmanlılar'da yapılan resimler **''nakış''**denilen minyatür şeklinde idi. Resimlerde perspektif yoktur. Renkli güzelliği ve aslına uygunluğa dikkat edilir, kişilerin mevkilerine ve rütbelerine göre büyük ve küçük olarak yapılırdı.

---

[462] Turan, **Medeniyet**, s. 314.
[463] Turan, a.g.e., s. 314.

Bağdad'da ilk İslâmi minyatür okulu Selçuklular zamanında kurulmuş önce Arapça'ya çevrilen metinleri açıklamakla başlayan bu sanat, daha sonra hikaye kitaplarında da kendini göstermişti. Minyatür sanatı Selçuklu sultan ve emirlerinin katipleri olan Uygurlar tarafından geliştirilmiştir. Bu devirde İran'da Orta Asya resim sanatı üslubunun etkileri de açıkça görülmektedir.[464]

Birçok sanatkar Orta Asya, Ön Asya ve İran'da yetişmiştir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Sivas'ta ve Aksaray'da yaşamış ve Sistan'dan gelmiş bulunan Nasruddin Muhammed'in bu Selçuklu Sultanına ithaf ettiği bir eserindeki resimlerin tamamı ile Uygur üslubunda bulunması da, Anadolu'da bir Türk resim mektebi ve onun menşeini gösterir.[465]

Selçuklu devrinde resim sanatının geliştiği bir saha da kumaş sanayii idi. Sultanlara ve beylere mahsus ağır kumaşlar üzerinde, onlara mahsus isim ve unvanlardan başka resimlere de rastlanmaktadır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev ilk defa resimli Selçuk sikkesi bastırmıştır. Alaeddin Keykubad'a ait bir kumaş üzerinde ise arslan resimleri bulunuyordu.[466]

Alaeddin Keykubad Konya surlarını inşa ederken, surların üzeninde bir yandan Kur'an ayetleri nakşedilirken, bir yandan da mimar ve ressamlara kabartma tasvir ve heykeller yapılmasını emretmiştir.[467] II. Kılıç Arslan zamanında Konya'da Kamereddin bahçesinde mermer üzerinde ve bir kemer altında biri kadın iki heykel bunduğu biliniyor.

Bunun sebebinin Anadolu Türk halkının Orta Asya ile münasebetinin devam etmesinden ileri gelmektedir. Hakikaten halkının çok dindar olmasına rağmen X. asırda Semerkant şehrinin meydanları at, deve, öküz, ve çeşitli vahşi kuş heykelleri ile süslü idi. Bunun uzantısı da İslâmiyet'ten önceki Türk örf ve yaşayışları ve diğer dinlerin özelliklerine ulaşıyordu.

---

[464] Sevim, E. Merçil, a.g.e., s. 524.
[465] Turan, a.g.e., s. 314.
[466] Turan, a.g.e., s. 314.
[467] Turan, a.g.e., s. 316; Bkz. M. Önder, **Mevlana Şehri Konya**, Ankara 1971, s. 71-84; Z. Atçeken, a.g.e., s. 311-312.

j) Selçuklullar'da Süsleme Sanatı

Fildişi ve tahtadan oymalı bezemelerle süslenmiş sandık, çekmece, kutu, benzeri eşya işçiliği Selçuklular'da çok ileri idi. Tunç, pirinç, bakır üzerine yapılan kakma ve oyma işlerinde önemli olarak gelişmiş ve zamanında çok nam kazanmıştı.[468]

Madenden, bronzdan ve bakırdan yapılan şamdanlar, tepsiler, leğenler, ibrikler, kakmalı silahlar, cam ve çiniden yapılmış kandiller gayet sanatkarane idi.

Bir diğer tezyini sanat da çiniciliktir. Selçuklular devrinde başta Rey olmak üzere Musul ve Rakka gibi üç önemli merkezde çinicilik sanatı çok ilerlemişti. Çininin yanında seramik eserler yapılmış ve seramik merkezleri kurularak çok sayıda eser verilmişti. Türk mimarisinde çininin bir süsleme düzeni içinde mimari ile bağlanarak kullanılması İran'da Büyük Selçuklular'la başlamış, asıl büyük gelişme ise Anadolu mimarisinde gerçekleşmiştir.[469] Konya'da Celaleddin Karatay ve Sırçalı Medrese bu hususta en güzel örneklerdir. Konya çini sanatının da merkezidir.

Selçuklular'da Orta Asya'dan batıya doğru yayılan halı sanatı, Anadolu Selçukluları zamanından kalan parçalardan anlaşıldığına göre, devamlı gelişmelerle daha sonraki halı sanatına bir temel olmuştur. Konya Selçuklu halıları, refah ve dekor bakımından fevkalade bir zenginlik gösterirler. Renk olarak genellikle koyu mavi veya kırmızı göze çarpar. Selçuklu halılarındaki motifler, sekiz köşeli yıldızlar ve uçları çengellerle çevrilen sekizgenler gibi sık sık görülen geometrik şekillerdir. Halılara karakteristik özellik veren husus, geniş bordürlerdeki iri kufi yazı dekorudur.[470] Oğuz Türkleri'nin halı, kilim, heybe üzerindeki desen ve resimler, kendi zamanında büyük bir şöhrete ulaşmıştı. Sultanların Konya ve Sivas tezgahlarında işletilen

[468] Uluçay, a.g.e., s. 310.
[469] Sevim, Merçil, a.g.e., s. 324.
[470] Sevim, E. Merçil, a.g.e., s. 525.

kumaşlar, Avrupa hükümdarlarına da hediye edilirdi. Kumaşların bazı kısımları sırma ile dokunuyordu.[471]

k) Selçuklular'da Müzik

Selçuklu hakimiyeti ve Türkler'in Orta ve Yakın Şark'a gelmeleri, güzel sanatların büyük bir kolu olan müziğe de bir canlılık ve çeşitlilik getirdi. Selçuklu devrinde Türk musikisi ordu ve saraylarda, göçebe olarak sultanların kapılarında beş nöbet ve meliklerin kapılarında üç askeri nöbet çalınması, ordu müziğinin en göze çarpan özelliklerindendi. Bu askeri müzik sultanların haşmetini gösteriyordu.[472]

Kaynaklarda Türk neyi, Türk borusu, Türk tamburu ve bağlama adlı Türk musiki aletleri kaydedilmiştir. Saraylarda nöbet musiki takım ve heyetine "**Nevbet-hane''**adı verilirdi. Selçuklu sultanları seferlerinde daime çetr, sancak, bayrak ve nöbethane ile birlikte hareket ediyorlardı.

Selçuklu saraylarında bu askeri müzik dışında ve günlük eğlencelerden başka, bayram ve düğün şenliklerinde, cülüs ve zafer merasimlerinde misafir hükümdarın ve elçilerin kabullerinde çeşitli oyunlar, rakslar ile birlikte musiki büyük rol oynuyordu. Bağdad'da Tuğrul Bey'in düğününde başta ihtiyar Sultan olmak üzere, bütün Türk beyleri birlikte Türkçe şarkı söylüyor, raks ediyor ve dizlerini yere vurarak sıçrıyorlardı.[473]

Selçuklu devrinde tasavvufun yayılması da musikinin gelişmesine yardım ediyordu. Anadolu'da Mevlevî ve Ahi zaviyelerinde, eskisinden fazla musiki ve sema bir vecd unsuru olarak ayinlere girmişti. Fakat Mevlevî kaynakları Konya'da musiki ve semanın ayinlere girmesine de bir muhalefet olduğunu belirtirler.

Devrin alimlerinden Şemseddin Mardini tamburu baş ucunda tutarken Taceddin de aksine Konya kadılığını, halk arasında yaygın bulunan "**rebab"** ın yasak edilmesi ile kabul edeceğini ileri sürüyordu.

---

[471] Uluçay, a.g.e., s. 310.
[472] Turan, a.g.e., s. 319.
[473] Turan, **Medeniyet**, s. 321.

Mutasavvıf Şahabeddin Suhreverdi de müziğe cevaz verirdi. Halbuki Haçlılar'a karşı cihada nefsini vakfeden Atabeg Nureddin Mahmut, çok koyu bir dindar olduğu için, ordugahında müzik ve semada müsamaha göstermiyor, şarap içmeye müsaade etmiyordu. Karargahı mutlak bir sükun içinde idi. Daimi surette Kur'an okutur ve dinlerdi. Buna karşı Erbil Hükümdarı Muzafereddin Gök-böri dindar olduğu kadar müziğe ve semaya çok düşkün idi. Bizzat sema da ederdi. İmam Malik (R. A) Kur'an'ın müzikal bir sesle dahi okunmasını men ederken, tasavvufun ilmini ve fikriyatını yapan İmamı Gazeli musikiyi dini bir vecd unsuru olarak kabul ediyordu. Müziğin ruh üzendeki tesirini iyi bilen Türkler, Edirne Darüş-şifası'nda hastaları su sesleri ve konser ile tedavi ediyorlardı.[474]

Piyanonun ilk şekli olan kanun, Farabi'nin icadıdır. Ortaçağ Avrupalıları Farabi'nin musikiye dair eserlerini de tercüme etmiş ve kullanmışlardı. Farabi, rebabın tellerini taksim ederek onu uda yaklaştırmıştı. Bir çok musiki aleti Türkler'den Avrupa'ya geçmiştir. Balkanlar'dan başka diğer Doğu Avrupa kavimleri de Türk halk müziğinin tesirinde kalmışlardı. Hatta kopuzu bile kullanmışlardı.[475]

Oğuzlar güney İslâm ülkelerinde henüz büyük kütleler halinde göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bunlarda kadınlı-erkekli toplantı ve eğlencelerinde kımız içiyor, kopuz çalıyor, Oğuzname ve Dede Korkut destanlarından da parçalar okuyorlardı. Buna mukabil din uğrunda cihat yapan gaziler, asla içki içmiyor, Danışmend-name ve Battal Gazi gibi dini destanları okuyorlar ve böylece vecdlerini artırıyorlardı. Ordular da askerler de halk müziğini kullanıyorlardı.[476]

I) Selçuklular'da Temsil Sanatı

Selçuklular'ın Yakın Doğu'ya getirdikleri birçok kültür unsurlarından biride temsil sanatı idi. Selçuk ordusunda askerler Bizans İmparatoru I. Alexios (1081-1118) un hastalığı söylentilerini ve

[474] Turan, **Medeniyet**, s. 324.
[475] Turan, a.g.e., s. 326-327.
[476] Turan, a.g.e., s. 326-327.

bu sebeple sefere çıkmamasını korkaklığına bir bahane sayıyor ve bu münasebetle ordugah da, ortada yatağında yatan imparator, başucunda doktor ve etrafında acele ile koşuşan hasta bakıcılar, birer kişi ile temsil ediliyor, onu gülünç bir mevkiye sokuyor, irticali sözler söylüyor, İmparatoru alay mevzuu yaparak kahkaha ile gülüyor böylece eğleniyorlardı.[477]

Tiyatronun ilk şekli olan bu temsillerin Moğol devrinde Uzak Doğuda varlığı ile de Türkler'in Anadolu'ya gelmeden önce bu sanatı bildiklerin göstermektedir.

I. Alaeddin Keykubad yabancı ülkelerden dahi oyuncular getirtiyor ve eğleniyordu. Selçuklu sultanları dini menşeden gelen sürgün avlarına askeri bir spor olarak çok rağbet ediyor, top oyunlarına, cevgana ve satranca da çok düşkün bulunuyorlardı.

Muzaffereddin Gök-böri ki ilk mevlid ayin ve şenliklerini ihdas eden o dur, bu ayin ve şenliklerde dört beş katlı, süslü ahşap kubbeler yaptırır, her birinde müzisyenler, türlü oyuncular ve hayalciler sanatlarını icra eder, şehir halkı da bu eğlencelere katılırlardı.[478]

[477] Turan, **Medeniyet**, s. 327.
[478] O. Turan, a.g.e., s. 327.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

A - KİRMAN SELÇUKLULARI'NDA DEVLET TEŞKİLATI

1- Devletin Yapısı ve Saltanat Veraseti

Kirmân Selçuklu Devlet teşkilâtı da mâhiyet itibariyle Büyük Selçuklular'ın aynı idi. Devlet idaresinin en üst kademesinde "melik" bulunuyor ve bütün güçler kendisinde toplanıyordu. Fakat devletin çökmeye yüz tuttuğu sıralarda atabeglerin de idarede etkin rol oynadıkları anlaşılıyor.[479]

Kirman Selçukluları devlet teşkilatında görev almış bulunan Efdale'd-din Kirmani "**İkd el- Ulâ"** adlı eserinde hükümdarlık selâhiyet ve vazifeleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Onun bu eseri Kirman Selçuklu meliklerinin devleti nasıl idare etmeleri gerektiği konusunda çağdaş fikirler vermesi bakımından bir siyâset-name özelliği de arzetmektedir. Bu eser aynı zamanda Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün yazmış olduğu Siyaset-Name adlı eserle de büyük bir benzerlik göstermektedir.

Efdale'd-din hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığını ve Tanrı adına saltanat sürdüğünü belirtmiştir. Onun bu fikirleri İslam öncesi döneme ait Türk Devlet geleneğine ve "**Kut**" anlayışına tamamen uygun düşmektedir.[480] O, Tanrının birini hükümdar seçerken

---

[479] E. Merçil, **Kirman Selçukluları,** TTK. Yayınevi, Ankara 1989, s. 141.

[480] O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I- II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 94 vd. Ayrıca bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, 22. Baskı İstanbul 2003, s. 248 vd.

onun hangi ırktan olduğuna bakmadığını belirtiyor ki, bu husus da Nizâmü'l-mülk'ün görüşleri ile parelellik arzediyor.[481]

Efdal ed-Dîn'e göre,[482] bir hükümdar adaletli davranmalıdır. O, bu hususta Hz. Peygamber'in hadislerinden örnekler vermiş ve hükümdarın mutlak surette adil olması ve adaleti korumusı gerektiğini belirterek, "İslamda ve Türklerde ortak anlayış olarak kabul edilen adalet fikrinin" Kirman Selçukluları'nda da var olduğunu ortaya koymuştur.[483]

Kirman Selçukluları'nda meliklerin tahta geçişlerinde, babadan oğula olmak üzere belli bir veraset kaidesi vardı. Bu hususta M.A. Köymen şöyle demektedir: "Tahta geçişte belli bir veraset kaidesi yoktu. Kuvvetli olan, orduyu elde eden tahta geçebiliyordu. Sonraları askeri komutanların istediklerini ve hatta bazan şer'i makamla uğraşarak (ondan fetva almak suretiyle) hükumdarı tahtan indirdiklerini görüyoruz"[484] Oysa ki, veliahd tayininde melikliğin belirli bir verâset kaidesine göre babadan oğula geçtiği bir gerçektir. Ancak hükümdarın çocuğu bulunmadığı taktirde diğer bir hanedan azası tahta geçmekte idi.[485]

2- Toprak ve Halk

a) Toprak

Kirman Selçukluları'nda arazi mülkiyeti aynen Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinde olduğu gibi işlemekte idi. Bu bakımdan mülkiyeti devlete ait olan miri toprakları dört bölümde mütala etmek gerekir:

1. Has arâzi: Kirman Selçukluları'nda vergileri hükümdara tahsis edilen arâzidir. Selçuklu sultanları; hâs arâziyle birlikte, husûsi mülkiyet

---

[481] Nizamü'l-mülk, **Siyâset- Name**, (Hzr. M.a. köymen), TTK. Ankara 1999, s. 7.
[482] Bk. Efdale'd-dîn Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmâni, **Ikd el- Ulâ Li'l- Mevkif el- Âlâ** (Nşr. Ali Muhammed Âmiri), Tahran 1311, s, 51.
[483] Bkz. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 301.
[484] M.A.Köymen., "Kirman Selçukluları Tarihi", **DTCF Dergisi**, C. II, Sayı, 1, Ankara 1943, s. 132.
[485] Merçil, a.g.e., s. 143.

halinde olmıyan arâzilere de istediği gibi sahib çıkabilirdi. Söz gelişi bundan iktâda bulunurdu. Ancak hâs arâziyi özellikle kendisi için muhafaza eder ve akrabasına ihsanda bulunurdu.[486]

2. İktâ' sistemi: Bu sistem, belirli yerlere âit devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil ileri gelenlere terk ve tahsis edilmesi idi. Emîrler ve devlet adamlarına aît iktâlar görevde bulundukları sürede geçerli olup bunlardan her hangi birisi görevden azledilirse iktâı da elinden alınırdı. Hükümdar değiştiği zaman, bütün iktâların berâtları da değişirdi. İktâ sâhibleri muayyen olarak kendisine tahsis edilen gelirden fazlasını alamazdı.[487] Kirman Selçukluları'nda iktaların; devlet adamlarına, ordu mensuplarına ve bu devletin hizmetine girmesi söz konusu olan Oğuz Türkmenlerine verildiğini görüyoruz.[488] Nitekim Melik II. Turan-şah zamanında Kirman'a gelen Oğuz emirlerini boyları ve askerleri ile birlikte itaat altına alabilmek için iktalar teklif edilmişti.[489]

3. Mülk(husûsî) arâzi: Bu tip arâzi sâhibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahipti. Bu toprak elinden alınamazdı, araziyi isterse çocuklarına mirâs bırakır, isterse satar, hibe eder veya vakf ederdi. Kirman Selçukluları'nda bu arazi şeklinin varlığı hakkında kaynaklarda sarih bilgiler bulunmamasına rağmen, ev, bağ, bahçe ve bazı küçük emlakin özel mülkiyete dahil olduğunu biliyoruz. Nitekim Melik I. Turan- Şah'ın adaletinden bahseden hikayelerin hemen hepsinde sözü geçen ev ve bağların şahısların özel mülkiyetlerinden olduğu anlaşılıyor.[490]

4. Vakıf arâzi: Mirî veya mülk arazî gelirlerinin ilmî veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arâzidir. Bu vakıf arâzinin gelirleri vakfın şartlarına göre, câmilerin, medreselerin,

---

[486] İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara 1989, s. 57-58, M.a. köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. II, Sayı, 2-3, Ankara 1964, s. 303-380.

[487] Turan, "İkta" **İ.A.S.** 949.

[488] Merçil, a.g.e., s. 143.

[489] Efdale'd-Din Ebu Hâmid Kirmâni, **Selçukuyân ve Guz der Kirman**, (Tah. Mirza Muhammed b. İbrahim) (Nşr. Bâstâniy-i Pârîzî), Tahran 1343, s. 545.

[490] Merçil, a.g.e., s. 143.

hastanelerin ve bu gibi halka yararlı gâyeler için kurulmuş olan binaların devamlılığını sağlamak ve buralarda çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılırdı.[491]

Kirman Selçukluları'nda arazilerin bu şekilde vakfedildiğini görüyoruz. Nitekim Melik I. Turan-şah yaptırmış olduğu Ulu Camii, medrese, hangâh, bimaristan ve germâbe için vakıflar tahsis etmişti.[492] Yine Melik I. Arslan-şah'ın hanımı Zeytun Hatun da medrese ve ribatlar yaptırmıştı. Lakabı İsmede'd-din olan bu hatun'un vakıfları "**Evkâf-ı İsmetiye**" olarak meşhurdu.[493] Aynı şkilde Atabeg Müeyyed ed-Din Reyhan da bir çok hayır müesseseleri yaptırdı ve bunlara vakıflar tahsis etti. Bu müesseselerden biri olan bimaristânın evkâfı XVII. Yüzyılın başlarında Kirman tabiblerinden birinin idaresinde idi ve o hastaların tedavisi ile meşgul oluyordu.[494]

b) Halk

Türk olan askeri sınıf (ehl-i seyf)'dan ve sivil devlet erkanından başka Kirmân'da idare edilen halk tabakası kaynaklarda genellikle "Tazik" adıyla zikredilmektedir.[495] Tazik (Tacik) adıyla anılan bu yerli halk çalışan ve vergi veren kitledir. Fetret devrinde Taziklerin çok zengin olduklarını ve hatta devletin siyasi yapısında rol oynamaya başladıklarını görüyoruz.[496]

Efdale'd-Din Kirmâni eserinde (Ikd el- Ulâ, 58) halkı tabakalara ayırmakta ve bu konuda şu bilgileri vermektedir. Melik oğulları, soylular, ulema ve erdem sahipleri, zahidler, iyi kişiler, dihkanlar, toprak sahipleri, tüccar ve zenâtkârlar.[497]

Efdale'd-Din'in eserinden nakiller yapan Muhammed b. İbrahim, Melik I. Turan-şah yeni bir mahalle yaptırdığı sırada belki de

---

[491] Uzunçarşılı, **Medhal**, 114- 115, Köymen, **Araştırmalar**, s. 352.
[492] Muhammed b. İbrahim, a.g.e., s. 27'den naklen Merçil, a.g.e., s. 145.
[493] Efdale'd-Din Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmâni, **el-Muzâf ilâ Bedayi ül-Ezman fi Vekâyî-i Kirmân,** (Nşr. Abbas İkbal), Tahran 1331, s. 23'den naklen Muhammed b. İbrahim, s. 36.
[494] Muhammed b. İbrahim, s. 52'den naklen, Merçil, a.g.e., s. 145.
[495] Kirmani, **Selçukiyan ve Guz der Kirmân**, s. 632.
[496] Merçil, a.g.e., s. 145.
[497] Merçil, a.g.e., s. 145.

sanatkârlar sınıfına ilave edebileceğimiz "Mühendisler" ve "üstâdân-ı binâ" (yapı ustaları) dan bahsediyor. Ancak o zaman sanatkâr (muhterife) dediğimiz tabakayı belki de ikiye ayırmak gerekecektir, 1. hakiki manada güzel sanatlarla uğraşan sanatkârlar, 2. zanaat erbabı.[498]

Bu zanaat erbabı hakkında kaynaklarda bazı örneklere raslanılabilir. Söz gelişi; habbaz (fırıncı), iskâf (ayakkabıcı), kasap ve bakkal, gilgâr (yapı duvarcısı)[499] gibi.

Bu zanaat şubelerinin, ortaçağ şehirlerinde görüldüğü gibi, birer esnaf teşkilatına (yahut tarikatına) sahip olduklarını kaynaklardan anlıyoruz.[500] Mesela Melik Kavurd devrinde fırıncılar hükümdarın yokluğundan istifade ile bir araya gelerek teşkilatlanmışlar ve ekmeğe zam yaparak fiyatının artmasına neden olmuşlardı. Melik Kavurd da derhal olaya müdahale ile fırıncıların ekmeğe yapmış oldukları zammı geri almış ve ekmeği yeniden ucuzlatmıştı.[501]

3- Saray Teşkilatı

Melik

Kirmân Selçukluları saray teşkilatının başında "Melik" bulunmakta idi. İ. Kafesoğlu Türk Milli Kültürü adlı eserinde[502], "İslam- Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idaresi verilen hanedan üyeleri "melik" diye anılırlardı. Bunlar imparatorluk başkentindekine benzer bir hükümet kuruluşuna sahiptiler. Merkezdeki sultan tarafından temsil edilen yüksek iktidarı tanırlar, savaşlarını ve siyasi temaslarını, imparatorlukça düzenlenen ana siyaset çerçevesinde yürütürlerdi. Aksi hareket edenler takibata uğrardı. Melikler değiştikçe veya bölgelerinde daralma veya genişleme oldukça vazife, yetki ve sahalarına ait fermanların sultan tarafından yenilenmesi lazımdı" demektedir. Nitekim

[498] Merçil, a.g.e., s. 146.
[499] **Selçukiyan ve Guz der Kirmân,** s. 27.
[500] Zekeriya Kazvini, **Asâr el- Bilâd,** s. 327, S. M. Onullahi, **XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şeherinin Tarihi**, Bakü 1982, s. 45 vd.
[501] Merçil, a.g.e., s. 146.
[502] Kafesoğlu, a.g.e., s. 365.

Melik Kavurd'un öldürülmesinden sonraki Kirman melikleri, Büyük Selçuklu sultanları kuvvetli olduğu devrede, yetki ve sahalarına ait fermanları onlardan almışlardı. Mesela; Sultan Melik-şah Kirman ve Umman'ın idaresini Sultan-şah'a vermişti. Yine I. Turan-şah'ın annesi melikliğini tasdik ettirmek için Sultan Melik-şah'ın huzuruna gitmiş, sultan da I. Turan-şah'ı Kirmân meliki tayin etmişti.[503]

Mütefekkirlerin, padişahın beş hususundan çekinmesi gerektiğini söylediklerini belirten Efdale'd-din, bunları şu şekilde açıklıyor; 1- Yalancılık, 2- cimrilik, 3- acelecilik, 4- kıskançlık, 5- korkaklık, yürek zayıflığı. Yine ona göre, hükümdar yüzünü halka çok göstermemesi gerekir. Çünkü bu husus onun heybetinin azalmasına sebep olur. Ayrıca hükümdarın yüksek vasıflarından biri de vilayet ve halkın durumundan haberdar olmasıdır. Bu görüşlerin neredeyse tamamının İslami dönemde yazılmış olan bütün siyaset-name türü eserlerde görmek mümkündür. Nitekim Yusuf Has Hacib (1017- 1077) tarafından kaleme alınmış olan Kutadgu Bilig adlı eserinde hükümdarların vasıflarını sayarken aynı maddelere yer verdiği gibi[504], Nizamü'l-mülk'ün ünlü eseri Siyaset-name'de de benzer görüşlere rastlamak mümkündür.[505]

Atabeg ve Öteki Yüksek Memurlar:

Atabeg; Kirman Selçukluları'nın yüksek memurları ve divan mensupları arasında en önde gelenlerden birisi de muhakkak ki, atabeglik müessesesidir. Atabeg, vilayetleri idare ile görevlendirilen henüz yaşları küçük olan şehzadelere vasi ve mürebbi sıfatı ile tayin ediliyor ve onların ülke işlerinde yetişmelerini sağlıyordu. Atabegler eski Oğuz beyleri yahut sultanların memlüklerinden büyük emirlik derecesine yükselmiş kumandanlar arasından seçilirdi.[506]

---

[503] Merçil, a.g.e., s. 154.
[504] Bak. Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (çev. R. R. Arat), TTK. Ankara 1998, s. 146 vd, ayrıca E. Memiş, Türk Kültür Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 108-109.
[505] Nizamü'l-mülk, a.g.e., s. 93 vd. Memiş, a.g.e., s. 121 vd.
[506] İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, X, s. 321, F. Köprülü, "Ata" **İ.A.S.** 712. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 47, M.a. köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", s. 133.

Kirman Selçuklu Devleti'nde atabeglerin biraz değişik bir görev yaptıkları görülüyor. Onlar küçük şehzadeler ile vilayetlere gitmiyorlar, yani şehzadelerin yetişmelerinde görev almıyorlardı. Aksine başkentte ve hükümdarın yanında görev yapıyorlardı. Bu durumda onların bizzat meliklere idari işlerde yol gösterici ve baş danışman olarak görev yaptıkları anlaşılıyor. Kirman Selçuklu Devleti'nde Uzunçarşılı'nın tabiri ile "hükümdar atabegliği"[507] vücuda gelmişti. Bu atabegler'in mutlaka şehzade yetiştirmeleri gerekmezdi. Melik kimi uygun görürse onu atabeg tayin ederdi.[508]

Kethuda

Atabegin emrinde çalışan en önemli memurlardan biri idi. Bunlar atabeglerin her türlü işlerini gören, onlara akıl hocalığı yapan ve iktalarında vergilerini toplayan temsilcileri idi.[509]

Müşir

Kirman Selçukluları Devleti'nde varlığını gördüğümüz müesseselerden birisi de müşirlik idi. Müşir, "Devlet işlerinde istişare eden yol gösteren, nasihat ve emirler veren manasınadır".[510] Nitekim Melik Kavurd'un Kufs kavmi üzerine gönderdiği Hâce kaynaklarda "müşir" olarak geçmektedir.[511]

Naiblik (Niyabet)

Kirman Selçuklu Devlet teşkilatında var olan müesseselerden birisi de naibliktir. Kirman Selçuklularında naib tabirinin melik'in temsilcisi

[507] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 79.
[508] Merçil, a.g.e., s. 156.
[509] Merçil, a.g.e., s. 157.
[510] H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 370.
[511] Merçil, a.g.e., s. 158.

olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim Melik Kavurd, Kufs reisini hakim olduğu bölgelerde naibi olarak tayin etmişti.[512]

Saray Teşkilatı

Kirman Selçuklu melikleri'nin yaşadıkları saray, kaynaklarda saray-ı emaret, saray-ı melik, bârgah ve dergâh şeklinde geçmektedir. Ayrıca saraya "Devlet-Hane" de denilmektedir.[513] Kirman Selçukluları'nda da Büyük Selçuklular'da olduğu gibi bir saray teşkilatı ve görevliler bulunmakta idi. Bu saray mensuplarının görevleri şunlardı:

Üstadü'd-dâr

Hükümdarın vergi ve devlet gelirlerini toplamaya ve sarfa memur olup, ayrıca sarayın mutfak, şaraphane ve diğer teşkilatı ile buralarda çalışan görevlilerin en büyük amiri idi.[514]

Silahdarlık

Silahhaneyi muhafaza eden kişilerdir. Kaynaklarda zikredilen Emir-i Silah ise Büyük Selçuklu teşkilatında olduğu gibi, melik'in silahını taşıyan ve aynı zamanda silahhaneyi muhafaza eden silahdarların reisidir.[515]

Ahûrdârlık

Emir-i Âhur, sarayın ve melikin hayvanlarına bakan ve has âhurun birinci emiridir. Kaynaklarda ilk olarak Melik II. Arslanşah devrinde emir-i ahura rastlıyoruz.[516] Ayrıca emîr-i âhûr'un hizmetinde harbende

---

[512] Merçil, a.g.e., s. 158.
[513] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 274, Merçil, a.g.e., s. 159.
[514] E. Merçil, "Kirman Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 7, s. 271.
[515] Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 34-35, E. Merçil, **Kirman** , s. 160.
[516] Merçil, **DGBİT**, C. 7, s. 271.

denilen hademe ve seyisler de vardı.[517] Ahmed Ali Han Veziri, emîr-i âhûr'a Selçuk dilinde "çoğmak" denildiğini zikrediyor.[518]

Emir-i Câmehane

Melik'in şahsına ait elbiselerin muhafazası ile görevlidir.[519] Kirman Selçukluları devrinde görev yapan bu memuriyete Melik II. Turan-şah devrinde Emir İzz ed-Din bakıyordu.[520]

Hânsâlârlık

Hânsâlâr, Kirman Selçuklu Devleti'nde melikin yemeğini hazırlayan ve sofra hizmetini gören saray memurudur. Emîr-i çaşnigirin vazifesini yaptığı anlaşılıyor.[521]

Candarlık

Hükümdarın ve sarayın muhafazasına memur görevliye candâr denilirdi.[522] Son Kirman Selçuklu meliki II. Muhammed-şah'ın candârları vardı.[523]

Bâzdarlık

Bâzdar, meliklerin av kuşlarını taşıyan bir saray görevlisidir. Kirman Selçukluları'nda Melik İran-şah'ın öldürülmesinde rol oynadığı

---

[517] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 189.
[518] Ahmed Han Veziri, **Tarih-i Kirman**, s. 99'dan naklen Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 160.
[519] M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. V, Sayı, 8-9, Ankara 1970, s. 34, Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35, Merçil, a.g.e., s. 160.
[520] Merçil, a.g.e., s. 160.
[521] Merçil, a.g.e., s. 161.
[522] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34.
[523] Merçil, a.g.e., s. 161.

bilinen ve Türk emirlerinden biri olan Çolak, bâzdâr lakabını taşıyordu.[524]

Nedimlik

Hükümdarı eğlendirmekle görevli nedimler, Kirman Selçuklu sarayında Melik Kavurd devrinden itibaren görülmektedir. Nedimlerin kaynaklarda bir çok yerlerde havas, havas-ı hazret ve havas-ı hadem şeklinde zikredildikleri de olmuştu.[525]

Serheng (Çavuş)ler

Kirman Selçuklularına ait kaynaklar serhenglerle ilgili bolca bahsetmelerine rağmen onların asli görevlerinin neler olduğu konusunda hiçbir bilgi vermemektedirler. Öyleki onların saray hizmetlerinden çok askeri hizmetlerde görevli oldukları anlaşılmaktadır.[526]

Saray Muhafızlığı

Kirman Selçukluları sarayında çocukların ve gulamların talim ve terbiyesi ile görevlendirilen muallimler vardı. Kaynaklarda bu öğretmenler mukri (Kur'an okuyan), muallim ve üstâd olarak zikredilmekte idiler.[527]

Mutripler

Mutrip ve mutribeler, sarayda çalgı çalarak ve şarkı söyleyerek içki ve eğlence meclisine iştirak edenleri eğlendirirlerdi.[528]

Sâkiler

---

[524] Merçil, a.g.e., s. 161.
[525] A. Taneri, **Celalü'd-din Harzemşah ve Zamanı**, Ankara 1977, s. 103, Köymen, "Saray Teşkilatı", s. 44.
[526] Merçil, **DGBİT**, C. 7, s. 278.
[527] Efdale'd-Din Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezmân**, s. 102- 103'den naklen **Câmiü't_tevârih-i Haseni**, vr. 244a; Muhammed b. İbrahim, s. 147, Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 163.
[528] Muhammed b. İbrahim, s. 68, 146'dan naklen Merçil, a.g.e., s. 164.

Kirman Selçukluları sarayında varlığı görülen hizmetkârlardan birisi de sakilerdir. Kaynaklarda saka şeklinde geçmekte olan bu hizmetkârların görevinin, içki meclisine iştirak edenleri eğlendirmek olduğu bilinmektedir.[529]

Hademeler

Kirman Selçukluları saray mensupları arasında hadem (hizmetkârlar) denilen görevliler de bulunmakta idi.

Kirman Selçukluları'nda meliklerin tahta çıkışları (culûs), bütün hükümdarlık ile idare edilen devletlerde olduğu gibi, bir merasimle yapılırdı. Ayrıca yine melikler, bu tahta geçiş merasiminde, halka cülûs bahşişi manasında para dağıtırlardı. Kirman Selçuklu melikleri de yaşadıkları süre içinde, kendilerinden sonra tahta geçecek velahdı tayin edebilirlerdi. Genellikle büyük çocuklar veliahd tayin edilir, ancak bazan, kardeşlerinden bir diğeri de melik olabilirdi.

Kirman Selçuklu meliklerinin saray hayatı, resmi ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hükümdarın resmi ve özel hayatını yaşadığı yer ve ikametgahı saraydır. Saray selamlık ve harem olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Selamlık; hükümdarın resmi ve özel toplantılarını ve kabullerini yaptığı, devletin idare edilmesi için kararların alındığı bölümdür. Harem'de ise, hükümdarın nikahlı eşi ve cariyeleri yaşamaktadır.

Kirman Selçukluları saray hayatında, Türkler'de adet olduğu üzere yaylak ve kışlaklara gitmek önemli yer tutar.[530] Nitekim melikler mevsimine göre yaylak ve kışlaklarda yaşarlardı. Kirman Selçuklu melikleri, Azer[531] ayında başkent Berdesir'den ayrılarak Ciruft'a gider ve Urdubehişt[532] ayında tekrar Berdesir'e dönerlerdi. Bu suretle Kirman

[529] Merçil, DGBİT, C. 7, s. 278.
[530] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I, Ankara 1978, s. 3, 9, 23.
[531] İran şemsi yılının dokuzuncu ayı
[532] İran şemsi yılının ve bahar mevsiminin ikinci ayı

melikleri kışı sıcak olan Germ-sir bölgesinde geçirirler, yazın ise başkentte kalırlardı.[533]

4- Hükümet Teşkilatı

a) Merkez Teşkilatı

Kirman Selçukluları'nda umumi devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yerin, Büyük Selçuklu teşkilatındaki gibi, Büyük Divân veya Divân-ı alâ olduğu biliniyor. Kaynaklarda tam olarak bu isimle anılmasa da Divân-ı Padişah, Divân-ı Melik ve Divân olarak zikredilmektedir.[534]

Büyük Divân

Vezirin başkanlığında, Divân-ı inşa, Divân-ı istifay-ı Memâlik, Divân-ı işrâf-ı memâlik ve Divân-ı arz gibi ikinci derece divaânlardan oluşuyordu. Büyük divâna başkanlık eden vezirin, yetki ve faaliyetlerinin, Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinden pek farklı olmadığı muhakkaktır.[535]

Divânda başlangıçta üstünlük meliklerden sonra vezirlerde iken, zamanla üstünlüğün atabeglere geçtiğini görüyoruz. Vezirlik alameti olan "Devât" a Kirman Selçuklularında rastlanmaktadır. Bunun dışında Gumaştegân adıyla anılan bir çeşit bölge iddarecilerinden oluşan divân memurlarının görev yaptıklarını görüyoruz.[536]

İnşâ Divânı

Bu divanın başlıca görevleri iç ve dış muhaberatı idare etmek ve devletin çeşitli memuriyetlerine yapılan tayinlere ve iktâlara ait

---

[533] Merçil, a.g.e., s. 278- 279.
[534] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 170.
[535] A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. V, Sayı 8-9, Ankara 1967, s. 103 vd.
[536] Köymen, "Araştırmalar", s. 322. Merçil, a.g.e., s. 170.

vesikaları vermekti. Divânın başkanına Tuğrâi, Sahib Divân-ı inşâ veya Münşi denirdi.[537]

Bu divân Kirman Selçukluları'nda da bulunuyordu. Eserlerinde Kirman Selçukluları hakkında değerli bilgiler veren Efdale'd-Din Kirmâni kendisinin de iki defa bu divânda görev aldığını bildirmektedir.[538]

İstifâ Divânı

Kirman Selçukluları devlet teşkilatında da Divân-ı İstifây-ı Memalik'in varlığını görüyoruz. Melik I. Turan-şah tahta geçer geçmez kendisine iyiliği dokunan Nâsır ed-Din Kisrâ'yı bu divânın başına geçirmişti.[539]

Divân-ı İşraf-ı Memâlik

Devletin mali işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden divandır. Başkanına, Müşrif-i Memâlik denirdi. Melik II. Arslanşah babasının ölümünden sonra kaçmış olduğu Bem şehrinde bulunduğu sırada, Ebu'l-Mefahir Müşrif-i Divân idi.[540]

Divân-ı Arz

Büyük divanı oluşturan divanlardan biri olup, reisine Arzu'l-ceyş denilen bu divanın görevi ordunun maaş ve levâzımını tedarik etmekti. Buna benzer bir teşkilatın Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlu Devletin'de de bulunduğu bilinmektedir.[541]

---

[537] Uzunçarşılı, a.g.e., s. 43.
[538] Bk. Efdale'd-Din Kirmani, **Bedâyi ül- Ezmân**, s. 37, 65.
[539] Merçil, a.g.e., s. 171.
[540] Merçil, a.g.e., s. 172.
[541] E. Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, TTK, Ankara 1989, s. 128-129.

Berîd Divânı

Berid Divanı büyük divana bağlı olmamakla birlikte, merkezin eyaletlerle muhaberatını sağlamak ve taşrada olup bitenleri her hafta merkeze rapor halinde sunmakla görevli idi. Bu divana bağlı sahib-i haber denilen memurlar vilayetlerde görev yapmakta idiler.[542]

Kirman Selçuklu Devletii'nin kuruluşundan itibaren bu teşkilatın varlığı bilinmektedir. Melik Kavurd, Kufs kavmine müsait bir zamanda hücum edebilmek için casus göndermiş ve bu casus vasıtasıyla planını uygulamıştı.[543]

b) Eyalet Teşkilatı

Kirman Selçukluları devrinde eyâlet teşkilatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Yine de bu teşkilata mensup bazı görevliler tespit edilebilmektedir.

Vali

Eyaletleri idare eden en yüksek derecedeki âmirdir. Valilerin de kadılar gibi, dindar ve günahtan sakınan kişilerden seçilmeleri gerekmektedir.[544]

Reis

Kirman Selçukluları'nda, bir eyalet teşkilatı görevlisi de sivil bir memur olan Reistir. Yerli halkın soylu ailelerinden gelen reisler, kendi bölgelerinde merkezi idarenin temsilcisidir.[545] Melik Behram-şah tarafından vezirliğe tayin edilen Reis Rüstem Mahâni'nin isminin

[542] M. F. Köprülü, "Berid" **İ.A**, Uzunçarşılı, **Medhal**, s. 44-45.
[543] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 172-173.
[544] Merçil, **DGBİT**, C. 7, s. 280.
[545] Merçil, a.g.e., s. 281.

başındaki unvandan muhtemelen böyle bir görevi yapmış olduğu anlaşılıyor.[546]

Amil

Eyalet teşkilatında görevli diğer bir memur da âmil'dir. Âmillerin görevleri vergileri tahsil etmektir, bazan vali olarak vazife yapmaktaydılar.[547]

Şahne

Eyaletlerde ve merkezde inzibat işleri ile görevli memurdur. Kirman Selçukluları Devleti'nde şahneler, şehirlerde muhtemelen askeri vali olarak görev yapmakta ve zabıta ile ilgili işlerin idaresini yürütmekteydiler. Ayrıca şahneler, Selçuklu hanedanının Kirman dışındaki idareleri altında bulunan bölgelerde merkezdeki işlere bakar ve aynı zamanda o bölgenin mahalli hakimini kontrol altında tutarlardı. Bunlar aynı zamanda o ülkelerde meliklerin temsilcisi idiler. Bu görevlerin yanısıra şahneler, vergilerin tahsili sırasında amile yardım ederlerdi.[548]

Kûtvâl

Kale muhafızı olan görevlilerin varlığına eyalet teşkilatı içinde rastlıyoruz. Kûtvâlar melikler tarafından tayin ediliyorlardı.[549]

---

[546] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 175.
[547] Amil hakkında bkz. Köprülü, Âmil **İA**.
[548] Köymen, "Araştırmalar", s. 375, Merçil, a.g.e., s. 176-177.
[549] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 177, Muhammed b. İbrahim, a.g.e., s. 84, 91, 175, 176.

c) Askeri Teşkilat

Orduyu Teşkil Eden Unsurlar

Kaynaklarda Kirman Selçukluları ordusunun teşkilatı ve hangi birliklerden oluştuğu hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, siyasi olayların aktarılmasında ordu ile ilgili bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilmektedir. Buna göre, Kirman Selçuklu Devleti ordusunun şu unsurlardan oluştuğunu görüyoruz.

Boy birlikleri

Gulâmân

Deylemliler ve Tazikler

Yardımcı kuvvetler

Boy Birlikleri

Kirman Selçuklu ordusunun özünü ilgili boylardan toplanmış Türklerin teşkil ettiği görülüyor. Melik Kavurd'un Kirman'a ilk gelişinde beraberinde 5-6 bin Türk bulunduğu belirtilmektedir.[550] Tabiidir ki, bu sayı devletin kurulmasından sonra hayli artmıştır. Çeşitli kaynakların ordudan söz ederken "tabakât-ı leşker ez Türk ü Deylem" şeklinde bir ifade kullanmaları da Türklerin varlığını kanıtlar. Ayrıca onlar için Etrak veya Türkân ifadeleri kullanılmıştır.[551]

Gulâman

Kirman Selçuklu Devleti'nde ordunun ikinci büyük kesimini gulâmlar teşkil ediyordu. Devlette, ordu için hangi yollarla gulam temin edildiği hususunda kaynaklar sarih bilgiler vermiyor. Ancak ihtimaldir ki, bu gulamlar Türk ailelerden köle olarak satın alınan çocuklar olup, Orta Asya'dan getirilirmişlerdir.[552] Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi,

---

[550] Merçil, a.g.e., s. 178.
[551] Muhammed b. İbrahim, **Tarih-i Kirman**, s. 124, 125.
[552] Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. V, Sayı 8-9, Ankara 1970, s. 9- 32.

Kirman Selçukluları'nda da Gulam sisteminin önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Her melikin, şehzade, atabeg, emir, sivil ve askeri devlet erkanının kendilerine bağlı gulamları vardı. Satın alınan gulamlar, sahipleri tarafından yetiştirilmekteydi. Hükümdara bağlı gulâmlar ise, sarayda özel öğretmenler tarafından yetiştirilirdi.[553]

Deylemlirer ve Tâzîkler:

Orduda Türkler ve gulâmlardan başka Deylemliler ve Tâzîklerin de yer aldıkları anlaşılıyor. Melik Kavurd, Kirman'ın kuzey bölgesini ele geçirdikten sonra mahalli Deylemli askerlerden bir çoğunu hizmetine aldığı görülüyor. Kaynaklar, yerli halkı temsil eden Deylemliler ve Tâzîkler'in orduyu teşkil eden unsurlar arasında yer aldığını zikretmektedir.[554]

Yardımcı Kuvvetler

Kirman Selçuklu melikleri, kendi ordularının yanısıra, gerek fetihlerde, gerekse taht mücadelelerinde komşu ülkelere mensup yardımcı kuvvetlerden de yararlanırlardı. Bilhassa taht mücadelelerinde melikler, sık sık Irak Selçukluları'na, Salgurlular'a, Yezd atabegine ve Horasan emirine başvurmuşlar bu devletlerin askerlerini Kirman topraklarına getirmişlerdir.[555]

Kirman Selçukluları'nda ordu, esas itibariyle süvari ve piyade olmak üzere iki sınıftı. Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Kirman Selçukluları'nda da orduyu sevk ve idare eden komutanlara Emir-i sipahsalar veya İspehsalar denilmekteydi. Kirman Selçukluları ordusunda kullanılan rütbelerden birisi de Emir'dir. Bunlardan daha aşağı komutanlar ise, Serhengler ve hayl-tâş'lardır. Kirman Selçuklular ordusunun savaş sahasındaki durumu ise, Büyük Selçuklular ve

[553] Merçil, **DGBİT,** C. 7, s. 282.
[554] Bosword, "Kawurd" **EI**, Merçil, a.g.e., s. 282.
[555] Merçil, **Salgurlular**, s. 7-8, H. Kayhan, **Irak Selçukluları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 125 vd.

Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi merkez, sağ kol, sol kol, öncü ve artçı şeklinde tertiplenirdi.[556]

Kirman Selçukluları ordusunda; ok, yay, mızrak ve kılıç kullanılmakta idi. Bunun yanısıra zamanın ordularında bulunan kalkan, gürz ve hançer gibi silahların da kullanılmış olması muhtemeldir. Orduda kullanılan ağır silahlar ise, mancınık ve arrade idi. Mancınık ağır taşlar, arrade ise nispeten hafif taşlar atan aletlerdi.[557] Bunun dışında kaynaklarda hafif müdafaa silahlarından zırh bulunduğu belirtilmekte ve bu zırhların üzerine bilhassa Anadolu'da yapılan ve **haftan** (Haftân-ı Rûmi) ismi verilen zırhın giyildiğinden sözedilmektedir.[558]

Kirman Selçuklu Devleti ordusundaki asker sayısı hakkanda, kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Melik Kavurd, Kirman'a geldiği zaman emrinde beş-altı bin Türk süvarisi vardı. Yine Kavurd, Fazluye ile yaptığı bir savaşta yanında dörtbin Türk askerinin bulunduğunu bildirilmektedir (1063).[559] Yine Melik Kavurd, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için Sultan Melikşah ile savaşmak üzere harekete geçtiği sırada, beraberinde ikibin atlı ve dörtbin yaya olmak üzere altıbin asker bulunuyordu.[560] Melik II. Arslan-şah devrinde ise, ordudaki asker sayısının altıbin atlı ve onbin yaya olmak üzere onaltıbin kişiye ulaşmıştı.[561] Ancak bu orduya komşu Salgurlu Devleti'nden gelen yardımcı kuvvetlerin de dahil olduğunu unutmamak gerekiyor.[562]

---

[556] Merçil, **DGBİT,** C. 7, s. 282.
[557] E. Merçil, "Emir Savtekin", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, İstanbul 1975, s. 71.
[558] Ezrâki-i Herevi, **Divân-ı Ezrakî Herevî**, (Nşr. Said Nefisi), Tahran 1336, s. 19.
[559] Sıbt İbnü'l-Cevzi Şemsüddin Ebu'l- Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, **Miratü'z-Zeman fi Tarih-i Âyân**, (Nşr. A. Sevim), Ankara 1968, s. 100.
[560] O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti**, İstanbul 1999, s. 199.
[561] Merçil, **Kirman Selçukluları,** s. 184.
[562] Merçil, **Salgurlular**, s. S. 7-8.

d) İlmiye Teşkilatı

Din

Efdâle'd-din Kirmani 1188'de yazdığı Ikd el-Ulâ adlı eserinde, Kirman halkının dini inançları hakkında bilgiler veriyor. O bu eserini Selçuklular'ın yıkılışından hemen sonra yazdığı için bilgiler Selçuklu devri için de geçerlidir. Ona göre, Kirman halkının hususiyetlerinden birisi de kuvvetli dindarlık, temiz inanç, İslam terbiyesi ve Allah'ın birliğine inanmasıdır. Kirman halkı Allah'ı bir ve münezzeh tanır ve Hz. Muhammed (S.A.V.)'i Allah'ın elçisi olarak bilirdi. Dört halifeye kötü söz söylemez ve düşmanlık yapmazlardı. Kirman halkı İmam-ı Azam Ebu Hanîfe, yani ehl-i sünnet mezhebine salik idiler. Ayrıca bir miktar Şafii mezhebine taraftar olanlar da vardı. Bu bilgilerden Kirman Selçukluları'nın ehl-i sünnetten oldukları açıkça anlaşılıyor.[563]

Ancak bir süre sonra Kirman'da bâtinilik cereyanı başgöstermişti. Bir rivayete göre, bu mezhebin kurucusu Hasan b. El- Sabbah, Mısır'dan Bağdad ve Huzistan yolu ile Isfahan'a gelmiş ve Haziran 1081 oradan Yezn ve Kirman'a giderek bir süre davette bulunmuş, tekrar Isfahan'a dönmüştü. Bu sebeple Batıniye propagandası Melikşah ve I. Turan-şah devirlerinde az veya çok Kirman'da yayılmış olmalıdır.[564]

İlmiye Sınıfı

Kirman Selçuklu Devleti'nde gerek melikler ve gerekse atabegler dini, ilmi ve sosyal gayeler için kullanılmak üzere birçok binalar yaptırmışlardı. Bunlar arasında öğrencilerin okumaları için yaptırılmış olan medreseler önemli bir yer tutmaktadır.

Bu teşkilat içinde yer alan görevliler ise şunlardı.

---

[563] **Ikd el-Ulâ**, s. 75'den naklen Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 184-185, ayrıca bkz. Nizamü'l-mülk, **Siyaset-nâme**, s. 70.

[564] Muhammed İbrahim Bâstâniy-i Pârîzî, **Vâdiy-i Heftvâd, Bahsi der Tarih-i İctimâi ve Âsâr-ı Tarihiy-i Kirman, I,** Tahran 2535 Şâhinşahi yılı, s. 308.

Müderris: Medreselerde ders veren hocalara müderris ismi verilirdi.[565] Genellikle müderrisler, kadılık veya hatiplik gibi görevleri de yapmaktaydılar. Müderrisler, devrin medreselerinde okutulan Kur'an, hadis, fıkıh, felsefe, nahv, tevsir ve kelam gibi mevzularda öğretim görürlerdi.

Efdale'd-din Kirmani, vezir Nasır ed-din devrinde Kirman müderrislerinden biri ile yine büyük bir bilgin arasında geçen olayı zikretmektedir. Melik I. Muhammed okumayı teşvik için verdiği bahşişiler nedeniyle bazı kitapların ezberlenmesini şart koşardı. Özellikle Hanefi fıkhına dair kitaplar ön plana çıkmış bulunuyordu.[566]

Müftü: Fıkıh üzerine kendisine sorulan umumi ve hususi, şer'i ve hukuki meselelere ait dini hükümlere uyarak karar veren zâta müftü ve verilen karara da fetvâ adı verilmektedir. Kirman Selçukluları'nda müftülük müessesesinin olduğu bilinmektedir. Melik I. Muhammed'in yukarıda belirttiğimiz gibi fıkha dair kitapları ezberleyenlere verdiği tahsisat sebebiyle bin kişi fakih ve müftü olmuştu.[567]

Şeyhü'l-İslam: O devirdeki şeref unvanlarından biri idi ve daha çok anlaşmazlık konusu meseleleri halletmiş olan yüksek alim ve fakihlere tevcih olunmuştu. Kirman Selçukluları'nda Şeyhü'l-İslam, müftülük ve kadılık görevlerini de birlikte yürütmekte idi. Nitekim, Melik İran-şah'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi sırasında fetva verenlerin başında Şeyhü'l-İslam Kadı Cemal ed-Din Ebu'l-Meali bulunmaktaydı.[568]

Hatib: Kirman Selçukluları ilmiye teşkilatı içinde önemli memuriyetlerden birisi de hatibliktir. Hatibin başlıca görevi Cuma günleri ve bayramlarda camide hutbe okumaktı.[569]

---

[565] İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1989, s. 20- 23, Köymen, "Alp Arslan Zamanında Selçuklu Kültür Müesseseleri", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, IV, Ankara 1975, s. 120.

[566] Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 191, Merçil, **a.g.e.,** s. 186.

[567] Merçil, **a.g.e.,** s. 187.

[568] İbnü'l-Esir İran-şah'ın Bâtıniler ve mülahidler ile yazışmaları ve karşılıklı dostluğu bulunduğunu, iman ve İslamdan çıktığını zikrediyor, İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, X, s. 320-321.

[569] Merçil, **DGBİT**, 7, s. 284.

İmam: İlmiye teşkilatı içinde yer alan görevlilerden birisi de imam idi. Melikler, birini hal'etmek için imamlardan fetva alırlardı. Melik I. Muhammed'in öldürdüğü kimseler için daima imamların fetvasını aldığı zikredilmiştir.[570]

e) Adliye Teşkilatı

Şer'i Yargı Sistemi

Yargı sisteminde davalara, kadılar bakmaktaydılar. Kadı, din ve şeriat ile ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Kadılar, evlenme-boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, noter vazifesi görürler, camileri ve bunlara ait tesisleri ve vakıfları idare ederlerdi. Kirman Selçukluları'nda Başkadı (Kadı'l-Kudat), merkezde (Berdesir'de) otururdu. Bundan başka vilayetlerde de kadılar bulunmakta idi.[571]

Melik İran-şah'ın bâtını mezhebine girdikten sonra birkaç kadı ve alimi öldürtmesi onun sonunu hazırlayan sebeplerden biri olmuş ve şeyhü'l-İslam, Ulema-i enam ve devrin kadıları onun tahttan uzaklaştırılması için fetva yazmışlardı. Bu olaydan sonra kadıların zaman zaman siyasi olaylara karıştıkları görülür.[572]

Örfi Yargı Sistemi

Bu en yüksek dünyevi mahkemede, asayişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına Dadbegi (Emir-i Dâd) bakar ve özellikle ceza meseleleri ile meşgul olurdu. Kirman Selçukluları'nda ilk Dadbeg olan şahıs, sonradan atabeg olan Bozkuş idi. Dâdbeglik görevine genellikle askeri ricalden kimseler tayin edilirdi. Ayrıca bu görev Türkler'e verilirdi.[573]

---

[570] Merçil, **a.g.e.,** s. 284, a. g. müellif, **Kirman Selçukluları**, s. 188.
[571] Merçil, a.g.e., s. 188-189.
[572] İbnü'l-Esir, X, s. 321, İbnü'l-Belhi, **Kitab-ı Fars-nâme** (Nşr. G. De Strange ve R. A. Nicholson), London 1921, s. 17-18.
[573] Merçil, **DGBİT**, C. 7, s. 284, ayrıca bk. Köymen, "Araştırmalar", s. 374, A. Taneri, a.g.e., s. 134-137, Kafesoğlu, a.g.e., s. 311.

f) İktisadi Durum

Kirman bölgesinin iktisadi durumu Selçuklulardan önce iyi değildi. Bu bölge, X. Yüzyılda bir çöküş içinde idi ve gelirleri de oldukça azalmıştı. Büveyhi emirleri arasındaki taht mücadelesi ve Gazneliler'in Kirman'a müdahalesi ve kısa bir süre sonra da bu bölgeyi işgal etmesi (1031-1034) bir otorite boşluğuna sebep olmuştu. Daha sonra ise iktidarın Büveyhiler'e geçmesi, ülkenin refahına büyük zararlar vermişti. Onlar şiddetle bir katliam ile halkı güçsüz duruma düşürdükten ve memleketi mahvettikten sonra bu bölgeye sahip olabilmişlerdi.[574]

Ancak, bundan sonraki dönemde Selçuklular'ın idaresi altında Kirman bölgesi, taht mücadeleleri başlayana ve Oğuzlar buraya gelene kadar refah içinde olmuştu. Özellikle başkent Berdesir küçük fakat zengin bir şehirdi. Selçuklular'ın ikinci başkenti olan Ciruft da bereketli ve verimli bir şehirdi. Ciruft'ta Horasan ve Sistan için önemli bir Pazar ve ticaret merkezi oluşmuştu.[575] Yine Kirman'ın başlıca ticaret merkezlerinden birisi de Fars körfezindeki Tiz limanı olup, burası Hind, Sind, Habeş, Zenc, Mısır, Uman, Bahreyn ve Arap ülkelerinden gelen gemilerin önemli bir uğrak yeri idi. Ciruft'un güneyinde bulunan Hürmüz de deniz kenarında bayındır bir vilayet ve Kirman'ın önemli bir limanı idi. Ayrıca Bem şehri de zengin ve büyük bir ticari merkezdi. Etrafı bağ ve hurmalıklarla çevrilmişti. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş dokunur ve ihraç edilirdi. Yine Bem'in doğusunda bulunan Nermâşir de zengin bir yerdi. Nermâşir'de meyve ve ipek boldu. Yine Berdesir'in etrafındaki şehirlerden biri olan Hâbis'te yetişen hurmalar, dünyanın en uzak yerlerine kadar ihraç edilirdi.

Selçuklular, kendilerinden önce Kirman'da bozulan iktisadi hayatı ve ticareti geliştirmek için hemen tedbirler almışlardı. Melik Kavurd çölden geçen Sistân yolu üzerinde yolcuların kaybolmaması için işaret kuleleri (mil) koydurmuş, önemli noktalara derbentler, kervansaraylar,

---

574 Efdaled-din Kirmani, **Bedâyiü'l-Ezman**, 5'den naklen Muhammed b. İbrahim, s. 5; krş. E. Merçil, "Gazneliler'in Kirmana Hakimiyeti (1031-1034)" **Tarih Dergisi Sayı** 24, İstanbul 1970, s. 37 vd.

575 J. H. Kramers, "Kirman" **İA.S.** 816.

hamamlar, hanlar ve havuzlar inşa ettirmişti.[576] Böylece onun özellikle Kirman'dan geçerek Sistân, Hindistan ve Fars Körfezi'ne giden transit ticaretini teşvik ve himaye ettiği anlaşılıyor.[577] Nitekim Selçuklular'ın bu hususta belirli bir siyasetlerinin bulunduğu ve Kirman'ın, yukarıda belirttiğimiz mahsulleri ile parlak bir ticari ve iktisadi durumu olduğu açıkça görülmektedir.

Selçuklular devrinde Kirman'daki şehirlerin, Büyük Selçuklular'ın hakim oldukları yerlerdeki gibi, büyüdükleri ve surlar dışına taşarak burada büyük ticaret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu görüyoruz. Şehirlerde görülen bu gelişme, ilk defa Melik I. Turan-şah devrinde başlar. Melik I. Arslan-şah devrinde (1101- 1142) Kirman, en yüksek refah noktasına erişti. Ancak Melik Tuğrul-şah'ın ölümünden sonra taht mücadelerinin başlaması, Kirman'daki bu refahın bozulmasına sebep oldu. Melik Behram-şah'ın Horasan'dan getirdiği ordu, Kemâdin'e üşüştü. Bir kaçgün Ciruft ve çevresindeki pazar köyleri yağmalandı (1171). Bundan sonra da Abey Dıraz önce Berdesir, sonra da Cirufta hücum ederek buraları yağmaladı. Bütün bu olayların yanısıra taht mücadeleleri ve Oğuzlar'ın gelişinin sebep olduğu olaylar neticesi hayat pahalılığı artıyordu.[578]

Hazine: Kirman Selçukluları'nda muhtemelen Melik'e bağlı olduğu anlaşılan müesseselerden biri de hazine idi. Hazineler Müstevfi-i Memalik tarafından idare ve Müşrif tarafından da kontrol edilirdi. Kirman Selçuklu meliklerinin de hazineleri vardı ve özellikle Melik Tuğrul-şah'ın hazinesi çok zengindi.[579]

Mihrâbî Kirmânî, melik I. Turan-şah'ın adaletini anlatırken zikrettiği olaylardan biri de hazineden bahsediyor. Buna göre, Melik I. Turan-şah halkın insaf derecesini denemek istemiştir. Vezir de bunu denemek için izin almış ve ertesi günü halktan bir topluluğu çağırarak Melik'in

[576] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 196.
[577] Ahmed Ali Han Veziri, **Tarih-i Kirman**, s. 81.
[578] Merçil, **DGBİT**, C. ', s. 285-286.
[579] Köymen, "Araştırmalar", s. 316, Merçil, a.g.e., s. 286.

hazinesinin boş olduğunu söyleyerek yardım istemiş ve bu deneme başarılı olmuştu.[580]

Vergiler: Büyük Selçuklularda olduğu gibi Kirman Selçukluları'nda da, devletin tahsil ettiği bazı vergilerin varlığını görüyoruz. Vergiler, gerektiği zaman merkezi idare veya valinin talimatı üzerine istifa divanları, amiller ve muhtelif arazi sahipleri vasıtası ile tahsil edilirdi. Devletin giderleri için kanunlara istinaden tahsil edilen vergiler arasında Divân-ı Âlâ vergileri, büyük bir önem taşırlardı. Kirman Selçukluları'nda vergiler, mâl, hakk, vücûh adlarını taşırlardı. Bunlardan başka Kirman Selçukluları Devleti'nde; avâriz, haraç, irtifâ, kısem, menâl, merâfık, nâl-bahâ, öşr ve teklif gibi vergiler vardı.[581]

Maaşlar: memurlaar ve askerlere yapılmış ve yapılacak hizmetleri karşılığında ödenen ücret ve aylıklardı. Bu aylıkların ödenebilmesi ikta ve vergi sistemlerinden elde edilecek gelirlere bağlı idi. Kirman Selçukluları'nda tespit edilebilen maaşlar ulufe, erzak, idrâr, maâyiş ve nânpâre idi.[582]

g) Kültür ve İmar Faaliyetleri

1- Kültür Faaliyetleri

Selçuklular'ın hakim oldukları devrede Kirman'da kültür faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Selçuklu melikleri halkın kültür seviyesinin yükselmesi için çaba gösterdiler. Nitekim Melik I. Arslan-şah devrinde Kirman'daki refah seviyesinin, zenginliğinin etraf ülkelerde yayılması birçok bilginleri Kirman'a çekmişti. Ayrıca O bir de kütüphane yaptırmış ve oraya 5000 adet kitap bağışlamıştır. Kirman Selçukluları'nın saraylarında bulunan şehzadeler ve gulamlar da muallimler tarafından eğitilmekte idi. Bütün bunlardan başka Selçuklu Melik ve devlet adamları bazı şaiir, alim ve din adamlarını himaye etmişlerdir. Bunlardan önemli müellif ve şairler şunlardır:

---

[580] Said Mihrâbî Kirmânî, **Tezkiretü'l-Evliyay-ı Mihrâbîy-i Kirmânî ya Mezârât-ı Kirmân** (Nşr. H. K. Kirmânî), Tahran 1330, s. 51-52.
[581] Merçil, a.g.e., s. 286, **Mezârât-ı Kirman**, s. 52.
[582] Köymen, "Araştırmalar", s. 366, 367, 368, Merçil, a.g.e., s. 286.

Efdale'd-din Ebu Hamid Ahmed b. Hamid Kirmânî: Kirman Selçukluları sarayında görev alan önemli kişilerden birisidir. Efdale'd-din, yaşadığı devrede Kirman ile ilgili üç eser kaleme almıştır. Bu eserler Kirman tarihi için birinci sınıf kaynaklardır. Bunlardan birincisi 1188 yılında telif edilmiş olan **Ikd el- Ulâ li'Mevkif el-a'lâ** adlı eserdir. Onun 1209 yılında kaleme aldığı **Bedâyiü'l-Ezmân fi Vekâyi'Kirmân** adlı eseri kayıpsa da Mehdi Beyâni diğer kaynakların yaptığı iktibaslardan yararlanarak eserin metnini tesis etmeğe muvaffak olmuştur. Bu eser özellikle baştan sona Kirman Selçukluları ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Onun üçüncü kitabı 1216 tarihinde telif ettiği **el-Muzâf ilâ Bedâyiü'l-Ezmân fi Vekâyi'Kirmân**'dır. Onun eserleri teşkilat, iktisat ve sanat tarihi bakımından da ilgi çekici bilgilere sahiptir.[583]

Ezrakî Ebu Bekr Zeyneddin b. İsmail Varrak Herevi: Bu şair kasidelerinde Melik Kavurd'un oğlu Emir-şah'ı methetmiştir.

Burhânî Emirrü'ş-Şüerâ Hâce Abdülmelik Nişâburî: Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan devrinin (1063-1072) tanınmış şairlerinden olan Burhânî, Kirman Selçukluları veziri Mükerrem b. Alâ'yı övmüştür.[584]

Bunlardan başka Hakim Ebu'l-Alâ Hamza b. Ali, Kıvâmî, Abbasi, Şıhâbî, Mübarekşah, İbnü'l-Hebbâriye ve Muhtari gibi şairler de Kirman Selçuklu Melikleri hakkında eserler yazmışlardır.

Bu müellif ve şairlerden başka Kirman'da din bilginleri ve alimler de yetişmiştir. Bu alimler arasında; Ebu'l-Hüseyin Kutbied-din Evliya, Şeyh Cemale'd-din Ahmed, İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail en-Nişâburî, İsmail b. Ahmed en-Nişabuî, Rükne'd-din Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed Kirmânî, Ebu Muhammed Ruzbihan el-Baklî ve Kadı Ebu'l-Âlâ Ali Semânî zikretmeğe değer şahsiyetlerdir.[585]

---

[583] Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 210-211.
[584] Nizâmi Aruzi Semerkandi, **Çahâr Makale**, (Nşr. Dr. M. Mu'in), Tahran 1333, s. 196, 198, 217.
[585] İbn Ebi'l-Vefa el-Kuşeyri, **el-Cevâhir el-Mudiyye fi Tabakât el-Hanefiyye**, Haydarabad, 1332, I, s. 304, Merçil, Salgurlular, s. 61.

2- İmar Faaliyetleri

Kirman Selçukluları daha ilk melikleri Kavurd zamanından (1048-1073) itibaren imar faaliyetlerine başlamışlardı. Melik Kavurd'un bu imar faaliyetleri daha ziyade halkın iktisadi refahını ve ticaret yollarının emniyetini sağlamaya yönelikti.[586] O önce Sistan ve Derre yolu üzerinde bir derbend, bir han, bir havuz ve bir de hamam inşa ettirmişti. Bu derbend İsfih'e dört fersah mesafede yapılmıştı ve kapısı demirdendi.[587] Ayrıca Yezd şehrine on ferseng uzaklıkta bir kuyu yaptırmıştı. Bu kuyuya kaynakların ifadesiyle "**Çâh-ı Kavurd**" denilmekte idi. Melik Kavurd ticari önemini binaen Tiz limanını da tamir ettirmişti.[588]

Melik Kavurd'un Melikşah ile Büyük Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek için yaptığı mücadele sonucu ölmesinden (1073) sonra, Kirman'da imar faaliyetleri bir süre aksamıştır. Melik I. Turan-şah devrinde ise (1085-1097) imar faaliyetleri yeniden başlamıştır. Turan-şah, tahta geçince şehrin varoşlarında yeni bir mahalle kurulmasını emretti. Nitekim önce kendisi için bir saray ve köşk, bu sarayın güneyinde Ulu Cami ve hepsi birbirbirine bitişik olmak üzere medrese, hangâh, bimaristan (hastane), hamam ve ribat gibi sosyal tesisler yaptırdı. Aslında bu mahalle askeri amaçlı inşa edilmişti. Zira I. Tuğrul-şah, şehrin içerisinde askerlerin bulunmasının bir takım sosyal problemlere neden olduğunun farkında idi.[589] Melik I. Turan-şah'ın yaptırdığı cami, "Mescid-i Melik" adıyla meşhur olmuştu. Nitekim "Mescid-i Melik" camii, bugün Kirman'ın en eski camiidir.[590] Melik I. Turan-şah öldükten sonra gömülmek üzere bir de türbe yaptırmıştı.[591]

Melik Turan-şah'tan sonra tahta geçen İran-şah devrinde (1097-1101) imar faaliyetleri durmuş, ancak Melik I. Arslan-şah devrinde, Berdesir şehrinin mahallelerindeki imar faaliyetleri devam etmiştir. Yine Arslan-şah Kirman'ın diğer şehirlerinde medrese ve ribat gibi bir çok

---

586 Y. Bedirhan, **Ortaçağ Tarihi**, Eğitim Kitabevi, Konya 2007, s. 319.
587 Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 218.
588 Bk. **Tarih-i Kirman,** s. 81.
589 O. Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 191.
590 Bk. Kramers, "Kirman Md". **İA**, **Tarih-i Kirman,** s. 81-82.
591 Merçil, a.g.e., s. 221.

hayır işleri gören binalar inşa ettirmişti. Melik I. Arslan-şah'ın Zeytun Hatun adındaki eşi de Kirman'da medrese ve ribat gibi hayır müesseseleri yaptırmıştır.[592] "**İsmetü'd-Din**" lakabını taşıyan bu hatunun evkâfına ise "**Evkâf-ı İsmetiye**" denilmekteydi. Medrese-yi Derb-i Mâhân ve Ribât-ı Yezdiyân onun yaptırdığı binalardır.[593]

Melik I. Muhammed (1142-1156) de babası I. Arslan-şah gibi imar faaliyetlerinde bulundu. O Berdesir, Bem ve Ciruft şehirlerinde sayısız medrese, ribat ve mescid gibi hayır müesseseleri yaptırdı. Ayrıca Hân-ı Ser-Bizen'de onun yaptırdığı binalardandır. Onun önemli eserlerinden birisi de Câmiy-i Turan-şahî'de yaptırmış olduğu Dâr el- Kütübî (kütüphane)sidir. Bu kütüphanede fen ilimleri ile ilgili 5000 kitap bulunmakta idi ve I. Muhammed bunları oraya vakfetmişti. Ayrıca yaptırdığı medreselere de büyük vakıflar tahsis etmişti.[594]

Kirman Selçukluları Devleti'nde hakiki kudreti ellerinde tutan atabegler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bunlardan birincisi Bozkuş idi. Onun kendisine bir mezar, ayrıca hangâh ve birçok minare yaptırdığı bilinmektedir. İmar faaliyetlerinde bulunan ikinci atabeg, Müeyyed ed-Din Reyhan idi. O da Kirman'da bukâ (külliye), medrese ve hanegâh gibi bir çok hayır müesseseliri yaptırmıştı. Ayrıca yollar üzerinde kâfilelerin konaklaması için ribât (kervansaray)lar yaptırmış ve fakir yolculara yiyecek ve ayakkabı verilmesi için vakıflar tahsis etmişti. Onun inşa ettirdiği binalardan birisi de Mâristân-ı Derb-i Hâbis idi.[595]

Son olarak Kirman'da bugün var olan ve Selçuklu devrinde yapıldığı anlaşılan, ancak kimin yaptırdığı kesin olarak bilinmeyen eserler de mevcuttur. Bunlardan birisi Berdesir'deki Mescid-i Bâzâr-ı Şâh'tır. Selçuklular devrinde yapıldığı ileri sürülen bir eser de, Günbed-i Cebeliye'dir. Bu günbed, Berdesir şehrinin doğu kemarında bulunmaktadır. Bu taştan günbede Günbed-i Gebri de denilmektedir. Yine kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen eserlerden birisi de

---

[592] Merçil, **DGBİT,** 7, s. 288.
[593] Merçil, a.g.e., s. 223.
[594] Kadı Ahmed Gaffari, **Tarih-i Cihân Ârâ,** (Nşr. Hasan Nurâkî), , Tahran 1342, s. 118, O. Turan, **Selçuklular**, s. 191, Merçil, **Kirman Selçukluları**, s. 223.
[595] **Selçukiyân ve Guz Der Kirmân**, s. 52.

Zerend'deki Selçuklu minaresidir.[596] Bütün bunlar gösteriyor ki, Selçuklular Kirman'da sadece siyasi bir varlık olarak kalmamışlar, aynı zamanda hakim oldukları bu bölgede barış, huzur ve refahın yanında imar faaliyetlerinde de bulunmuşlar ve bu ülkenin mamur olması büyük çaba sarfetmişlerdir. Kirman Selçukluları, bir buçuk asra yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirman'a çok büyük hizmetler yapmışlardır. Bu sesepledir ki, gerek kendi dönemlerinde yaşamış ve gerekse daha sonraki dönemlerde yaşamış Müslim- gayr-i Müslim tarihçi ve seyyahlar onlardan sitayişle bahsetmişlerdir.

[596] Hasan Amîd, **Fihrist-i Binâhây-ı Tarihi ve Emâkin-i Bâstaniy-i İran**, Tahran 1345, s. 115, **Mezârât-ı Kirman**, s. 100-101, Merçil, a.g.e., s. 225-227.

DOKUZUNCU BÖLÜM

A - ARTUKLU DEVLETİNDE TEŞKİLAT, KÜLTÜR VE MİMARİ

a) Devletin Siyasi ve İdari Yapısı

Artuklular daha başlangıçtan itibaren ayrı beylikler halinde meydana çıkmış siyasi teşekküller olup, hiçbir zaman tek bir devlet halinde birleşememişlerdir.[597] Hatta doğudaki küçük haçlı devletleriyle yaptığı bazı başarılı mücadeleler bir kenara bırakılırsa, hiçbir şekilde mühim bir rol oynamamıştır.[598] Hatta bu açıdan onu Zengiler ve Eyyubiler ile asla kıyaslayamayız. Eski Türk devlet anlayışını esas alan Artuklular, devleti hanedan üyelerinin ortak malı kabul ettiklerinden, merkeziyetçi bir hükümet kurup tek bir devlet haline gelemediler. Merkezin dışındaki yerlerin büyük bir kısmının idaresi, hanedan mensuplarına bırakılmıştı.[599]

Artuklular'ın, Eyyubiler nüfuzunun Diyarbekir'de kuvvetlenmesine kadar geçen siyasi hayatını başlıca iki safhaya ayırabiliriz. İlk safha, bu sülalenin yavaş yavaş kuvvetlenerek, Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonraki gerilemesi ile orantılı bir surette, müstakil bir teşekkül halini almağa başladığı bir devirdir. Selçuklu ailesi etrafındaki Türkmen

---

[597] O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 2. Baskı, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 200.

[598] M. F. Köprülü, "Artukoğulları", **İA**, I, s. 620.

[599] Turan, a.g.e., s. 201, Köprülü, a.g.m. s. 620-621, İ. Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", **Türkler**, VI, s. 390-391, A. Usta, "Artuklular", **Türkler**, VI, s. 471 vd, C. Alptekin, "Artuklular", **DİA**, III, 417.

aşiretlerinden birinin Döğer[600] boyuna mensup bir aşiretin, başında bulunan Eksük ve oğulu Artuk ile onun çocukları devletin kuruluşundan sonra, yeni fetih olunan şark sahasında önemli iktalara sahip olmuşlardı. Melikşah'tan sonra devletin içine düşmüş olduğu acziyet ve iç karışıklıklar sonucu, devletin diğer büyük ve nüfuzlu aileler gibi, Artukoğulları'nın da gittikçe müstakil bir teşekkül mahiyetini almalarına sebep oldu. Haçlı seferleri sırasında bu sülaleye mensup bazı kahraman şahsiyetlerin kazandıkları başarılar, yalnız manevi nüfuzlarını değil, maddi kudretlerini de arttırdı.[601]

Hısn-ı Keyfâ, Harput ve Mardin adlarıyla üç ayrı kol halinde devlet kuran Artuklular'ın başında, Artuk Bey'in soyundan gelen hükümdarlar bulunmakta idi. Hükümdarlığın babadan oğula geçtiği Artuklularda genelde büyük oğul tahta geçiyor, bazen de hükümdarın vasiyet ettiği diğer oğul hükümdar olabiliyordu. Hükümdarların görevi, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikayetlerini dinleyerek ona göre icratta bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını da sağlamakla yükümlüydü.[602]

Artuklular'ın hakimiyet sahaları en fazla İlgazi ve Belek zamanlarında genişlemiş; bunlar sayesinde güneyde Halep ve kuzeyde de Harput onların idaresine geçmiş; doğuda Hakkari ve batıda ise Maraş bölgelerine kadar uzanmıştır.[603]

Artuklular eski İslam medeniyeti ve hudutları sahasında, Müslüman ve Hıristiyan kavimler ile birlikte, yaşadıkları halde milli ananeleri muhafazada çok ileri bir kavmi asabiyet göstermişlerdir. Bu da şehir ve köylerde yerleşmiş Türkler'den ziyade daima büyük bir Türkmen unsuruna dayanmış bulunmaları ile alakalıdır. Hatta denilebilir

[600] İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, **Meyyafârikîn ve Âmid** (nşr. Bedevi Abdüllatif Avad), Beyrut 1974, s. 193, 200, 208, 210.
[601] Erdem, Türkler, s. 391.
[602] Erdem, a.g.e., s. 391.
[603] Turan, a.g.e., s. 202.

ki, İslam dünyasında hiçbir Türk veya Oğuz devleti Artuklular kadar başlangıçtan sonuna kadar bu derece göçebelere dayanmış değildir.[604]

Önceleri "Emir" ve "Melik" unvanları alan Artuklu hükümdarları 14. yüzyılın başından itibaren "Sultan" unvanını da kullanmaya başladılar. Bunun yanında "Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Betgu (Yabgu)" gibi Türk unvanları da kullanan Artuklular, "Necmü'd-Din, Fahrü'd-din" gibi Arapça, "Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran, Amir el-İsfahsalar el-Kâbir" gibi Farsça lakablar da kullanmışlardır.[605]

Artuklular'ın adli, idari, mali ve askeri teşkilatı, Selçuklular'ın teşkilatından hemen hemen farksızdı. Saray teşkilatının da Selçukluların teşkilatına benzetildiği görülmektedir. Askeri teşkilat ikta sistemi üzerine dayanıyor, adli vazifeleri kadılar ve naibler görüyordu. Artuklu hükümdarının başının üzerinde "**Sancak**" taşınıyordu. Hükümdarın tahta çıkışında şenlikler düzenlenmesi ve halkın memnun edilmesi adettendi. Saray teşkilatının başında Artuklu hükümdarı yer almakla beraber hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacipler de vardı. Hacipler hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu kimseler bulunurdu ki, bunun başında bulunan kimseye "**Emir-i Candar**" denilirdi.[606] Saray teşkilatı içerisinde hükümdarların posta işlerini yürütmekle görevli "**Çavuş**" adlı memurlar diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Saray teşkilatı içerisinde yer alan "**Divân Mütevellisi**" hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı "**Divân-ı Ecell**" veya "**Büyük Divân**" ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. "**Divân-ı Ecell**" "**Darü'l-Emare**" denilen hükümet sarayında toplanırdı.

Hükümdardan sonra devlet içerisinde, askeri ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı vezirlerdi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hanedana mensup şehzadelerin

---

[604] Turan, a.g.e., s. 202.
[605] Köprülü, a.g.m. s. 622, Turan, a.g.e., s. 203, Erdem, a.g.e., s. 391.
[606] Erdem, a.g.e., s. 391.

de vezirleri vardı. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askeri kökenli olabiliyordu. Vezire "Divân Nâzırı" da deniliyordu. Bu tabir Artuklular'da Divan-ı Ecell'e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. Divan üyesi olarak kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askeri ve idari yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Divân-ı İstifa devletin mali işlerinden sorumlu birimdi. Bu görevi yürüten kimseye "Müstevfi" adı verilirdi. "Müstevfi" adına her vilayette görev yapan memurlar bulunuyordu.[607]

b) İktisadi ve Sosyal Hayat

Artuklu ülkesi medeniyetçe çok ileri İslam ülkeleri arasında, Mısır ve Suriye, Anadolu, İran ve Irak yolları üzerinde bir memleket olduğu için büyük ticari faaliyetler ortasında bulunuyor ve bu durumdan çok faydalanıyordu. Hükümdarlar da, bu imkanlar ile müvazi olarak, geniş inşa ve imar faaliyetlerine girişerek ticari ve iktisadi gelişmeyi güçlendiriyorlardı. Bu münasebetle Koç-hisar (Duneyser-Kızıltepe) şehrinin kuruluşu ve yükselişi dikkate şayan bir misal teşkil eder. Filhakika kervan yolu üzerinde bir konak yeri ve köy halinde olup Mardin'in iki fersah güneyinde ve ovada bulunan Koç-hisar çağdaş müelliflere göre zamanla milletlerarası bir Pazar haline geldi.[608] Buraya Suriye, Diyarbekir, Sultan Mesud'un memleketinden tüccarlar gelip toplanır ve alış-veriş yaparlar. Burada kısa zamanda hanlar, hamamlar, çarşılar, funduklar, cami ve medreseler inşa olunmuş; her memleketten gelen insanlar yerleşmiştir. Bu sebeple Koç-hisar'ın vergileri ve geliri gittikçe yükselmiştir.[609]

Musul, Nusaybin, Koç-hisar ve Harran arasında büyük bir ticari faaliyet bulunduğu halde bu yolda büyük bir kervan kafilesi ile seyahat eden İbn Cübeyr çıkılması güç dağlarda Kürt eşkiyalarının yine de bu

---

[607] Erdem, a.g.e., s. 391.
[608] Y. Bedirhan, "Başkentleri Konya Olan Türkiye Selçuklu Sultanlarının Dış Ticaret Politikaları ve Anadolu Ticaretinin Gelişmesine Etkileri", **Konya Ticaret Odası Konya Kitabı V**, Özel Sayı Konya 2002, s. 163.
[609] Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 207.

yollarda âfet olduklarını ve hükümdarların köklerini kesemediklerini de anlatmıştır.[610]

İl-Gaziler'in payitahtı olan Mardin devrin mühim medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. XII. asırda yaşayan İbn Cübeyr bura hakkında geniş bilgiler vermekte ve "bağları ve mevleri çok, bakımlı ve müreffeh bir şehir" olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Meyyâfârkîn (Silvan) da büyük ve zengin bir şehir olup, burada bir Yahudi mahallesinin bulunması ticari ehemmiyeti ile ilgilidir.[611] Mardin'e 1328 yılında uğrayan meşhur seyyah İbn Batuta bu şehrin İslam beldelerinin en büyük ve güzellerinden olduğunu, çarşılarının çok şirin inşa edildiğini ve burada tiftik (el- me'riz) den çok iyi kumaş imal edildiğini ve halk arasında çok rağbet gördüğünü, Sûr çayı üzerinde çok güzel köşkler ve bostanlar, harap olan Harzam'da çok güzel köşkler bulunduğunu bu zamanda Artuklu hükümdarı Melik Salih'in Irak, Suriye ve Mısır'da şöhretinin çok yaygınlaştığını anlatır.[612]

XII. asır coğrafyacısı meşhur İdrisi Meyyâfârkin'den ihrac edilen dokumaları, keten bezleri, mendil ve şeritlerinin meşhur olduğunu söyler. Burada yapılan ipek tül ve mendiller İslam memleketlerinde X. asırda çok rağbet görmüş, bundan dolayı da bu sanayii asırlarca varlığını devam ettirebilmiştir.[613] Hamdullah Kazvini'nin verdiği bilgiye göre; bu dönemde Mardin 236200 dinar vergi ödüyordu Hububat, pamuk ve meyve istihsali oldukça boldu. Meyyâfârkîn'in vergi miktarı 220000 dinar olup, evvelce büyük bir şehir olan Hısn Keyfâ'nın vergi geliri 82500, Siird'in 46500 dinar idi. Buna mukabil kadîm ve büyük bir şehir olan Amid 30000 dinar vergi ödüyordu.[614] İbn Said Amid'in Artuklular'ın idaresinde tüccarları ve oyuncuları meşhur ve onların merkezi olduğunu bildirir. Artuklular Yınaloğlu beyliğine ve Nisânoğulları'nın tahakkümüne son verdikleri zaman Amid'de halı,

[610] İbn Cübeyr, Rıhle, s. 240'dan naklen Turan, a.g.e., s. 207.
[611] Kazvini, **Asârü'l- Bilâd**, s. 200.
[612] **Seyahat-Nâme, I**, s. 260-262.
[613] Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 289.
[614] **Nüzhetü'l-Kulüb**, s. 121-123-5., ayrıca bk, Yakut, Mu'cem, V, s. 39.

kumaş, mefruşat ve çadır bezleri imal ediliyordu.[615] Mardin'in boz şahin kuşları da meşhur idi. Artuklu hükümdarları bu devrin diğer Yakın-şark hükümdarları gibi, gücercinleri de terbiye edip acil ve tehlikeli zamanlarda kanatlarına mektup bağlayarak istedikleri yerlerle muhaberede bulunuyorlardı.[616]

Artuklu ülkesinde zirai istihsal ve sanayi imalat yanında madencilik de çok ilerlemiş ve yeni madenler bulunarak işletilmiştir. XII. asrın ikinci yarısında, 1174 senesinde, Abbasi halifesi el- Mustakfi büyük paralar harcayarak Bağdad'da, Dicle nehri üzerine, muazzam bir köprü inşa ettirmiş ve bunun zincirini de Hani'den 1500 dinara satın alıp getirtmişti.[617] Hısnı Keyfâ, Amid, Mardin ve Koç-hisar şehirlerinde darphaneler bulunduğu ve bazı sikkelerin doğrudan doğruya Bizans sikkeleri taklit edilerek basıldığı bilinmektedir[618] ki, bu, Artuklular'ın Bizans ile olan ticari münasebetlerinin önemini göstermektedir.

c- İmar Faaliyetleri

Artuklular memleketlerinin iktisadi ve ticari imkanları ve Atabeglerden sonra da Haçlıların saldırılarından kurtulduktan sonra çeşitli sosyal ve dini eserler, ilmi ve hayri abideler vücuda getirmek için çalışmalara başladılar. Bu devrin diğer Türk devlet ve hükümdarları gibi ülkelerinin medeni gelişmesine ve halkın ihtiyaçlarının giderilmesine çok çalıştılar ve hizmet ettiler. Cami, medrese, imâret, zâviye, hastane, köprü, kervansaray ve kalelerle memleketlerini süsleyip mamur ettiler.

İlk Mardin Artuklu hümüdarı İl-Gazi ile başlayan imar faaliyetleri onun oğlu Timurtaş ile sürdü. Hüsameddin Timurtaş, Batman ırmağı üzerinde 150 m. uzunluğunda büyük bir köprü yapımına başlamış ve köprü oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlanmıştır. Timurtaş'ın yaptırdığı önemli eserlerden birisi de Hüsamiye medresesidir. Ayrıca

---

[615] İmadeddin Isfahanî, **el-Berku'ş-Şâmi**, s. 64b-65a'dan naklen Turan, **Doğu Anadolu Tarihi**, s. 211.
[616] Ebi'l-Fidâ, **Takvimü'l-Buldân**, II, s. 62-63.
[617] Köprülü, İA, s. 623.
[618] İsmail Galip**, Meskukât-i Türkmaniyye**, İstanbul 1311, s. 25-31.

Timurtaş'ın oldukça büyük, kitap bakımından da zengin sayılabilecek bir kütüphane kurduğu kaydedilmektedir.[619]

Timurtaş'ın oğlu Alpı zamanı (1154- 1176) kaynaklarda bir refah ve imar devri olarak geçer. Koç-hisar'da cami, medrese, kervansaray ile bir de çarşı yaptırmış, bunlara vakıflar bağışlamıştır.[620] Mardin Ulucami de onun eseri olup duvarında 1172 ve minaresinde 1176 tarihli kitabeler kendisi tarafından inşa edildiğini ve oğlu Kutbeddin İl-Gazi tarafından bitirildiğini gösterir.[621]

Fahreddin Karaaslan da ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Hısnı Keyfâ, Malatya, Birecik ve Kal'atürrüm'de birer köprü yaptırmıştır. Hısnı Keyfâ köprüsü 1166'da sel ve depremden hasar görmüşse de kısa sürede tamir edilmiştir.[622] Mardin Artukluları'ndan Artuk Arslan, Koç-hisar'da Ulucami'yi (1204), Mardin'de Hatuniye Medresesini (1205), ve Harizm'de Şeyh Tâceddin Mesud Medresesi'ni inşaa ettirmiş; Muzafferü'd-din Kara Arslan Muzafferiye Medresesi'ni, II. Necmüddin Gazi de seksen odalı Şehidiye Medresesi'ni yaptırmıştır. Şehidiye Medresesi'ne dükkan, hamam, bağ ve bahçelerin yanı sıra Koç-hisar'da bir han ve Harizm'de bir boyahane vakfetmiştir.[623]

Artuklular'ın son hükümdarı Mecdü'd-Din İsa'nın 1392'de inşa ettirdiği Zinciriye külliyesi Mardin'in büyük abidelerinden biri idi. Kalenin ayağında medrese, cami ve türbeden müteşekkil olan bu medeniyet eserinin bugün yalnız bir minaresi kalmıştır.[624]

d) İlim ve Kültür Faaliyetleri

İlk Artuklu hükümdarları ilim ve kültür ile yetişmemiş diğer Türkmen beyleri gibi olup başlıca devlet işleri ve cihad ile meşgul

---

[619] C. Alptekin, "Artuklular", **DİA,** 7, s. 417.
[620] Turan, **Doğu Anadolu Tarihi**, s. 214.
[621] Ali Emiri, **Müluk-i Artukiyye Tarihi**, s. 22, 25. Ayrıca bkz. Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,** İstanbul 1978.
[622] Turan, a.g.e., s. 215. Coşkun, İA, s. 417.
[623] İbrahim Artuk, "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** İstanbul 1971, Sayı 2, s. 68-71, Turan, **Doğu Anadolu Tarihi**, s. 218, Coşkun, **İA**, s. 417.
[624] Kâtip Ferdi, s. 60. Turan, a.g.e., s. 219.

oluyorlardı. Bununla beraber ilim ve kültürün himayesini hükümdarların vazifeleri sayar ve bu hususta ihmal göstermezlerdi. Artuklu hükümdarlarının bizzat ilim ve kültür sahibi olmaları Hüsameddin Timurtaş ile başlar. O ilim ve sanat adamlarını himaye ediyor; bizzat ilim ve edebiyat ile uğraşıyordu. Timurtaş'ın torunu II. İlgazi Mardinli Hıristiyan alim Ebi Said b. Halid el-Mübârek ile oldukça iyi dost idi. İlgazi ona oldukçu yüksek mevki verir ve kendisi ile terbiye meseleleri üzerine sonbetlerde bulunurdu. Hısn Keyfâ hükümdarı Nasreddin Mahmud filozofların mezhebine mensup bulunuyor; öldükten sonra dirilmeğe inanmıyor ve bu sebeple de toplum içinde inancı bozuk olmakla itham olunuyordu.[625] Bu hükümdarların ilim, edebiyat ve kültürü himayeleri dolayısıyla onlar adına hayli eserler yazılmıştır. Kemaleddin Ebi Salim tarafından telif edilen el-Ikdu'l-Ferid li-Melik el-Said adlı eser Necmeddin Alpı'ya ithaf olunmuştur. Necmeddin Gazi'ye Zeyneddin Abdü'l-Kadir el-Râzi tarafından "**Ravzu'l-Fesaha**" adlı eser ithaf edilmiştir.[626] Bediüzzamân Ebü'l- İzz İsmail b. Er-Rezzâz el- Cezeri tarafından kaleme alınan "**Kitab fi Ma'rifet el-Hiyel el-Hendesiyye**" Mahmud b. Muhammed için yazılmıştır. Günümüze kadar gelen bu eser ilim dünyasında yeni yeni tanınmaya başlamıştır. Bu bakımdan bu eser ve yazarı hakkında biraz detaylı bilgi vermemiz yerinde olur kanatindeyiz.

e) Bediüzzamân Ebü'l- İzz İsmail b. Er-Rezzâz el- Cezeri (1150-1220)

Sibernetik alimi Hayatı hakkında, kitabının girişindeki kısa açıklamanın dışında bilgi yoktur. 1181-1206 yılları arasında Amid'de (Diyarbakır) Artuklu hanedanının himayesinde bulunduğu söylenen Cezeri 1205'te tamamladığı Kitab, "**Fi Ma'rifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiye**" adlı ünlü eseri Emir Nasirü'd-din Mahmud'un isteği üzerine kaleme almıştır. Cezeri lakabıyla şöhret bulmasının sebebi, Cezire (ada)

[625] İbnü'l-Esir, XII, s. 158.
[626] Köprülü, "Artuklular", **İA**, Kâtib Ferdi, s. 29.

denilen Dicle ile Fırat arasındaki bölgede. doğmuş olmasıdır. Artuklu Türklerindendir. Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir.

Cezeri, İslam medeniyetinin oldukça ilerlediği, Doğu Anadolu'da kültür faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir devrede ilim ve imar işlerinde bir hayli ilerleyen Artukoğulları sarayına girdi. Orada 32 yıl Reis-ül Âmâl (başmühendis) olarak görev yaptı.

Cezeri, sadece otomatik sistem kurmakla yetinmeyip, otomatik olarak çalışan sistemler arasında denge kurmayı da başarmıştır. O Aradan 800 yıl gibi bir zaman geçtikten sonra sibernetiğin babalarından sayılan İngiliz Nöroloji Profesörü Dr. Ross Ashby, ancak 1951'de "Üstün Denge Durumu"nu ortaya atabilmiştir. Ve ancak ilk defa o zaman otomatik olarak işleyen sistemlerin üstünde bunları kontrol eden sistemlerden söz edebilmiştir. Her ne kadar Fransızlar, sibernetik ve elektronik sistemin Descartes (1596-1650) ve Pascal'la (16231662), Almanlar Leibniz'le (1646-1716), İngilizler de Roger Bacon'la (1214-1294) başladığını söylerlerse de, gerçekte Cezeri, bu fikri, ilim dünyasına takdim eden ilk bilgin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugün fizikçi ve mekanikçiler, **"Isı Etkisiyle Haberleşerek Denge Kurma"** sistemini ilk defa olarak James Watt'ın (1760-1819) 1780'de regülatörü icat etmesiyle gerçekleştirdiğini söylerler. Bu doğru olmakla birlikte, bunun Cezeri'ye kadar dayandığı kitabından rahatlıkla anlaşılacaktır. Günümüzden 800 yıl önce, bugünkü Diyarbakır yöresinde yaşayan Artuklu Türkleri'nin hükümdarı Mahmud, ''Ben abdest alırken ayaklarıma su döken hizmetçilerimin bana hakları geçiyor'' diye düşünerek rahatsız olur. Ve sarayın başmühendisinden bu işe bir çare bulmasını ister. Bir Süre sonra mühendis, abdest suyu döken bir robot yapmayı başararak, bunu hükümdara sunar. Robot, elinde tuttuğu testiden hükümdarın abdest alabileceği şekilde elini, kolunu oynatarak su dökebilmektedir. O güne kadar görülmemiş bu mühendislik harikası karşısında hükümdar, hayretler içinde kalır. Bu eserin mucidi Cezeri'den başkası değildir. Hükümdar, onun çalışmalarına büyük destek olur. Cezeri de kendi kendine öten tavus kuşları, robot filler, uzatılan bardaklara şerbet döken, bardak dolduğu

zaman da kendi kendine duran kadın robotlar gibi 50 değişik buluşla hükümdarın bu desteğinin karşılığını fazlasıyla verir.

Cezeri'yi üne kavuşturan husus, sibernetik ve elektronik sistemle ilgili robotlar, makineler yapması ve bunları eserinde tarif etmesidir. Cezeri'nin meşhur eserinin adı **"Kitabü'l-Cami Beyn'el-İlmi ve'l-Ameli en Nafi fi Sınaati'l-Hiyel"** Mekanik hareketlerden mühendislikte faydalanmayı içine alan kitap"tır. Eserin daha başka değişik isimleri de vardır. Kitabın orijinali, günümüzde mevcut değildir. Fakat beş tanesi Türkiye'de bulunmak üzere bütün dünyada bilinen onbeş kopyası vardır. Türkiye'dekilerin dördü Topkapı, biri de Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Eser, zamanın ilim dili olan Arapça ile kaleme alınmıştır. Eserin nüshalarından birisi Topkapı Müzesi 3. Ahmed Kütüphanesi'nde 3472 numarada kayıtlıdır. Prof. Dr. Kazım Çeçen, Köprü Dergisi'nin Eylül-1982 sayısında yazdığı makalede, eserin mühendislik açısından çok büyük değer taşıdığını ifade etmektedir. Kitap, altı kısma ayrılmış olup, ilk dört kısmı onar, son iki kısım da beşer bölümden meydana gelmektedir. Bu kısımlar; su saatleri ve kandil saatleri, ziyafetlerde kullanılan kaplar ve sürahiler, el yıkama ve kan alma için kullanılan kaplar, çeşmeler ve mekanik yollarla hareket eden (otomatik) müzik aletleri, su pompalayan makineler, muhtelif aletler üzerinedir. Kitapta her aletin şekli renkli mürekkeplerle çizilmiş ve çalışması ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Bu ayrıntılar da çeşitli renklerle gösterilmiştir.

Su ve kandil saatleri, Cezeri'nin gücünü ifade eden karmaşık aletlerdir. Su terfi makineleri ekonomik yönden daha önemli olmakla beraber, kitapta bunlara saatler kadar önem verilmemiştir. Metal döküm tekniğine ait bilgiler, ileri bir mühendislik seviyesini ifade etmektedir. Cezeri'nin aletleri yer çekimi kuvvetiyle çalışır ve bu kuvvet, düşürülen bir ağırlık, boşalan bir kaptaki şamandıra veya batan bir cisimle elde edilir. Cezeri, kullandığı makine parçalarını ve imal usullerini de en ince ayrıntılarına kadar tanımlamıştır. Büyük bir kısmı bugünkü Avrupa mühendislik terminolojisine giren makine parçaları üzerine yaptığı çalışmaların en önemlileri şunlardır: Konik vanalar, kapalı kum kutularında pirinç ve bakır döküm, tekerleklerin balansı. Cezeri'nin mühendislik harikaları kağıttan maketlerinin yapılması,

su akıtan savakların ayar edilmesi, çarpılmayı en aza indirmek için ahşabın tabakalar halinde kullanılması, gerçek anlamda emme borusunun kullanılması, suyunu belli bir zaman aralığı ile boşaltan kaplar ve daire sektörü dişliler. Bunlardan bir kısmının yüzyıllar sonra Avrupa'da adeta yeniden keşfedildiği, bilinen tarihi bir gerçektir. Mesela, kapalı kum kutuları ile döküm, Avrupa'da 1500'lü yıllarda başlamıştır. Konik vanalardan ilk söz eden Leonardo da Vinci'dir. Su saatinde seviye kontrol cihazına benzer ve buhar kazanlarında kullanılacak bir aletin patenti, İngiltere'de 1784 yılında alınmıştır. Cezeri'nin makinelerinden sadece biri, su çarkı ile işleyen tulumba, modern mühendisliğin gelişmesine doğrudan doğruya katkıda bulunmuştur. Bu makine, a) Çift etki ilkesinin uygulanması, b) Dönme hareketinin ileri-geri hareketle çevrilmesi, c) Emme borusunun bilinen ilk kullanılışı olmasından dolayı çok önemlidir. Dolayısıyla, buhar makinesinin ve emme basma tulumbanın ilk örneği sayılabilir. Söz konusu makinede, akan suyun çevirdiği çark, düşey düzlemde bir dişliyi, bu dişli de yatay düzlemdeki diğer bir dişliyi döndürmektedir. Yatay dişlinin çevresine yakın bir yerde düşey bir pim bulunmaktadır. Bu pime ortası yarık ve diğer ucu yine bir pimle sabitleştirilmiş bir çubuk geçirilmiş ve bu çubuğa da tulumbanın piston kolları bağlanmıştır. Yatay diş dönünce yarık çubuk açısal bir hareket yapmakta, piston kolları da ileri-geri gidip gelerek tulumbaları çalıştırmaktadır.

Cezeri, kendisinin, Helenistik çağdan XIII. yüzyıla kadar uzanan bir mühendislik geleneğinin İslam dünyasındaki bir devamı olduğunun bilincindedir. İslam dünyasında Musaoğuları (Beni Musa) ile başlayan bu gelenek, Cezeri'de zirveye ulaşmıştır. Cezeri, kendi yaptığı abidevi su saatinin Pseudo-archimedes'in yaptığı su saatine dayandığını söyler. Kitabının dördüncü kısmında, çeşmeler üzerindeki çalışmaları sırasında, Musaoğulları'ndan ve ayrıca Bizanslı Apollonios'un otomatik müzik aletleri üzerine yazdığı eserden de bahseder. Cezeri'nin tarif ettiği bazı makinelerin pratik faydaları oldukça büyüktür. Bunlardan bir kısmı, bir mil (eksen) boyunca yer alan dişlilerle çalışan bir nevi tulumbadır. Tulumba, bir sürü kepçeyi sırayla hareket ettirerek suyu çıkarmaktadır. Bazı makinelerin ise yalnızca eğlendirici tarafı vardır. Mesela, içinde su varmış gibi görünmesine rağmen suyu boşaltılamayan su kapları ve içi boş gibi görünüp, su akıtan

kaplar gibi. Günümüzde bu kaplarda kullanılan prensiplerden faydalanılarak bir kısım oyuncaklar yapılmaktadır. Hem eğlendirci, hem de faydalı olan bu cihazlara, çeşme ve su saati örnek gösterilebilir. Cezeri'nin saatlerinin çalışma sistemi ise, çoğunlukla aynı mil üstündeki bir gösterge ile üstünden, ucuna ağırlık asılı bir kayış geçen, kasnak biçimindedir. Ağırlığın düşüş hızı, yüzen bir cisimle kontrol edilmektedir. Yüzen cisim, kayışın öteki ucuna tutturulmaktadır. Bazı durumlarda da devrilebilen bir kova, otomatik olarak dolmakta ve devrilince bir mandalı iterek, dişlinin bir diş ilerlemesini sağlamaktır.[627]

[627] Cezeri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kâzım Çeçen, **İnsan ve Kainat Dergisi**, Sayı 13, İstanbul 1986, aynı müellif, **Köprü Dergisi**, Eylül 1982, S. Ökten, "el-Cezeri" **DİA**, C. 7, s. 505-506, F. Köprülü, "Artuklular" **İA**, Kâtip Ferdi, **Mardin Müluk-i Artukiyye Tarihi**, nşr. Ali Emiri, İstanbul 1331.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri**, İstanbul, 1989.

Ahmed Han Veziri, **Tarih-i Kirman**.

Ali Emiri, **Müluk-i Artukiyye Tarihi**,

Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,** İstanbul 1978.

Artuk, İ., "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", **Tarih Enstitüsü Dergisi,** İstanbul 1971.

Artuk, İ., **Artuk Beğ**, Kültür Bakanlığı Yayınları Türk Büyükleri Dizisi:104, Ankara 1988.

Aslanapa, O., **Türk Sanatı Tarihi**, I., İstanbul 1972.

Aslanapa, O., **Türk Sanatı**, İstanbul 1993.

Atay, H., **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi,** İstanbul 1983.

Atçeken, Z., **Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması**, T.T.K., Ankara – 1998.

Baltacı, C., **Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976.

Barthold, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, 1963.

Baykara, T., **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya,** Ankara 1985.

Bayram, M., **Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu**, Konya – 1991.

Bedirhan, Y., "Başkentleri Konya Olan Türkiye Selçuklu Sultanlarının Dış Ticaret Politikaları ve Anadolu Ticaretinin Gelişmesine Etkileri", **Konya Ticaret Odası Konya Kitabı V**, Özel Sayı Konya 2002.

Bedirhan, Y., **Ortaçağ Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2004.

Bosword, C. E., "Ghulam" **EI**, London 1960 (Persia kısmı).

Bosword, C. E., "Kawurd" **EI**.

Boyunağa, Y– Şen, B., **Türkiye Tarihi**, Ankara, 1977.

Cahen, C., **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul. 1979.

Cin, H., **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara, 1978.

Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşâ**, I,

Devellioğlu, F., **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugatı**, Ankara 1970.

Ebi'l-Fidâ, **Takvimü'l-Buldân**, II.

Efdale'd-Din Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmâni, **el-Muzâf ilâ Bedayi ül-Ezman fi Vekâyî-i Kirmân,** (Nşr. Abbas İkbal), Tahran 1331.

Efdal ed-Dîn Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmâni, **Ikd el- Ulâ Li'l- Mevkif el-Âlâ** (Nşr. Ali Muhammed Âmiri), Tahran 1311.

Efdale'd-Din Ebu Hâmid Kirmâni, **Selçukuyân ve Guz der Kirman**, (Tah. Mirza Muhammed b. İbrahim) (Nşr. Bâstâniy-i Pârîzî), Tahran 1343.

Erdem, İ., "Doğu Anadolu Türk Devletleri", **Türkler**, VI.

Ergin, M., **Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri**, II. Baskı, İstanbul 1985.

Ezrrâki Herevi, **Divân-ı Ezrakî Herevî**, (Nşr. Said Nefisi), Tahran 1336.

Galip**,** İ., **Meskukât-i Türkmaniyye**, İstanbul 1311.

Gökalp, Z., **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul 1924.

Gölpınarlı, A., **Mevlana'dan sonar Mevlevilik**, İstanbul, 1953.

Gürkan, K. İ., "Selçuklu Hastaneleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1972.

Gürkan, K. İ., "Selçuklu Hastaneleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972.

Hamdullah b. Ebi Bekr Ahmed b. Nasr Müstevfi el-Kazvinî, **Tarih-i Güzide**, (Nşr. Abd el- Hüseyin Nevâi), Tahran 1330- 1339.

Hasan Amîd, **Fihrist-i Binâhây-ı Tarihi ve Emâkin-i Bâstaniy-i İran**, Tahran 1345.

Hoca, N., **Ruzbihan Al-Bakli ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri**, İstanbul 1971.

İ. A, "Kervan", VIII., İstanbul 1960, s. 597; İsmet İlter, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara 1969.

İbn Ebi'l-Vefa el-Kuşeyri, **el-Cevâhir el-Mudiyye fi Tabakât el-Hanefiyye**, Haydarabad, 1332.

İbnü'l-Belhi, **Kitab-ı Fars-nâme** (Nşr. G. De Strange ve R. A. Nicholson), London 1921.

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, **Meyyafârikîn ve Âmid** (nşr. Bedevi Abdüllatif Avad), Beyrut 1974.

İnan, A., "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifahiyesi", **Malazgirt Armağanı**, Ankara-1972.

İnan, A., "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972.

Kadı Ahmed Gaffari, **Tarih-i Cihân Ârâ,** (Nşr. Hasan Nurâkî), , Tahran 1342.

Kafesoğlu, İ., **Selçuklu Tarihi**, M.E.B. İstanbul 1972.

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1983.

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, 22. Baskı İstanbul 2003.

Karamanlıoğlu, A. F., "Kutadgu-Bilig'in Diline Dair", **Türk Kültürü**, Sayı 98, 1970.

Kâtip Ferdi, **Mardin Müluk-i Artukiyye Tarihi**, nşr. Ali Emiri, İstanbul 1331.

Kayhan, H., **Irak Selçukluları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.

Kitapçı, Z., **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, Konya 1995.

Komisyon, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VII, İstanbul 1988.

Konyalı, İ. H., **Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi**, Konya 1964.

Köprülü, F., "Artuklular" **İA**,

Köprülü, F., "Ata" **İ.A. S.**

Köprülü, M. F., "Berid" **İA**.

Köprülü, F., "Ata", **İ.A.**, C. I.

Köprülü, F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1981.

Köprülü, M. F., "Artukoğulları" , **İA**, I.

Köymen, M. A., "Alp Arslan zamanında Askeri Teşkilat", **D. T. C. F. Araştırmalar**, Ankara, 1970.

Köymen, M. A., "Kirman Selçukluları Tarihi", **DTCF Dergisi**, C. II, Sayı, 1, Ankara 1943.

Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. V, Sayı, 8-9, Ankara 1970.

Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. V, Sayı 8-9, Ankara 1970.

Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", **S.A.D.** Ankara – 1975.

Köymen, M. A., "Alp Arslan Zamanında Selçuklu Kültür Müesseseleri", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, IV, Ankara 1975.

Köymen, M. A., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. II, Sayı, 2-3, Ankara 1964.

Köymen, M. A., **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976.

Kramers, J. H., "Kirman" **İA. S.**

Kurtoğlu, F., **Türk Bayrağı – Ay Yıldız**, Ankara, 1987.

Küçükdağ, Y., Arabacı, A., **Selçuklular ve Konya**, Konya, 1994.

Memiş, E., **Türk Kültür Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.

Merçil, E., "Emir Savtekin" , **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, İstanbul 1975.

Merçil, E., "Gazneliler'in Kirmana Hakimiyeti (1031-1034)" **Tarih Dergisi Sayı** 24, İstanbul 1970.

Merçil, E., "Kirman Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 7.

Merçil, E., **Fars Atabegleri Salgurlular**, TTK, Ankara 1989.

Merçil, E., **Kirman Selçukluları,** TTK. Yayınevi, Ankara 1989.

Metin Sözer, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1971.

Muhammed İbrahim Bâstâniy-i Pârîzî, **Vâdiy-i Heftvâd, Bahsi der Tarih-i İctimâi ve Âsâr-ı Tarihiy-i Kirman, I,** Tahran 2535 Şâhinşahi yılı.

Nizâmi Aruzi Semerkandi, **Çahâr Makale**, (Nşr. Dr. M. Mu'in), Tahran 1333.

Nizamü'l-mülk, **Siyâset- Name**, (Hzr. M. a. köymen), TTK. Ankara 1999.

Nizamü'l-mülk, **Siyasetname**, (Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil) İstanbul – 1981.

Onullahi, S. M., **XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şeherinin Tarihi**, Bakü 1982.

Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I, Ankara 1978.

Ökten, S., "el-Cezeri" **DİA**, C. 7.

Önder**, M., Mevlana** (Hayatı ve Eserleri), 1001 Temel, İstanbul.

Önder, M., **Mevlana Şehri Konya**, Ankara 1971.

Öney, G., **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları**, Ankara 1978.

Öztuna, Y., **Türkiye Tarihi**, II – İstanbul, 1964.

Öztürk, M., **Hacı Bektaş Veli ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası**, Ankara 1991.

Sa'id Mihrâbî Kirmanî, **Mezârât-ı Kirmân**, (Nşr. H. K. Kirmâni), Tahran 1330.

Said Mihrâbî Kirmânî, **Tezkiretü'l-Evliyay-ı Mihrâbîy-i Kirmânî ya Mezârât-ı Kirmân** (Nşr. H. K. Kirmânî), Tahran 1330.

Sevim, A – Merçil, E., **Selçuklu Devletleri Tarihi**, T.T.K., Ankara 1995.

Sevim, A., "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", **Belleten,** XXVI/ 101, Ankara 1962.

Sevim, A., **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara, 1988.

Sevim, A., **Ünlü Selçuklu Komutanları – Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara, 1990.

Sevim, A., **Ünlü Selçuklu Komutanları** (Afşin, Atsız, Artuk ve Sungur), TTK, Ankara 1990.

Sıbt İbnü'l-Cevzi Şemsüddin Ebu'l- Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, **Miratü'z-Zeman fi Tarih-i Âyân**, (Nşr. A. Sevim), Ankara 1968.

Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", **D. T. C. F. T. Araştırmalar**, Ankara, 1967.

Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. V, Sayı 8-9, Ankara 1967.

Taneri, A., "Müsameretü'l-Ahbar'ın Devlet Teşkilatı Değeri" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1966.

Taneri, A., **Celalü'd-din Harzemşah ve Zamanı**, Ankara 1977.

Terzioğlu, A., "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürünün Tesirleri", **Malazgirt Armağanı**. Ankara 1972.

Turan, O., "Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", **Belleten** XI. Ankara – 1947.

Turan, O., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 2. Baskı, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Turan, O., **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti**, İstanbul 1999.

Turan, O., **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1969.

Turan, O., **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1980.

Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971.

Turan, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I- II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993

Turan, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1969.

Turan, O., **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, 2. Baskı, Ankara 1988.

Turan, O., **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1958.

Turhan, M., **Kültür Değişmeleri**, M.E.B., İstanbul 1969.

Uluçay, M. Ç., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara 1975.

Usta, A., "Artuklular" , **Türkler**, VI, s. 471 vd, C. Alptekin, "Artuklular", **DİA**, III.

Uzluk, F. N., **Mevlana'nın Mektupları,** İstanbul – 1937.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal** 3. Baskı T.T.K., Ankara 1984.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara 1989,

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1989.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara, 1972.

Ünver, S., "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972.

Yediyıldız, B., "Vakıf" , **İ.A.**

Yinanç, M. H., **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolunun Fethi**, İstanbul 1944.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (çev. R. R. Arat), TTK. Ankara 1998.

A

Abbasi, 30, 32, 36, 38, 50, 97, 105, 112, 120, 130, 222, 231
Abbasi halifeleri, 112
Abbasiler, 19, 35, 44, 54, 96, 127, 140, 155, 157, 166, 180
abdal, 112
Abdullah Tamimi, 137
Abdü'l-Kerim Şalüsi, 138
Afganistan, 120, 174
Afrasiyab, 82
Afrika, 114, 160
Afşin, 71, 242
Afyon, 143
Ahi, 87, 88, 89, 90, 173, 197, 237
Ahi Baba, 89
Ahi Cumhuriyeti, 90
ahiler, 89
Ahlat, 110, 174, 182
Ahmed Şah, 71, 152
Ahmedek, 88
Ahmet Bin Tolun, 130
Ahvaz, 39
Akdeniz, 26, 77, 105, 157, 160, 166, 193
Aksaray, 143, 146, 161, 162, 164, 195
Aksungur, 70, 71, 242
Akşehir, 148, 154, 161, 162, 164, 178, 192
Alaca, 143
Alaeddin Keykubad, 77, 116, 145, 151, 153, 154, 162, 164, 173, 195, 199
Alâeddin Keykubad, 45, 53, 161
Alâeddin Keykubâd, 32, 37, 54
Alaiye, 77, 161, 162, 172
Allah, 25, 27, 29, 30, 114, 115, 117, 118, 152, 168, 169, 216
Alman, 16, 110, 158
Alp Arslan, 14, 30, 31, 33, 38, 39, 66, 68, 71, 78, 79, 80, 82, 91, 123, 134, 135, 137, 138, 155, 169, 207, 214, 217, 222, 240
Altun-Aba, 126, 162, 164, 243
Amasya, 113, 144, 148, 155, 185, 192
amid, 55
Amid, 55, 60, 61, 230, 231, 233
Amidü'l-Mülk Kündüri, 133
amil, 58, 88
Amrü'l-As, 184
Anadolu, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 47, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 130, 131, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 155, 159, 160, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 188, 191, 193, 195, 196, 197, 199, 201, 215, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 238, 242, 243, 244
Antalya, 77, 143, 161, 162
Arabistan, 115
Arap, 59, 67, 86, 92, 99, 106, 127, 137, 138, 141, 167, 180, 182, 219
Arapça, 19, 40, 54, 111, 117, 127, 128, 132, 138, 145, 146, 152, 171, 174, 175, 176, 195, 228, 234
Arslan Gazi Tabgaç Han, 127
Arslan Şah, 156
Artuklar, 60
Artuklular, 149, 152, 181, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 237, 240, 243
Artukoğulları, 149, 226, 227, 233, 240
Aslan Besasiri, 36
Atabeg, 42, 43, 46, 198, 203, 205
Atabek Nureddin Mahmut, 109
Atabey Ferruh, 153
Avrupa, 3, 4, 15, 87, 96, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 146, 157, 158, 159, 160, 162, 197, 198, 235, 243
Aytekin, 70
Azerbaycan Atabegleri, 43
Azerbeycan, 174

B

Baba İlyas, 113
Baba İshak, 75, 113, 115
Babai, 113
Babailer, 113, 117
Bağdad, 24, 27, 29, 32, 33, 37, 39, 61, 63, 85, 116, 127, 130, 135, 138, 147, 155, 156, 157, 170,

171, 176, 180, 194, 195, 197, 216, 231
Bahaeddin Veled, 116
Balkanlar, 86, 198
Barak Baba, 113
Bardasir, 156
Basra, 39, 85, 135
Batıni, 117, 169
Batınilik, 115
Batıniye, 216
Battal Gazi, 177, 198
Baybars, 107, 164
Bayburt, 106
Baycu Noyan, 76
Bektaşiler, 117
Bektaşilik, 115
Belh, 22, 60, 70, 116, 135, 137, 147, 157
Berdaşir, 39
Bereket Han, 75
Bey-Tigin oğulları, 43
Bizans, 23, 27, 61, 62, 75, 76, 86, 96, 97, 99, 107, 109, 160, 180, 198, 231
Bizanslılar, 86, 91, 93, 159, 180, 183
Bozan, 70
Börü-oğulları, 43
Budist, 128, 157
Buhara, 157, 170, 180
Buhtı Nasır b. Şem, 146
Bulgar, 107
Bulgarlar, 28
Buzağı Baba, 113
Büveyhoğulları, 24, 33, 60, 113

C

Cacabey, 143
Celalüddin Karatay, 74
Cemaleddin Aksarayi, 146
Cemalettin, 45
Ceneviz, 105
Cenevizliler, 105
Cezeri, 233, 234, 235, 236, 241
Cezire Atabegleri, 43
Cihat, 26
Cimri, 65, 113
Ciruft, 210, 219, 220, 224

Ç

Çağrı, 23, 31, 59, 80
Çağrı Bey, 23, 31, 80
Çaka Bey, 76
Çankırı, 148, 153
Çepniler, 117
Çerkez, 107
çetr, 35, 197
Çifte Minare, 130
Çin, 23, 25, 28, 105, 108, 109
Çorum, 143
Çubukoğulları, 60

D

Dadbegi, 218
Dandanakan, 21, 22, 39
Danışmendliler, 143
Danişmend, 28, 175, 177
Danişmendler, 59
Dede Korkut, 175, 198
Deylemli, 67, 73, 214
Dımışk, 60
Dian-ı Alâ, 53
Divan-ı Ala, 53
Divan-ı İnşa, 50, 54
Divan-ı İstifa, 50, 54, 55
Divan-ı Kebir, 116, 172
Divan-ı Saltanat, 50, 53, 54
Divan-ı Vezaret, 50, 53
Divan-i Arzü'l-Ceyş, 56
Divriği, 148, 152, 155, 182, 185, 192
Diyarbakır, 60, 71, 106, 162, 182, 232, 233, 234, 237, 241
Dobruca, 113
Doğu Anadolu, 110

E

Ebher, 156
Ebu Bekir Şaşi, 137
Ebu Hamid Muhammed el Gazali, 138
Ebu İshak Şirazi, 135, 138, 170
Ebu Mansurü'l-Matüridi, 111
Ebu Müslim, 177
Ebu Yusuf, 117, 138
Ebu'l-Kasım, 76, 170
Ebu'l-Muzaffer İsfizarî, 170
Ecr-i Har, 75
Efdale'd-din Kirmani, 200, 217
Ege Denizi, 105
El-Basan, 23
Elbistan, 61, 162
Emevi, 19, 129, 130
Emeviler, 127, 155, 180
Eminü'ddin, 149
Emir Celaleddin Karatay, 145

Emir Ebu'l-Hasan Yahkem, 130
Emir Şemseddin, 74
Emir-i Dad, 64
Emir-i Devat, 51
Endülüs, 146, 160
en-Nasr li-Dinillah, 105
Erbil, 43, 198
Erkam bin Ebu Erkam, 126
Ermeni, 59, 61, 67, 76, 182
Ermeni Krallığı, 59
Ermenice, 138, 174
Ermeniler, 60, 86, 182
Erran, 60, 156
Er-Tokuş, 162, 164
Erzincan, 63, 86, 148, 154, 161
Erzurum, 148, 154, 161, 182, 192
Espicab, 167
Etiler, 180
Evliya Çelebi, 168
Eyyubiler, 120, 130, 226
Eyyübi, 107

F

Fahreddin Ali, 108, 192
Fahreddin Behramşah, 152
Farabi, 198
Fars, 42, 43, 48, 60, 138, 211, 218, 219, 220, 239, 241
Farsça, 19, 42, 54, 111, 132, 138, 145, 146, 147, 159, 171, 173, 174, 175, 176, 228, 239
Fatih, 82, 140
Fatimiler, 112, 113
Ferruh Atabey, 45
Fihi Mafih, 116, 172
Floransa, 109
Fransa krallığı, 110
Frengüs, 75
Frenk, 76, 107
Frigyalılar, 180
Fuat Köprülü, 99, 114

G

Galata, 105
Gazne, 127, 147, 157, 176
Gazneli, 30, 33, 42, 50, 127, 168
Gazneliler, 19, 23, 44, 59, 60, 67, 120, 157, 168, 219, 241
Gence, 156
Germiyan, 107
Gevher Hatun, 116
Gevher Nesibe, 136, 149, 150, 156, 239
Geyikli Baba, 113
Gıyaseddin Keyhüsrev, 45, 53, 75, 149, 151, 160, 162, 173, 195
Göksun, 166
Gök-Tanrı, 25
Göktürk, 21
Gurlular, 59, 60
Gümüş, 71, 106
Gümüş Teğin, 71
Gürcü, 59, 61, 67, 73, 76
Gürcü Krallığı, 59, 61
Gürcüler, 35, 60
Gürgenç, 60

H

Habeşçe, 138
Hacı Bektaş, 115, 242
Hacı Bektaşi Veli, 115
Hacı Şemseddin, 132
Hacı Yahya Bey, 131
Haçlı, 4, 26, 87, 104, 105, 157, 158, 159, 160, 227
Hajuk –oğlu, 76
Halep, 43, 60, 76, 114, 130, 227
Halife, 21, 24, 27, 30, 31, 32, 36, 37, 127, 135, 194
Hamdullah Kazvini, 110, 230
Hanefi, 64, 85, 114, 217
Hanefilik, 112
Harezm, 160, 174
Harezmşah, 75, 116
Harezmşahlar, 49
Harizm, 170, 232
Harput, 146, 148, 152, 227
Harun er-Reşid, 130, 157
Harzemşahlar, 59
Has Yusuf Ağa, 132
Hasan b. El- Sabbah, 216
Hatuniye, 143, 155, 232
Hayyam, 170
Hazarlar, 28
Hemedan, 180
Herat, 60, 135, 137
Hıbbetu'l-lah Bağdadi, 138
Hıristiyan, 16, 24, 26, 76, 88, 90, 91, 99, 106, 126, 145, 158, 169, 227, 232
Hısn-ı Keyfâ, 227
Hind, 105, 127, 219
Hindistan, 115, 120, 157, 220

Hoca Ahmed Yesevi, 112, 114, 177
Hoca Selman, 132
Horasan, 21, 42, 51, 53, 70, 85, 112, 114, 115, 174, 215, 219, 220
Hristiyanlar, 88
Hulagü, 176
Hülagü, 170
Hüsameddin Çoban, 83
Hüsameddin Timurtaş, 231, 232
Hz. Ali, 177, 180
Hz. Hamza, 177
Hz. Muhammed, 130, 216

I

I. Tuğrul-şah, 223
I. Velid, 130
Ilgın, 162, 164
Irak, 98, 106, 107, 108, 137, 162, 171, 174, 180, 214, 215, 229, 230, 240
Isfahan, 180, 216

İ

İbn Cubar, 159
İbn Ebi Useybia, 146
İbn-i Batuta, 106
İbn-i Müslime, 29
İbni Sina, 170
İbnü't-Tilmiz Bağdadi, 138
İbrahim Gülşeni, 115
İğdiş, 75, 76, 90
İl-Denizoğulları, 43
İlhani, 109
İlhanlılar, 110, 139, 155, 162
İmadüddin, 132
İmam-ı Azam Ebu Hanife, 117, 127, 180
İmam-ı Gazali, 173
İmam-ı Malik, 127
İmam-ı Muhammed, 117
İmamü'l-Harameyn Cüveyni, 137
İngiltere, 110, 235
İran, 3, 18, 23, 30, 42, 59, 86, 97, 105, 106, 110, 114, 115, 116, 117, 120, 127, 160, 161, 168, 172, 174, 176, 180, 193, 195, 196, 208, 210, 217, 218, 224, 225, 228, 229, 239
İsfehan, 39, 135
İslamiyet, 18, 26, 59, 92, 93, 95, 164, 168, 243
İslâmiyet, 18, 26, 27, 29, 88, 109, 110, 112, 116, 157, 159, 160, 161, 166, 177, 195
İsmaililer, 113
İstanbul, 16, 19, 27, 29, 30, 31, 35, 40, 68, 92, 104, 105, 111, 115, 116, 126, 127, 148, 159, 161, 168, 200, 215, 216, 219, 226, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244
İtalyan, 104, 166
İyonlar, 180
İznik, 61, 63
İzzeddin Keykavus, 32, 108, 121, 150, 153, 160, 161, 172, 173, 177, 191
İzzettin Keykavus, 64

K

Kadı, 56, 63, 65, 120, 132, 143, 170, 172, 173, 217, 218, 223, 224, 239
Kadı Burhaneddin, 172
Kadı'l -Kudad, 63
Kadirilik, 114
Kahire, 130, 184
Kaim Biemrillah, 36
Karadeniz, 77, 105, 150
Karahanlı, 21, 30, 168
Karahanlılar, 19, 21, 22, 59, 60, 127, 182
Karaman, 65, 116
Karamanoğlu Mehmed Bey, 176
Karamanoğulları, 113, 131, 151, 176
Karatay, 143, 152, 164, 166, 191, 196
Karatay Medresesi, 143
Karluklar, 28
Karmasin, 39
Kastamonu, 106, 107, 148, 153
Kaşgarlı Mahmud, 27, 176
Kavurt, 35, 39, 109
Kayseri, 63, 76, 86, 115, 136, 143, 144, 148, 149, 150, 153, 161, 162, 164, 181, 182, 185, 191, 192, 239
Kefersud, 113
Kemaleddin Kamyar, 83
Kerimeddin Aksarayi, 172
Kıbrıs Krallığı, 105
Kılıç Arslan, 28, 61, 65, 151, 160, 162, 172, 173, 191, 195
Kılıçarslan, 49, 64

Kıpçak, 105, 107
Kır-Han, 75
Kırım, 105, 162
Kırşehir, 143, 178, 192
Kızılbaşlar, 117
Kızılırmak, 86
Kilikya Ermeni Krallığı, 61
Kirman, 39, 59, 60, 156, 170, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 237, 238, 240, 241
Kirman Selçukluları, 156, 207, 211, 214, 215, 216, 221, 222, 225
Kius Limanı, 76
Koç-hisar, 229, 231, 232
Konya, 32, 49, 61, 62, 63, 65, 86, 88, 111, 116, 119, 121, 123, 124, 131, 143, 145, 148, 151, 152, 154, 161, 162, 175, 176, 181, 182, 185, 191, 193, 195, 196, 197, 205, 215, 223, 229, 237, 240, 241
Kösedağ, 76, 106, 174
Köşlü Han, 75
Kudbeddin-i İzniki, 115
Kur'an, 111, 118, 122, 124, 126, 131, 137, 140, 141, 195, 198, 209, 217
Kuran, 19, 174
kut, 21, 23, 25, 28
Kutalmışoğlu Süleyman Şah, 53
Kübrevilik, 114
Küçük Karatay, 143
Kütahya, 106

L

Lidyalılar, 180
Loncalar, 89

M

Malatya, 143, 162, 182, 232
Malazgirt Muharebesi, 27
Mansur Hallaç, 114
Maraş, 113, 227
Marco Polo, 108
Mardin, 148, 149, 227, 229, 230, 231, 232, 237, 239
Maveraünnehir, 106, 111, 120, 167
Me'mun, 127
Mecalis-i Seb, 116
Medeniyet, 3, 15, 16, 18, 30, 50, 106, 108, 110, 111, 149, 150, 169, 170, 175, 179, 180, 193, 194, 197, 198, 199, 238
Mehmet bin Ali Ravendi, 172, 173
Mehmet Tapar, 33, 40
Mektubat, 116, 172
Melik Behram-şah, 212, 220
Melik Gevher Nesibe, 150
Melik I. Arslan-şah, 203, 220, 221, 224
Melik I. Muhammed, 217, 218, 224
Melik I. Turan- Şah, 202
Melik II. Arslanşah, 207, 211
Melik Kavurd, 204, 206, 208, 212, 213, 214, 215, 220, 222, 223
Melikname, 171
Melikşah, 33, 41, 42, 45, 49, 60, 67, 80, 133, 156, 169, 170, 174, 181, 216, 223, 226
Memlük, 105, 107
Memlük Sultanlığı, 105
Mengüçler, 59
Merv, 22, 61, 63, 104, 127, 128, 133, 135, 138, 180, 191
Mervan – oğulları, 60
Mesnevi, 116, 172
Mevlana, 116, 145, 171, 172, 175, 176, 178, 194, 195, 238, 241, 243
Mevlana Celaleddin, 116, 171, 176, 194
Mevlevilik, 116, 238
Meyyâfârkîn, 230
Mezyed – oğulları, 60
Mısır, 27, 105, 107, 109, 120, 147, 162, 174, 216, 219, 229, 230
Mihrâbî Kirmânî, 220, 221, 242
Moğol, 3, 28, 63, 75, 102, 106, 108, 109, 110, 113, 114, 121, 170, 181, 199
Moğollar, 63, 76, 108, 115, 172, 177
Muhammed Temimi Mervezi, 138
Muhiddin-Arabi, 115
muhtesip, 62, 68
Muhyiddin-i İbnü'l-Arabi, 172, 173
Musa Yabgu, 23, 59
Musevi, 24
Musul, 43, 60, 61, 110, 130, 135, 149, 196, 229
Mübarizeddin Ertokuş, 74
Mühezzibüddin Ali, 51
münhi, 59
Mürdas – oğulları, 60

Müslüman, 19, 20, 21, 23, 24, 55, 76, 92, 94, 99, 102, 105, 106, 112, 121, 122, 136, 146, 158, 160, 163, 164, 169, 181, 227, 243

N

Nasır bin Sebük Tegin, 128
Nasiruddin Ali, 45
Nasreddin Tusi, 170
Nasuh Bey, 131
Necmeddin Daye, 172, 173
Necmeddin İl-Gazi, 149
Nesibe Sultan, 149
Nesimi, 114
Niğde, 86, 182
Niksar, 61, 143, 173
Nişabur, 22, 33, 35, 39, 40, 53, 63, 64, 115, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 137, 156, 157
Nizamiye medreseleri, 4, 133
Nizamü'l-mülk, 30, 42, 50, 51, 53, 68, 69, 94, 97, 127, 133, 134, 135, 137, 138, 155, 156, 167, 173, 201, 205, 216, 241
Nure Sufi, 113
Nureddin Mahmut Zengi, 130, 156, 159
Nureddin Zengi, 146, 156

O

Oğuz, 21, 30, 42, 74, 78, 98, 175, 177, 196, 202, 205, 227
Oğuzlar, 21, 28, 42, 85, 86, 177, 181, 182, 198, 219, 220
Olcayto, 155
Orta – Asya, 95, 109, 112
Orta Asya, 105, 111, 147, 195, 196, 214, 240
Osmanlı, 20, 35, 48, 92, 97, 98, 112, 113, 119, 127, 133, 140, 143, 147, 176, 202, 217, 237, 238, 243, 244
Osmanlılar, 4, 27, 40, 43, 44, 70, 73, 90, 94, 120, 121, 123, 126, 130, 132, 144, 148, 151, 155, 167, 176, 183, 184, 194, 237

P

Palermo, 108
Pegolotti, 166
perende, 58
Persler, 180
Pervaneci, 59
Porsuk, 70

R

Reisü'r-rüesa, 29
ribat, 59, 106, 166, 167, 223, 224
Roma, 26, 86
Romalılar, 180
Romen Diyojen, 80
Rum, 61, 73, 76, 108, 182, 194
Rumca, 138, 173
Rumeli, 112
Rumlar, 86
Rus, 73, 107
Rükneddin Süleyman Şah, 35

S

Sa'düdevle Gevher Ayin, 67
Sadettin Ömer Bey, 131
Sadreddin-i Konevi, 115, 124, 172
Sadrud-din-i Hucendi, 138
Safevi devleti, 86
Saffariler, 23
Sahib-Ata, 108, 131, 192
Sahib-i Divan-ı Arz, 53
Sahib-i Divanı İstifa, 53
Sahib-i İnşa, 53
Saka, 77
Sakarya, 86
Salgur, 43
Saltuklular, 59
Samaniler, 23, 120, 174
Samsun, 77, 162
Sarı Saltuk, 113
Saru Han, 75
Sasani, 18, 23, 30, 50, 78, 168
Save, 60
Savtekin, 70, 215, 241
Seçluklu, 40, 43, 52
Selçuklu Devleti, 20, 22, 23, 28, 30, 39, 57, 60, 63, 66, 71, 73, 76, 86, 90, 92, 98, 112, 121, 133, 143, 150, 160, 168, 205, 208, 210, 213, 214, 215, 216, 223, 226
Semerkand, 157
Sencer, 30, 31, 33, 40, 41, 42, 60, 131, 171, 174
Serahs, 22
Seyfeddin Eyne, 83
Seyfettin Torumtay, 74, 108
Seyfiyye, Molla Atik, 143
Seyfüddin Torumtay, 83

Seyhun, 85
Sıçralı Medrese, 143
Sinop, 77, 143, 161, 162
Sistan, 195, 219, 223
Sivas, 70, 86, 106, 107, 121, 130, 144, 148, 150, 153, 154, 161, 162, 164, 166, 181, 182, 191, 195, 196
Sombart, 110
Sultan Alp Arslan, 30
Sultan Melikşah, 27, 28, 30, 67, 98, 104, 146, 180, 215
Sultan Melik-şah, 205
Sultan Sencer, 27, 28, 31, 42, 156, 169, 171, 191
Sultan Veled, 116, 172, 175, 178
Sultanı Mahmud, 146
Suriye, 59, 60, 75, 105, 106, 109, 130, 147, 160, 162, 170, 174, 180, 229, 230
Suriye Selçukluları, 59, 131
Suryani, 24
Süleyman Pervane, 44, 143, 153
Süleyman Şah, 76, 143, 172
Sünni, 114, 135, 171
Süryani, 138

Ş

Şafi, 64, 111
Şafii, 85, 123, 137, 138, 216
Şahabeddin Suhreverdi, 173, 198
Şam, 43, 76, 107, 116, 130, 131, 146, 156, 159
Şamanizm, 116
Şarkikarahisar, 106
Şemseddin İsfehanî, 75
Şemsemdin Ebu Said Altun-aba, 143
Şemsüddin Yavtaş, 83
Şerif Mesud Medresesi, 143
Şeyh Bedreddin Simavi, 113
Şıhne, 58
Şıhnegi, 58
Şii, 117, 135, 171
Şiiler, 85, 113, 169
Şiraz, 156

T

Tahiriler, 23
Tahtacılar, 117
Tâzîkler, 214
Tebriz, 107, 110, 204, 241
Tercan, 192
Toharistan, 60
Tokat, 61, 63, 143, 148, 153, 154, 162, 182
Trabzon Rum İmparatorluğu, 61
Tuğrul Bey, 14, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 53, 64, 71, 82, 133, 170, 180, 194, 197, 240
Tuğ-Tiginler, 43
Turan Melik, 152
Turan-şah, 156, 202, 203, 205, 207, 211, 216, 220, 223, 224
Tus, 22
Türgişler, 28
Türk, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 42, 44, 59, 62, 66, 67, 69, 70, 74, 76, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 103, 104, 105, 108, 111, 112, 114, 115, 117, 121, 123, 130, 147, 156, 157, 159, 167, 168, 170, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 184, 188, 190, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 214, 215, 216, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 243
Türkçe, 15, 31, 40, 42, 44, 64, 105, 138, 174, 175, 176, 177, 178, 197, 238
Türkistan, 85, 107, 112, 161, 167, 170, 174, 180, 181, 182
Türkiye, 16, 35, 77, 91, 93, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 115, 118, 120, 121, 145, 148, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 173, 175, 180, 194, 229, 234, 237, 238, 242, 243, 244
Türkler, 3, 18, 19, 25, 26, 27, 36, 65, 66, 67, 70, 82, 84, 86, 88, 89, 90, 93, 103, 105, 107, 111, 112, 114, 119, 136, 144, 157, 158, 160, 167, 174, 177, 179, 181, 182, 183, 197, 198, 199, 210, 214, 219, 226, 227, 238, 243
Türkmen, 22, 27, 66, 68, 71, 72, 86, 97, 116, 143, 176, 178, 226, 227, 232

U

Ukayl – oğulları, 60

Umduçı, 91
Urfa, 60
Uygur, 108, 128, 195
Uygurlar, 28, 108, 195
Uzak Doğu, 103

V

vakıf, 85, 93, 95, 100, 101, 102, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 136, 137, 144, 151, 163, 164, 165, 193, 202
Vakıf, 93, 101, 102, 117, 118, 122, 125, 139, 202, 244
Vâkıf, 117, 165
Vasil, 145
Vassaf Lugatı, 76
Vefaiye, 113
Venedik, 107
Vezir, 47, 50, 51, 52, 53, 134, 143, 221

Y

Yabgu Musa Bey, 23
Yahudi, 26, 126, 127, 230
Yahudiler, 108
Yazıcı Zade Mehmed, 115
Yemen, 115
Yesevilik, 114
Yiğitbaşı, 87, 91
Yumurtalık, 161, 162
Yunan, 127, 138
Yunanlılar, 180
Yusuf Harzemi, 68

Z

Zencan, 156
Zencice, 138
Zengiler, 43, 60, 226
Zeynü'l-Hac, 65